

ksident

Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi
Journal for the Study on Judaism, Christianity and the West in Turkey

Haziran/June 2020 Cilt/Volume: 2 Sayı/Issue: 1

MAKALELER / ARTICLES

Büşra Elmas

Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde
Milenyalizm Meselesi

Hakan Yılmaz

Evanjelik Hareketin ABD Siyaset Kurumundan
Dinî Talepleri Üzerine Bir İnceleme

Kübra Cengiz

Hıristiyanlık Söz Gücüyle mi Kılıçla mı Yayıldı?
Ahmed Midhat Efendi - Misyoner Henry Otis Dwight
Tartışması

TERCÜME / TRANSLATION

John Tolan & Necmettin Salih Ekiz (çev.)

19. Yüzyıl Aşkenaz Yahudilerinin
Monoteist Reformu İçin

Bir Model Olarak Hz. Muhammed

Oksident

Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi
Journal for the Study on Judaism, Christianity and the West in Turkey

Cilt: 2

Sayı: 1

2020

Sahibi/Publisher:

Prof.Dr. Muhammet TARAKÇI

Baş Editör/Editor-In-Chief:

Prof.Dr. Muhammet TARAKÇI

Editörler/Editors:

Prof.Dr. Ali Osman KURT

Doç.Dr. Bilal BAŞ

Doç.Dr. Süleyman TURAN

Doç. Dr. Mahmut SALİHOĞLU

Editör Yardımcıları/Co-Editors:

Arş.Gör. Fatma Seda ŞENGÜL

Arş.Gör. Talha FORTACI

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof.Dr. Ahmet GÜÇ (Bursa Uludağ Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. A. Hikmet EROĞLU (Ankara Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Ahmet TÜRKAN (Kütahya Dumlupınar Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Ali İsra GÜNGÖR (Ankara Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Ali Rafet ÖZKAN (Kastamonu Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. A. Münir YILDIRIM (Çukurova Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Aslan HABİBOV (Milli Bilimler Akademisi / Azerbaycan)

Doç.Dr. Bakıt MURZARAIMOV (Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan)

Prof.Dr. Baki ADAM (Ankara Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. B. Zakir ÇOBAN (Dokuz Eylül Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Cemil KUTLUTÜRK (Ankara Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Dan CHITOIU (Alexandru Ioan Cuza University of Iasi / Romanya)

Prof.Dr. David THOMAS (University of Birmingham / İngiltere)

Prof.Dr. Durmuş ARIK (Ankara Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Dursun A. AYKİT (Cumhuriyet Ü. / Türkiye)

Dr. Eduart CAKA (Tarih Enstitüsü / Arnavutluk)

Doç.Dr. Eldar HASANOĞLU (İzmir Kâtip Çelebi Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Feridun YILMAZ (Bursa Uludağ Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Fuat AYDIN (Sakarya Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Giovanni CASADIO (Salerno University / İtalya)

Prof.Dr. Hakan OLGUN (İstanbul Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Hammet ARSLAN (Dokuz Eylül Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. İSMAİL TAŞPINAR (Marmara Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Jon HOOVER (University of Nottingham)

Prof.Dr. Kemal ATAMAN (Marmara Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Kemal POLAT (Amasya Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Mahmut AYDIN (Samsun Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Mark S. GOODACRE (Duke University / ABD)

Prof.Dr. Massimo FAGGIOLI (Villanova University / ABD)

Doç.Dr. Mehmet ALICI (Mardin Artuklu Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Mehmet KATAR (Ankara Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Merdan GÜNEŞ (Universität Osnabrück / Almanya)

Dr.Öğr.Üyesi Metin ATMACA (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Türkiye)

Prof.Dr. Mustafa ALICI (Erzincan Binali Yıldırım Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Nandini BHATTACHARYA (University of Calcutta / Hindistan)

Prof.Dr. Nasuh USLU (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Türkiye)

Dr. Özgen FELEK (Yale University / ABD)

Prof.Dr. Ömer Faruk HARMAN (Emekli / Türkiye)

Dr. P. K. POKKER (Calicut University / Hindistan)

Prof.Dr. Salime L. GÜRKAN (İstanbul 29 Mayıs Ü. / Türkiye)

Dr.Öğr.Üyesi Selim TEZCAN (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Türkiye)

Prof.Dr. Süleyman BAKI (Tetova Ü. / Makedonya)

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR (Bursa Uludağ Ü. / Türkiye)

Prof.Dr. Şinasi GÜNDÜZ (İstanbul Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Yasin MERAL (Ankara Ü. / Türkiye)

Doç.Dr. Zafer DUYGU (Mardin Artuklu Ü. / Türkiye)

Ön İnceleme: M. Sami Şengül

Kapak Tasarımı: Nevfel Akyar

İngilizce Dil Editörü: Hafize Zor

Oksident, yılda iki sayı çıkan hakemli ve elektronik bir dergidir. Dergide öncelikle Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı üzerine yazılmış makalelere yer verilir. Ayrıca Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkilere ve polemiklere dair makaleler; İslam ve Türkiye üzerine yapılan oryantalist çalışmalara cevap mahiyetindeki yazılar da dergide yayımlanabilir. Sadece Türkiye'deki akademisyenlerden yazı kabul eden dergimizde makaleler Türkçe ve İngilizce dillerinde kaleme alınır. Bu dergide yayımlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir. Makalelerde açıklanan düşünceler derginin veya editörlerin fikirlerini yansıtmayabilir. Bununla birlikte, makalelerin tüm yayın hakları Oksident Dergisi'ne aittir. Makaleler izin alınmaksızın tamamen veya kısmen herhangi bir şekilde basılamaz ve çoğaltılamaz. Ancak ilmi amaçlar doğrultusunda, kaynak göstermek kaydıyla alıntı yapılabilir. Dergimize gönderilen tüm makaleler, Ithenticate ve/veya Turnitin yazılımlarıyla intihal açısından kontrol edilir.

Oksident is a refereed and electronic journal which is published twice a year. The journal primarily includes articles on Judaism, Christianity and the West. In addition, it covers articles on the relations and polemics among Muslims, Christians and Jews. The articles that evaluate western studies on Islam and Turkey may also be published in the journal. Articles may be written in Turkish and English. Opinions expressed in the journal belong solely to the authors and do not necessarily represent those of editors or the journal. All that is published in the journal is copyrighted and all rights reserved. Neither as a whole nor in part may the articles published in the journal be reproduced or distributed in any way or through any digital storage and retrieval system without permission. However, brief quotations and abstracts are allowed for scholarly purposes. All articles submitted to the journal are checked for plagiarism with the software Ithenticate and/or Turnitin

Katkılarından dolayı,
Bursa Uludağ Üniversitesi
Garbiyat Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi'ne
teşekkür ederiz.

Yayın İlkeleri

Editorial Policies

- **OKSİDENT**, Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir.
- Dergimizde Yahudilik, Hıristiyanlık, Müslüman-Yahudi İlişkileri, Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, Hıristiyan-Yahudi İlişkileri, Avrupa ve Amerika'da din-toplum ve din-siyaset ilişkileri konularında makalelere yer verilmektedir.
- Makalelerin; özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmamış olması gerekmektedir.
- Dergimizde, öncelikli olarak, bir soruya cevap bulmaya çalışan veya bir soruna çözüm getiren makalelere yer verilecektir. Alanına katkı sağlayan araştırma makaleleri, kitap tanıtımları, literatür tanıtımları, etkinlik tanıtımları ve çeviri makaleler de dergimizde yayımlanır.
- Makalelerin dergipark sistemi üzerinden gönderilmesi gerekir.
- Makalelerin (özetler ve kaynakça hâriç) 6000 kelimeyi (yaklaşık 20 sayfa) geçmemesi gerekir.
- Makaleler Türkçe veya İngilizce dillerinde yayımlanabilir.
- Makalelerin sonunda kaynakça yer almalıdır.
- Dipnot ve kaynakçada [Mecra Atıf Sistemi](#) kullanılmalıdır.
- Dergimizde çift taraflı kör hakemli sistemi uygulanır. Hakem isimleri dergide yayımlanmaz.
- Dergiye gönderilen makaleler öncelikle intihal sorgusundan geçirilir. Ardından makalenin dergi kapsamına giren bir konuyu ele alıp almadığına bakılır. Son olarak şekil, dipnot ve kaynakça açısından değerlendirilerek "Ön İnceleme" tamamlanır.
- Ön incelemeden geçen makaleler değerlendirilmek üzere 2 hakeme gönderilir.
- İki hakemden de olumlu rapor alan makale dergiye kabul edilir. Hakemler makalenin yayımlanması konusunda farklı görüşte olurlarsa, makale üçüncü hakeme gönderilir.
- Makalesi yayıma kabul edilen yazarlardan Türkçe ve İngilizce dillerinde 150 kelimelik öz (abstract) ve 750 kelimelik özet (summary) istenir.
- Dergimize makale gönderen yazarlar bilimsel etik kurallarına uyduklarını beyan etmiş sayılırlar.

İçindekiler

Contents

I	Jenerik
III	Yayın İlkeleri (Editorial Policies)
V	İçindekiler (Contents)
VII	Editörden (From the Editor)

ARAşTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

1-25	Büşra Elmas Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi <i>A Study of Millennialism in Early Christianity</i>
27-58	Dr.Öğr.Üyesi Hakan Yılmaz Evanjelik Hareketin ABD Siyaset Kurumundan Dinî Talepleri Üzerine Bir İnceleme <i>An Investigation on the Religious Demands of the Evangelical Movement from the US Political Institution</i>
59-89	Kübra Cengiz Hıristiyanlık Söz Gücüyle mi Kılıçla mı Yayıldı? Ahmed Midhat Efendi - Misyoner Henry Otis Dwight Tartışması <i>Did Christianity Spread by Power of Word or Sword? Debates between Ahmed Midhat Efendi and Missionary Henry Otis Dwight</i>

TERCÜMELER / TRANSLATIONS

93-121

John Tolan & Necmettin Salih Ekiz (çev.)

19. Yüzyıl Aşkenaz Yahudilerinin Monoteist Reformu İçin Bir Model Olarak Hz. Muhammed

[The Prophet Muhammad: A Model of Monotheistic Reform for 19th-Century Ashkenaz](#)

Bilal Baş

Doç. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı Houston Din Hizmetleri Ataşesi

bilal.bas@diyanet.gov.tr & <https://orcid.org/0000-0003-0866-3186>

Tanzimattan beri Türkiye'nin devlet imkanlarıyla Batı üniversitelerine gönderdiği binlerce öğrenciden biri olarak, batının fikirlerine "beyin yıkanma" derecesinde maruz kalıp kalmadığımız sorusu ile hep karşılaşmışımdır. Yüksek İlahiyat tahsillerine Türkiye'de devam eden ve İslami klasiklere gömülerek doktoralarını yazan arkadaşlarımız bize göre daha İslamî, daha geleneksel bir zihin yapısını koruyabilmişken acaba bizler "devşirildik" mi, şeklinde kendimi sorguladığım da olmuştur. Bu tecrübemiz avantaj mıdır, yoksa dezavantaj mıdır sorusu bir tarafa, acaba bugün dünyanın herhangi bir yerinde batılı düşünce standartlarına hiç müracat etmeksizin akademik faaliyet yapmak mümkün müdür? Tarih romanlarıyla meşhur Lübnan asıllı Fransız yazarı Amin Maalouf, "Ölümcül Kimlikler" adıyla çevrilen

As one of the several thousands of Turkish graduate students who were sent to European and North American universities by the Turkish government for almost two centuries, I always face the question of whether we were "brain-washed" with Western ideas. Whether our peers who pursued their graduate studies in Turkey, burying themselves in classical Islamic texts, preserve a more authentically Islamic and traditional way of thinking, as we were "recruited" by the strong flow of Western influences is a question I often entertain in my mind. Putting the question of the experience of a graduate degree in a Western university is an advantage or disadvantage for us on the side, is it ever possible in our contemporary circumstances to pursue an academic career without referring to Western standards of thought? Amin

deneme kitabında bu mevzuyu tartışır: Batı dünyası kurduğu hegemonik sistemle son iki yüzyıldır tüm dünyada geçerli bütün standartları belirlemektedir. Bu, Dünya tarihinde hiç rastlanmamış bir durumdur. Düşünce, felsefe, sanat, ticaret ve ekonomi, eğlence, spor, popüler kültür gibi bildiğimiz tüm yaşam alanlarındaki standartlar -sevelim sevmeyelim- Batı tarafından belirlenmektedir. Yazarın kanaati odur ki, dünyanın neresinde olursak olalım bu standartlara müracaat etmeden yaşamamız mümkün değildir; ancak belki bu gerçeğe yaşamaya yönelik farklı stratejiler geliştirebiliriz.

Standart oluşturmak, önce mevcudu derinden analizle başlamak zorundadır. Sistemsel eleştiri yapmak, olumlu ve olumsuz yönleriyle sistemi derinden tanımayı gerektirir. Dolayısıyla İslam dünyası olarak Batı'yı derinden tanımamız bir lüks, entelektüel merak, bozulmadan kalmış İslam ve gelenek anlayışlarımızı kirletecek veya bulanıklaştıracak sakıncalı bir girişim değildir. Hayati bir zorunluluktur. Nitekim Batı'dan kaçışın mümkün olmadığı bir ortamda, Batı'yı tam tanıyıp, kılcal damarlarına nüfuz etmeden ona karşı alınacak -dışlayıcı, entegrasyoncu, uzlaşmacı, çatışmacı vb.- tüm tavırlar bizleri beyaz adam karşısındaki çaresiz Kızılderilinin durumuna düşürür;

Maalouf, the Lebanese-French author famous for his historical novels, discusses this issue in one of his essay books, *Les Identités Meurtrières*. The western world defines and controls all types of standards all around the Globe for the last two centuries, a situation not seen in history before. All strata of human life such as philosophy and thought, arts, economy, entertainment, and popular culture are dominated — we like it or not— by Western standards. Maalouf contends that wherever we reside, it is impossible to avoid them. We may perhaps develop different strategies to cope with this hegemonic reality.

Creating a new standard requires a thorough analysis of the current standard. To draft a systemic critique, one must begin with a deep understanding of the system with its advantages and weaknesses. Therefore as the members of the Islamic civilization, a thorough understanding of Western civilization and its dynamics is a vital necessity. It is not a luxurious entertainment of the mind, or an idle curiosity, or a dangerous enterprise that would corrupt our “intact” and “pure” understandings of Islam and the Islamic tradition. As there is no escape from a life dominated by Western standards, any position or attitude taken toward Western

ya ona teslim olup esarete boyun eğecek ya da ölecektir.

Bu bakımdan Uludağ Üniversitesi bünyesinde Nisan 2019'da kurulan Garbiyat Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi ve onun yayın organı olarak üçüncü sayısını çıkardığımız Oksident dergimiz, özellikle Yahudilik ve Hıristiyanlık çalışmalarıyla Batı dünyasının ve medeniyetinin ülkemizde anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Aslında bu sadece akademiyle sınırlı olmayan bir büyük ihtiyacı karşılamaya yönelik çok müstesna ve son derece kıymetli bir girişimdir. Nitekim özellikle kilise kurumuyla Hıristiyanlık tarih boyunca ve günümüzde Batı'yı belirleyen en önemli aktörlerden biridir ve bu medeniyeti oluşturan hiç bir meseleyi kiliseyi ve Hıristiyan geleneğini dışarıda tutarak anlamak mümkün değildir.

İkinci yılımızın ilk sayısı ya da üçüncü sayımızda Büşra Elmas, Hakan Yılmaz ve Kübra Cengiz'in kaleme aldığı üç adet telif makale ile John Tolan'a ait bir İngilizce makalenin Necmettin Salih Ekiz tarafından yapılan tercümesini bulacaksınız. Hepsi birbirinden kıymetli ve emek mahsulü bu çalışmaları zevkle okumanız ve istifade etmeniz dileğiyle.

culture (such as exclusivist, integrationist) without knowing and penetrating its inner dynamics would make us in a position similar to that of an Indian against the white man: he has no other choice than either surrendering him as his slave or dying.

Therefore the Center of Occidental Studies, established in April 2019 at Bursa Uludağ University, and its publication the Journal of Oksident with its 3rd issue contribute to the thorough understanding of Western civilization and thought, with their focus on studies of Judaism and Christianity. As one of the essential actors in Western civilization and thought, the church and the Christian religion are essential in understanding the West.

In this issue, the 3rd or the first issue of the second year, you will find three articles penned by Büşra Elmas, Hakan Yılmaz, and Kübra Cengiz; and a translation of an essay in English authored by John Tolan and translated by Necmettin Salih Ekiz. All contributions are high-quality scholarly endeavors and definitely worth reading. We do hope that you enjoy and benefit from them.

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

(RESEARCH ARTICLES)

Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi

A Study of Millennialism in Early
Christianity

Büşra Elmas

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
belmas91@gmail.com & <https://orcid.org/0000-0001-7586-7491>

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	01.06.2020
Kabul Tarihi Date Accepted	16.06.2020
Yayın Tarihi Date Published	30.06.2020
Atıf Citation	Büşra Elmas. "Hıristiyanlığın İlk Dönemlerinde Milenyalizm Meselesi". <i>Oksident</i> 2/1 (2020): 1-25.
İntihal Plagiarism	Bu makale, <i>Turnitin</i> yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by <i>Turnitin</i> and no plagiarism detected.
Doi	https://doi.org/10.5281/zenodo.3908635

Öz

Milenyalizm (binyılcılık), eskatolojik bir mesele olarak tamamen teolojik bağlamı ile değerlendirilmişse de, yeryüzünde belirli bir zümrenin kurtuluşuna ilişkin dünyevî bir mesele olduğundan, bu düşünce ortaya çıktığı toplumun durumu ile yakından ilişkilidir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, milenyalizm meselesi ile ilgili görüşler dönemin sosyo-politik etkilerinden uzak kalamamıştır. Bu çalışmada, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde binyılcı fikirlerin Kilise dışında görüşler olarak nitelenmediği, aksine, bazı kilise babalarının söz konusu fikirleri büyük ölçüde taşıdığı savunulmaktadır. Ayrıca, binyılcı fikirlere karşı çıkan bazı yazarların aslında doğrudan binyılcılığa değil, bu yaklaşımın uzun vadede Kilise için doktrinel ya da kurumsal anlamda bir tehdit unsuru olabilecek yönlerine eleştiriler getirdikleri iddia edilmektedir. Bu bağlamda, Kilise'nin binyılcılıkla ilgili kanaatini değiştirmesinde etkili olmuş heretik hareketlerden, Hıristiyanlığın emperyal güçle ilişkilerindeki değişimin söz konusu inançlara yansımalarından ve Yahudiliğin içinden çıkan bir din olarak Hıristiyanlığın kendini tanımlaması ile binyılcılığın reddi arasındaki ilişkiden bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hıristiyanlık, Milenyalizm, Eskatoloji, Binyılcılık.

Abstract

Although being an eschatological matter and examined usually with its theological context, millennialism is related to the environment and the society in which these thoughts emerge, since it is very related to this world and salvation of a group of people. In early Christianity, millennial matters were not apart from the socio-political conditions of the period. The article argues that in early Christianity, the Church did not expurgate millennial ideas; on the contrary, the writings of some Church Fathers hold it widely. Additionally, this article states that the authors who opposed millennialism were not actually against the teaching itself, but they saw that some aspects of this idea would cause a doctrinal or institutional threat to the Church in the long term. In this context, the article mentions heretical movements, the change in the relationship of Christianity with the imperial power, and the matter of self-definition of Christianity as a religion emerging from Judaism as matters which influenced Church's opinions about the millennialism.

Keywords: History of Religions, Christianity, Millennialism, Eschatology, Millenarianism.

Özet

İsa'nın ikinci gelişi, yeniden dirilme, hüküm günü ve dünyanın sonu gibi eskatolojik meseleler ile ilişkili olan milenyum düşüncesi, ahirette değil bu dünyada bir kurtuluş fikri taşıması bakımından diğer eskatolojik meselelerden farklı bir boyuta sahiptir. Çoğu zaman milenyumla ilgili fikirler, dünyanın içinde bulunduğu düzene meydan okuyucu bir tavra sahip olduğundan, sosyo-politik meselelerle milenyum fikirleri arasında bir ilişki söz konusudur. Yahudilikte Mesih beklentisi ile yakından ilişkili Tanrı Krallığı fikrinin ortaya çıktığı dönemler incelendiğinde apokaliptik literatürün Yahudilerin sürgün dönemine tarihlendirilmesi şaşırtıcı değildir. Babil, Pers ve Grek hakimiyetleri dönemlerinde Yahudilerin yaşadıkları zulümler onları bu durumlardan kurtulacaklarına dair inanışlara sevk etmiştir. Aynı durum, Hıristiyanlığın imparatorluk tarafından benimsenmesine kadarki süreçte de karşımıza çıkmaktadır. Hıristiyanlıkta binylı fikirlerin en önemli literal kaynağı olan Vahiy Kitabı, Hıristiyan inancına göre Yuhanna'nın sürgün döneminde yazılmıştır. Hıristiyan apokaliptik metinleri, konuya ilişkin hem kanonik hem de kanonik olmayan Yahudi literatürünü kendi inanç ve değer sistemleri bağlamında tekrar yorumlamıştır. Bu bağlamda, büyük kısmı Yahudi kökenli olan ilk Hıristiyanlar, İsa Mesih'in Yahudilerin beklediği Mesih olduğunu iddia etmiş, çarmıh hadisesinden sonra ise krallık için yeniden geleceğine dair inançlar taşımışlar ve bu inançlar milenyum fikri ile harmanlanmıştır.

Hıristiyanlıkta tek bir milenyum fikrinden bahsetmek mümkün değildir. Kitab-ı Mukaddes'e yaklaşım türleri farklı binylı yorumları ortaya çıkarmıştır. "Bin yıl" ifadesinin geçtiği tek kitap olan Vahiy Kitabı'nın sembolik içerikli olması, özelde bu kitabı, genel olarak ise Kitab-ı Mukaddes'i yorumlamak için farklı

Summary

Millennialism is very relevant to eschatological matters such as Parousia, resurrection, judgment day, and the end of the world. However, it is also related to this world and promises worldly redemption to a group of chosen people. Therefore, it differs from other eschatological issues, which only regard the hereafter. Since the idea of millennialism criticizes and challenges the order of the world and claims a collective redemption, there is a relationship between socio-political issues and millennialist ideas. When one considers the environment in which the Jewish apocalyptic literature developed, it is not surprising to see that it was developed during the exiles. The persecution and oppression of Israelites during the periods of Babylonian, Persian, and Greek domination led them to believe that their lousy situation was temporary, and they would be freed from the exile to a bright and wealthy future. The same situation would be seen in early Christian millennialist ideas until the Empire recognized Christianity as one of the official religions. According to Christian perception, for example, The Book of Revelation, the most significant literal source for the idea of millennium, was written in the exile by John.

Early Christians were mostly Jews, and they received Jewish apocalyptic literature -both the canonical and the non-canonical ones- and reinterpreted them under their belief and value systems. In this way, the first Christians claimed that Jesus was the Messiah whom the Jewish had been waiting for a long time. After the crucifixion, Christians had to believe that he would come again to establish the Kingdom, and then the idea of the

ekollerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Vahiy Kitabı'nı ve kehanet içerikli metinleri tarihsel bağlamı ile ele alan ve gelecekle ilgili öngörülere karşı olan ekoller, geleceğe dair bir milenyum fikrine karşı çıkmıştır. Öte yandan fütürist ekol, söz konusu metinlerin geleceğe dair gerçekleşmemiş kehanetler içerdiğini iddia etmiştir. Kitab-ı Mukaddes'e yaklaşım tarzına göre günümüzde milenyum ile ilgili olarak premilenyalist, amilenyalist ve postmilenyalist olarak isimlendirilen farklı anlayışlardan bahsetmek mümkündür. İlk Hıristiyanlar, büyük ölçüde Yahudilikten etkilendiklerinden, barış ve refah dönemini getirecek bir kurtarıcı fikrinden hareketle, İsa Mesih'in milenyumdan önce tekrar geleceğini savunmuşlardır. Hıristiyanlığın resmi din olarak kabulünden sonra, Hıristiyanlar arasında zaten bir milenyum döneminde yaşadıklarına dair kanaatler oluşmuştur.

Hıristiyanlığın ilk dört yüzyılı içerisinde milenyum ile ilgili kanaatler sosyo-politik durumdan beri olmamıştır. Bu makalede, ilk Hıristiyanların milenyumla ilgili düşüncelerinin şekillenmesinde ortodoksi-heresi meselesinin, iktidarla ilişkilerin ve Yahudilere yaklaşımın etkili olduğu görüşü savunulacaktır. Papias, Justin Martyr, Irenaeus gibi ilk dönem kilise babalarının yazılarında milenyum fikrine rastlamak mümkündür. Öte yandan, Montanist Kilise'nin ana-akım Kilise tarafından sapkın kabul edilen ve kendine tehdit olarak algıladığı bazı fikirlerinin yanında binyılcı inançlar da taşıması, sonraki süreçte Hıristiyanları binyılcı fikirlere karşı tedbirli davranmaya sevk etmiştir.

Origen de binyılcı fikirleri materyalist olarak değerlendirmiştir ve maddi bir krallık fikrinin Hıristiyan kutsal metinleri ile çeliştiğini savunmuştur. Tyconius ile birlikte milenyumun, içinde yaşanan çağa işaret ettiği fikri kabul edilmeye başlanmıştır. Augustine ile bu fikir genel kabul görmeye başlamış ve ortodoksiyi

Kingdom of God and millennial beliefs were blended.

There is no monolithic idea of millennium in Christianity. Different approaches to biblical interpretation cause different types of millennialisms. Interpreting the Book of Revelation and other prophetic books historically would mean that all prophecies had already realized in the past, and there remains no more to come in the future. On the other hand, literal interpretation and futurist approach claim that the prophetic texts are including unrealized prophecies yet to come. According to different interpretations of the texts, we can identify three different views for millennialism as premillennialism, amillennialism, and postmillennialism.

In the first four centuries of Christianity, it is not possible to think about the millennium's opinions separately from the socio-political situation. Defining orthodoxy and heresy, the relations with the Empire and the approach to the Jews were effective in shaping millennial thoughts. Early church fathers such as Papias, Justin Martyr, and Irenaeus defended a primitive version of premillennialism in their writings. Montanism of the 2nd century had a millennialist character. The Church perceived the thoughts of Montanism regarding on-going prophecy and criticisms of the establishment of the Church as a threat to its unity, and Montanism was condemned by synods in the 3rd century which in turn prompted Christian to be cautious against the millennial ideas of the movement, as well as the other heretical doctrines. Origen considered millennial ideas as materialistic and argued that the idea of the literal millennium contradicted the

temsil etmeye başlamıştır. Augustine, binyılcı fikirleri önceden savunduğunu, ancak bu fikirleri taşıyanların imanı tehlikeye atan materyalist ve şehevî birtakım arzulara saplanması dolayısıyla milenyum kanaatinden vazgeçtiğini belirtmiştir.

4. yüzyıla kadar milenyum fikri tamamen karşı çıkılan bir fikir olmamıştı. Binyılcı düşüncelerden ziyade, bu fikirlerin yol açabileceği materyalist arzulara karşı çıkmıştı. İmparator Konstantin'in Hıristiyanlığı resmi din olarak kabulünden itibaren Hıristiyanlar, huzur ve refah beklentilerinin zaten gerçekleşmiş olduğunu düşündüklerinden, milenyumun vaat ettiği kurtuluş fikrine ihtiyaç duymamaya başladılar. Nitekim, kutsal metinlerinde milenyum olarak yorumlanan bazı metinler de imparatorlukla zıt düşmeyecek şekilde tekrar yorumlanmış, milenyum fikrini literal anlamda savunanlar Kilise dışına itilmiştir.

Binyılcı fikirlerde Yahudilikle ilgili yaklaşımlar da önemlidir. İlk Hıristiyanlar, Yahudi mirasının taşıyıcısı olarak bu fikirleri kendi cemaatlerine de taşımışlardı. Paganlar gözünde Yahudiliğin seçkin ve otantik bir din olması Hıristiyanlığın kendisini Yahudiliğin devamı olan bir din olarak ortaya koymasında etkili olmuştur. Öte yandan, gentileler arasında yayıldıktan sonra Hıristiyanlık kendisini, kendinden menkul bir din olarak tanımlamaya ve bu anlamda "yahudileştirici" etkilerden arındırmaya çalışmıştır. Origen gibi isimler ise, milenyum fikrine Yahudilik mefhumu olduğu için karşı çıkmıştır.

scriptural idea of the Kingdom of God. Tyconius stated that the era lived in was the actual millennium. With Augustine, this idea became widely accepted and orthodox doctrine. Augustine, himself confessed that he was once a millennialist but then abhorred the carnal and materialistic views of the millennialists and became an opponent of the millennial ideas.

After the Roman Empire recognized Christianity as the state religion, Christians did not need to comfort themselves by believing a literal and worldly redemption since they thought that peace and prosperity had already fulfilled. Apocalyptic and millennial texts were reinterpreted in a way that does not contradict the Empire, and those who defend an idea of the literal millennium were marginalized, and the millennial writings mostly were expurgated.

Jewish-Christian relations are also crucial in millennial beliefs. The early Christians were the bearers of Jewish apocalyptic heritage to their communities. Pagans highly respected Judaism as an authentic religion. Therefore, early Christians not only manifested themselves as true successors of Judaism but also tried to define their religion as authentic. For the sake of the latter, Christian writers tried to purify Christianity from the Jewish effects. Origen, for instance, opposed the idea of the millennium because it was the concept of Judaism.

Giriş

Türkçeye “binyılcılık” olarak çevirebileceğimiz *millennialism* kavramı, 19. yüzyılda üretilmiş bir terim olsa da kökeni 2. yüzyıla dayanmaktadır.¹ Mana itibarıyla sayısal olarak bin yıla işaret etmekle birlikte milenyum inancı, daima bin yıl içeren doktrinleri ifade etmemektedir. Hıristiyanlıkta milenyum inancının tek bir formu bulunmamaktadır ve dolayısıyla bu hususta yekpare bir anlayış da mevcut değildir. Mesih’in dönüşünün milenyumya göre zamansal konumu ve milenyum sürecinde Mesih’e ve inananlara düşen roller açısından farklı yaklaşımlar gelişmiştir. Öte yandan, konuya ilişkin farklı kanaatler salt teolojik meselelerden kaynaklanmamaktadır. Hıristiyanlıkta milenyumya ait düşüncelerin farklılaşmasında Kitab-ı Mukaddes’i yorumlama tarzı, içinde yaşanan zamanın sosyolojik ve siyasi durumu, heretik hareketler karşısında Kilise’nin kendisini tanımlama gayreti ve Yahudiliğe yaklaşım biçimi etkili olmuştur.

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde İsa’nın geri dönüşü, yeniden diriliş, hüküm günü ve dünyanın sonu olmak üzere dört temel eskatolojik meseleden bahsetmek mümkündür.² Binyılcılık da dolaylı ya da dolaysız olarak bu dört meselenin her birini ilgilendiren bir anlayış olması hasebiyle Hıristiyan eskatolojisi açısından önemli bir meseledir. Milenyum, eskatoloji açısından ele alındığında ölüm, son hüküm günü, ceza ve mükafat gibi konulardan ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Eskatolojik meseleler, bireye odaklanıp insanın bu dünyadaki yaşamı sona erdikten sonra şahsî olarak muhatap olacağı durumlarla ilgilenmekteyken; milenyum, bu dünya ile ilgilidir ve bireyi değil toplumun geleceğini konu edinmektedir. Bu yönüyle milenyum düşüncesi, eskatolojik ve dolayısıyla teolojik bir mesele olmaktan çıkıp bir tarih anlayışını yansıtmakta ve sosyo-politik boyutlar da taşımaktadır.

Bu çalışmada, ilk dönem kilisede milenyum fikirleri taşıma ya da bu düşüncelere karşı çıkma noktasında heretiklerle mücadele ve ortodoksiyi tanımlama, imparatorluk ile ilişkiler ve Yahudilikten ayrı bir din olarak

¹ Robert K. Whalen, “Premillennialism”, *Encyclopedia of Millennialism and Millennial Movements*, ed. Richard Landes (New York: Routledge, 2000), 584; *Millenarianism* kelimesinin premilenyalist duruma ya da popüler kültüre, *millennialism*’in ise post-milenyalizmin ilerleme düşüncesine ya da daha ciddi felsefî düşüncelere işaret ettiğine dair birtakım ayrımlar mevcutsa da bu tür ayrımların pratikte geçerliliği şüphelidir. Biz bu kelimelerin birbirinin müradifi olarak kullanılabilmesi yönündeki kanaati taşımaktayız. Bkz. John M. Court, *Approaching the Apocalypse: A Short History of Christian Millenarianism* (I.B.Tauris, 2008), 42.

² J. N. D. Kelly, *Early Christian Doctrines* (Londra: Adam & Charles Black, 1968), 462.

Hıristiyanlığı inşa etme gibi düşüncelerin milenyumla ilgili tavırlarda etkili olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

1) Kaynak Metinler

Eskatolojik anlamda “bin yıl” ifadesi Kitab-ı Mukaddes’te sadece Vahiy Kitabı’nın 20. bölümünde altı kez geçmektedir. Tek bir bölümde ardışık olarak altı kez geçen bin yıl ifadeleri, bin yıl sürecek, huzur ve refah dolu krallık şeklinde anlaşılacak herhangi bir döneme açık şekilde işaret etmemektedir. Bu pasajlarda bin yıl; Şeytan’ın bağlanması (20:2, 3, 7), Mesih’in şehitlerle hüküm sürmesi (20:4, 6) ve ölümlerin dirilmesi (20:5) bağlamında ele alınmıştır. Bununla birlikte, gelecek zamanla ilgili bin yıllık huzur ve refah dönemi, Vahiy Kitabı’ndan ve Hıristiyanlıktan önce Yahudiler arasında var olan bir düşünceydi.³ Bir kısmı Yahudi kökenli olan ilk Hıristiyanlar da kendi zamanlarını açıklamak için Yahudi apokaliptik literatüründen beslenip mevcut anlatıları kendi inanç ve değerleri açısından yeniden yorumladılar. Yahudilerin geleceğe dair bir kurtarıcı beklentisi içeren kehanet metinleri, Hıristiyanlar açısından İsa Mesih’in gelmesi sebebiyle bir kısmı gerçekleşmiş kehanet metinlerine dönüştü. İsa’ya atfedilen birtakım sözler ve sonradan Yeni Ahit kanonuna dâhil edilecek birtakım Hıristiyan metinleri de önceki kehanetleri destekler nitelikte anlaşılmıştır.

1.a) Yahudi Apokaliptik Literatürü

Yahudilikte Mesih beklentisi ve tarihin sonuna doğru iyinin galip olup kötünün mahkum edileceğine dair inanışların ortaya çıkıp yoğunlaşması İsrailoğulları’nın tarihte geçirdikleri sıkıntılarla doğru orantılı bir seyir takip etmiştir. M.Ö. 8. yüzyıl ile M.S. 4. yüzyılın sonuna kadar Yahudilerin Babil, İran, Grek hakimiyetlerinde uğradıkları zulüm ve sürgünler, Tanrı’ya ve seçilmiş zümreye inanan topluluk için umudun kalmadığı zamanları ifade etmekteydi. Babil Esareti ve tapınağın yıkılması kaosun

³ Norman Cohn, Yahudilerin binyılcı inançlarının şekillenmesinde Zerdüştiliğin etkili olduğunu söylemektedir. Buna göre, Zerdüşti öğretinin dünya sonuna ilişkin düşünceleri zulüm gören Yahudilere çekici gelmiş ve Yahudiler bu düşünceler içinden, sonunda iyilerin galip geleceğine dair öğretileri bulup kendilerine umut sağlamışlardır. Bkz. Norman Cohn, *Cosmos, Chaos, and the World to Come* (New Haven: Yale University Press, 2001), 220-221. Yahudiliğin Zerdüşti gelenekten etkilenip etkilenmemesi konularında tartışmalar varsa da Hıristiyan kıyamet inançlarının Yahudi apokaliptik literatüründen etkilendiğini söylemek kaçınılmazdır. Hıristiyanlık, kendisinden önceki pek çok dinî gelenekten İsrailoğulları’nın dini aracılığı ile etkilenmiştir. Bkz. Edmond Chisholm Dewick, *Primitive Christian Eschatology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1912), 11.

galip gelmesi olarak yorumlanmıştı. Kaosun galip gelip umudun kalmadığı bu tür zamanlar milenyum fikirlerinin ortaya çıkması için elverişli ortamlar olarak ifade edilmektedir. Sürgün döneminde yazıldığı düşünülen Yahudi metinlerinde Tanrı'nın, tüm evrenin hakimi olarak inanan kullarının içinde buldukları kötü durumu kökten değiştireceğine ve yeryüzünde adaletin hüküm süreceğine dair umutlar dile getirilmiştir (Ezekiel 37:12-14; İşıya 2:2-4; 11:4-8; 65:17-25; Yeremya 31 vb.). Hem Yahudi hem de Hıristiyan binyılcılık anlayışı için en önemli kaynaklardan biri olan Daniel Kitabı, yaygın kanaate göre, Babil Sürgünü sırasında yazılmış ve dönemin kral ve krallıklarının geçiciliğinden ve ilahî hükümranlığın tüm uluslara galip geleceğinden bahsetmiştir (Daniel 7:27). Özellikle Daniel Kitabı'ndaki 70 hafta anlatısı geçmişten günümüze pek çok farklı yoruma temel teşkil etmiştir. Söz konusu 70 hafta, Kudüs'ün yeniden kurulmasından meshedilmiş olan önderin gelişine kadar geçecek süreyi ifade etmektedir. Hıristiyan milenyalistler, Daniel'in 70 haftası ile Vahiy Kitabı'ndaki ahir zaman olaylarını ve binyılı bir arada yorumlayarak fikirlerini desteklemektedirler.

1.b) Hıristiyan Apokaliptik Metinleri

Milenyum düşüncelerine çok da uzak olmayan bir ortamda neşet eden Hıristiyanlık, beklenen Mesih'in geldiği iddiası ile ortaya çıkmış, Yahudi kutsal kitabında ahir zamana atfedilen bazı hususları kendine uyarlamıştı. Örneğin, Daniel Kitabı'nda yeryüzündeki kötülükleri sonlandırıp yeryüzünde hükümranlığa sahip olacağı belirtilen "insanoğlu" (son of man) ifadesi (7:13-14), Vahiy Kitabı'nda İsa Mesih olarak karşımıza çıkmaktadır (1-2). Daniel Kitabı'yla benzer şekilde, zulüm ortamında yazıldığı düşünülen Vahiy Kitabı, Daniel'in dördüncü canavarını (7:7-8) kendi döneminin imparatorluğu olan Roma için, sembolik bir dille Babil ve Büyük Fahişe kelimeleriyle ifade etmişti (Vahiy 14:8; 18:2; 17:16; 19:2 vb.).

İlk Hıristiyanlar, Daniel ve Vahiy haricinde ahir zamana işaret eden İşıya, Yeremya, Ezekiel, Mika ve Zekeriya gibi Yahudi kutsal kitaplarından da yararlanmışlardı. Bu kitaplarda tasviri yapılan huzur dolu, bolluk ve bereketin bulunacağı, Yahve'nin insanları arasında hükmedeceği, Zion'da ya da yenilenmiş Kudüs'te adaletin tesis edileceği gibi anlatımlara konu olan "gelecek çağ", Hıristiyanlığın milenyum beklentisi ile ilişkilendirilmiştir.⁴ Ayrıca Hıristiyan kutsal kitabı içerisinde Tanrı krallığı ile ilgili anlatılara sahip bazı müstakil kitaplar da milenyalist çerçeve ile yorumlanmıştır. Tanrı krallığının yaklaştığı iması (Markos 1:15; 14:25;

⁴ Steven D. Aguzzi, *Israel the Church and Millenarianism: A Way Beyond Replacement Theology* (New York: Routledge, 2018), 91.

Matta 26:29; Luka 22:16), İsa'nın havarilerine krallığın gelmesi için dua etmelerini emretmesi (Matta 6:9-13; Luka 11:2-4), İbrahim, İshak ve Yakup'un krallığa katılacak olması (Matta 8:11) vb. pasajlar, Vahiy Kitabı'ndaki bin yıl ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, Pavlus'un Mektupları da Vahiy'in 20. bölümü ile benzer anlatıları içermektedir (1. Selanikliler 4:16; 1. Korintliler 15:20-24).⁵ Dolayısıyla, milenyalistler açısından Kitab-ı Mukaddes'in birçok bölümü kendi görüşlerini destekler niteliktedir.

Hıristiyanlığın ilk zamanlarında, milenyumcu beklentilere etkisi açısından Kitab-ı Mukaddes kanonuna dâhil edilmeyen metinlerden de bahsetmek mümkündür. Vahiy Kitabı ile birlikte yazılan ancak kanona dâhil edilmeyen Peter'in Vahyi, Paul ve Thomas İncilleri gibi kıyamet içerikli başka kitapların varlığı bilinmektedir.⁶ Ayrıca Yahudi kutsal kitap kanonuna dâhil edilmemiş Enoh ve Baruh gibi bazı metinler de kıyamet ve binyılcı fikirlerde etkili olmuştur. Hıristiyanlıktaki milenyum inançları açısından sıklıkla kaynak bir kitap olarak kullanılan 1. Enoh'un 37-71. bölümlerinin M.Ö. 1. yüzyıl ile M.S. 1. yüzyıl arasındaki bir dönemde yazıldığı fikrini öne süren James VanderKam, Enoh metinlerinin oluşturulduğu dönemin Hıristiyanlıktan önce ya da sonra olması fark etmeksizin İsa'nın ve ilk dönem kilise mensuplarının bu metinlere ulaştığını söylemektedir. VanderKam bu bağlamda, M.S. 70 ile 100 yılları arasında bir döneme tarihlendirilen Barnabas İncili'nin (4:3), Enoh'a atıflarda bulunduğunu ve Enoh'un yazdığı kehanetin yaklaştığından söz ettiğini ifade etmektedir.⁷

"Bin yıl" fikrine ulaşılan başka bir mesele de dünyanın yaşı (annus mundi) konusudur. Kitab-ı Mukaddes'te bir günün bir yıla denk olmasından (Çölde Sayım, 14:34; Ezeziel, 4:6) ve Yaratılış'ta Tanrı'nın kainatı altı günde yaratıp yedinci gün dinlenmesinden hareketle, dünyanın yaşı hesaplanmaya çalışılmıştır. Buna göre dünyanın sonu altı bininci yılın nihayetinde gelecek, yedinci bin yıl ise yeryüzündeki cennet, yani Şabat milenyumunu (the sabbatical millennium) olacaktır.⁸ Richard Landes, dünyanın yaşından bahseden ilk Hıristiyan metninin Barnaba İncili

⁵ Steven D. Aguzzi, *Israel the Church and Millenarianism: A Way Beyond Replacement Theology* (New York: Routledge, 2018), 101.

⁶ Richard Landes, "Eschatology", *Encyclopaedia Britannica*, erişim: 22.01.2016, <https://www.britannica.com/topic/eschatology>.

⁷ James C. VanderKam, "1 Enoch, Enochic Motifs, and Enoch in Early Christian Literature", *The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity*, ed. James C. VanderKam & William Adler (Assen: Van Gorcum Fortress Press, 1996), 4: 33; Kelly, *Early Christian Doctrines*, 462.

⁸ Karen Armstrong, yaratılışın altıncı gününün sonrasında 7. gün dinlenme günü olacağı anlatısının Enuma Eliş destanında da yer aldığını söyler. Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, çev. Oktay Özel v.dğr. (İstanbul: Pegasus, 2017), 112.

olduğunu iddia etmektedir: “Bu sözleri iyi dinleyin çocuklarım, ‘Tanrı işini 6 günde bitirmiştir.’ Bu şu anlama gelir: Tanrı bütün her şeyi 6000 yıl içinde nihayete erdirecektir, çünkü ‘Rabb’in bir günü 1000 güne eşittir...’ Bu yüzden, çocuklarım, 6 gün, yani 6000 yıl içinde kainat sonuna gelecektir” (15: 4-5).⁹ Landes’e göre, Barnabas’ın bu yaklaşımı, her ne kadar kendisi açık bir şekilde milenyalist bir yaklaşımdan kaçınmış ve hatta bazı araştırmacılar tarafından en eski milenyum karşıtlarından biri olarak görülmüş olsa da, milenyumcular ve İsa’nın geri dönüşünü hesaplayanlar için bir çıkış noktası olmuştur. Landes bu bağlamda kilise tarihinden örnekler vermektedir: Üçüncü yüzyılın başında Hippolytus ve Julius Africanus, İsa’nın enkarnasyonunu 5500 yılına tarihlendirip kendi yaşadıkları çağı 5700’ler olarak düşünmüşlerdir. Origen’in öğrencisi ve milenyum karşıtı olan Kilise tarihçisi Eusebius, Mesih’in görevinin başlangıcını 5228 olarak hesaplamıştır. Bununla birlikte Eusebius, Şabat milenyumundan bahsetmemiş ve milenyumunu basit zihinlerin mahsulü olarak görmüştür. Augustine ise bu tür eskatolojik hesaplamaları kutsal kitabın yasakladığı ve çoğu zaman kötülüğe götüren bir husus olarak değerlendirmiş ve bunlara karşı çıkmıştır.¹⁰

Özetle, Hıristiyanlıkta milenyum fikirleri, hem Yahudi hem de Hıristiyan kutsal kitap külliyatının gerek kanonik gerekse apokrif metinlerini kapsayan çok geniş bir literatürden beslenmektedir.

2) Kutsal Kitap Yorumlama Yöntemleri ve Farklı Binyılcılıklar

Kitab-ı Mukaddes’te “bin yıl” ifadesinin geçtiği tek yer olan Vahiy Kitabı, içeriğinin anlaşılmasını zorlaştıran sembolik ve mecazi vizyonlar içeren bir kitaptır. Bu yüzden bu kitabı yorumlamak her zaman zor bir faaliyet olarak sayılmış, Kitab-ı Mukaddes kanonuna dâhil edilmesi zaman zaman problemlili görülmüştür.

Hıristiyanlık tarihinde söz konusu kitabı yorumlamaya yönelik preterist, tarihsel, alegorik/idealist ve fütürist olmak üzere dört temel yaklaşımdan bahsetmek, milenyum inançlarının çeşitliliğini anlama açısından da önemlidir. Preterist yaklaşıma göre, Vahiy Kitabı tamamen tarihsel bağlamı ile ele alınmalıdır ve Hıristiyanların ilk yüzyılın sonuna

⁹ Richard Landes, “Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE”, *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. W. Verbeke & D. Verhelst (Leuven: Catholic University, 1988), 141-142.

¹⁰ Landes, “Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE”, 142-158.

doğru içine düştükleri kötü durumu açıklamaktadır. Dolayısıyla söz konusu metinlerin ilk yüzyıl sonrası herhangi bir öngörü ya da kehanet içermesi düşünülemez. Tarihsel yaklaşım, özel olarak Vahiy Kitabı'ndaki vizyonların, genel olarak ise tüm Kitab-ı Mukaddes külliyatındaki sembolik anlatımların Hıristiyanlığın ortaya çıkışından günümüze kadarki süreçte Kilise'yi etkileyen olaylar için kullanıldığını ifade etmektedir. İdealist yaklaşımda, Vahiy Kitabı'nın herhangi bir zamana ait olmadığı, tüm zamanlara uygulanabileceği ve iyi ile kötü arasındaki mücadeleyi anlatan lafzi anlamın ötesinde bütünü manalar taşıdığı düşünülmektedir. Vahiy Kitabı'nı lafzi olarak yorumlayan fütürist yaklaşım ise, bu kitabın ve konu itibarıyla kendisine benzeyen Daniel gibi Kitab-ı Mukaddes'teki diğer kitapların gelecekle ilgili öngörüler içerdiğini iddia etmektedir.¹¹

Bilhassa Vahiy Kitabı'na yaklaşımı özetleyen bu dört yaklaşımı, tüm Kitab-ı Mukaddes kehanetlerini yorumlama konusunda değerlendirebilmek mümkündür. Hıristiyanlık tarihi içerisinde premilenyalizm, dispensasyonalist premilenyalizm, amilenyalizm ve postmilenyalizm olmak üzere dört temel milenyum anlayışı, teolojik olarak yukarıda belirtilmiş olan yorum geleneklerinin farklılıklarına göre muhtelif yaklaşımların benimsenmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Premilenyalist iki grup, İsa'nın yeryüzüne ikinci gelişinin milenyumun başlamasından önce gerçekleşeceğine inanmaktadırlar. Onlara göre Yahudi peygamberlerin Kitab-ı Mukaddes'te öngördükleri krallık ile milenyum aynı şeyi ifade etmektedir. Premilenyalistler, Vahiy 20'yi lafzi olarak yorumlayarak İkinci Geliş ile son hüküm günü arasında bir ara dönem olduğu sonucuna varmaktadırlar. Bu görüşe göre, milenyum sonunda Şeytan serbest kalacak, savaşta mağlup olacak ve inananların ikinci dirilişinin ardından son hüküm günü gerçekleşecektir. Premilenyalistlerin tarihsel ve fütürist yaklaşımı benimsediğini söyleyebilmek mümkündür, ancak ilk premilenyalistler daha çok tarihsel yöntemi, dispensasyonalistler ise fütürist yaklaşımı benimsemişlerdir.¹²

Amilenyalistler, herhangi bir zamanda yeryüzünde lafzi anlamda bir milenyum fikrine karşıydılar. Yahudi kutsal kitabında geleceğe dair olarak yorumlanabilecek olan çağın zaten İsa'nın gelişi ve Kilise ile gerçekleştiğine inanmaktadırlar. İsa, vaazlarında krallığın zaten o zaman mevcut olduğunu açıkladığından (Elçilerin İşleri 2:36; Efesliler 1:20-23) geleceğe dair milenyum hakkındaki kehanetler anlamsızdır.

¹¹ Mark Reasoner, "What Does the Bible Say About the End Times? A Biblical Studies Discussion of Interpretive Methods", *Rapture, Revelation, and the End Times*, ed. Bruce D. Forbes & Jeanne H. Kilde (New York: Palgrave Macmillan, 2004), 78.

¹² Timothy P. Weber, "Millennialism", [e-kitap], *The Oxford Handbook of Eschatology*, ed. Jerry L. Walls (Oxford: Oxford University Press, 2008), 365-383.

Postmilenyalistler, ikinci gelişin milenyumdan sonra olacağını iddia etmektedirler. Premilenyalistlerin de kullandığı bazı pasajları kendi inançlarına temel olarak gösterirler (İşaya 2, Mika 4 vb). Matta 13'te krallığın gelişmesi, Matta 12:28'de İsa'nın şeytani güçleri yenmesi postmilenyalistler açısından Tanrı Krallığı'nın zaten hâzır ve nâzır olduğunu göstermektedir. Kitab-ı Mukaddes'te İsa dirildikten sonra kendisine yer ve gökteki hükümlerliliğin verilmesinden bahseden pasajlar (Matta 28:18; Elçilerin İşleri 2:22-36) postmilenyalistlerin çıkış noktasıdır. Onlara göre Şeytan'ın bağlanması İsa'nın gelişi ile gerçekleşmiş ve o zamandan bu yana süregelmektedir. İlk diriliş spiritüel yenilenmeye işaret etmektedir. İkinci gelişin hemen öncesinde şeytani bir isyan olacak, bundan sonra İsa, ilk dirilmeye dâhil olmayanları da diriltecek ve onlar da son hüküm gününü tadacaklardır (Vahiy 20:6-15). Postmilenyalistler preterist ve tarihsel yorumu benimsemektedirler.¹³

Tarihî süreç içerisinde bu dört yaklaşımın her biri varlığını sürdürmüşse de zaman zaman birinin öne çıkıp diğerlerinin geri planda kaldığı dönemler olmuştur. Her bir yaklaşım, her çağda takipçi ve savunucu bulmaya da devam etmiştir. Hangi yaklaşımın hangi tarihlerde öne çıkıp benimsendiği, dinî inançla ilgili konuların toplumların içinden geçtiği süreçlere göre nasıl şekillendiğini anlamak açısından önemlidir. Nitekim, Hıristiyanlıkta milenyumla ilgili inançların tarihî seyrini ortaya koymak, milenyumla ilgili her bir yaklaşımın içinde bulunduğu dönemdeki sosyolojik durumunu da yansıtmaktadır.

Günümüzde, genellikle ana akım Hıristiyanlığın dışında kabul edilmişlerse de milenyalist hareketler de aslında aynı kutsal metinleri farklı şekilde yorumlayarak bu kanaatleri taşımaktadırlar. Ayrıca pek çok milenyum hareketi taraftarı, ilk Hıristiyanların da bu fikirleri taşıdığını söyleyerek aslında otantik inancın kendilerine ait olduğunu iddia etmektedirler.

3) Sosyo-Politik Durum

Hıristiyanlıkta milenyumla ilgili inançların tarihî seyrini ortaya koymak, milenyumla ilgili her bir yaklaşımın içinde bulunduğu dönemdeki sosyolojik durumunu da yansıtmak anlamına gelir. Binyılcı hareketler huzur ortamının bozulduğu ortamlarda ortaya çıkmışlardır ve dolayısıyla teolojik arka planlara ek olarak dış etkilerle de ilişkilidirler. Milenyumcu fikirler taşıyan bir toplum görece bir başarı elde edip rahata eriştiğinde geleceğe ve sona dair ilerlemeci ve iyimser bir anlayış gelişmektedir. Diğer

¹³ Weber, "Millennialism" [e-kitap].

yandan türlü felaketlerin ve baskının bulunduğu ortamlarda ise çeşitli pesimist ve felakete dayalı kıyamet senaryoları çizilmektedir. Her iki durumda da, milenyum düşüncesi en nihayetinde inananlar için bir kurtuluş, zalimler ve inanmayanlar için ise bir ceza vaadi içermektedir. Wessinger, milenyum inançlarında hangi temanın ortaya çıkacağını etkileyen faktörleri “sosyal bağlam, beşeri özgür irade ve bireysel istibdat” olarak ele almaktadır.¹⁴ Barkun da milenyum inançlarında geleneklerin ve alt kültürün etkili olduğunu söyleyerek, binyılcı görüşlere meyyal olan bazı yerlerde felaketler sonrası ortaya çıkan endişelerin, ana-akım görüşlerin reddine kadar uzanabilecek sorgulamalara neden olabileceğini söylemektedir.¹⁵ Bu çalışmada ise, milenyum inançlarına ilişkin farklı tavırlar, ortodoksi ve heresinin belirlenmesi, siyasi güçle ilişkiler ve Yahudilere ve Yahudiliğe yaklaşım üzerinden ele alınacaktır.

3.a) Ortodoksi ve Heresi

İlk dönemlerinde Kilise, milenyumla ilgili doktrinel anlamda bir fikir birliğine sahip olmamakla birlikte, milenyuma karşı da değildi, hatta bazı araştırmacıların belirttiği gibi ilkel bir premilenyalist görüş hakimdi.¹⁶ Hıristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren üç yüzyıl boyunca milenyumun başlangıç hali kabul edilebilecek bir düşünce Papias (M.S. 130), Justin Martyr (M.S. 150), Irenaeus (M.S. 180 veya 202), Hippolytus (M.S. 235), Methodius (M.S. 311), Commodianus (M.S. 250) ve Lactantius (M.S. 325) gibi isimlerin eserlerinde görülmektedir.¹⁷

İkinci yüzyılda Frigya’da Hierapolis’in piskoposu olan Papias, yeryüzünde bin yıl sürecek bir Mesihî hükümdarlık fikrini lafzî manada

¹⁴ Catherine Wessinger, “Introduction”, *Millennialism, Persecution, and Violence: Historical Cases* (New York: Syracuse University Press, 2000), 7-8.

¹⁵ Reinaldo L. Roman, “Christian Themes: Mainstream Traditions and Millenarian Violence”, *Millennialism and Violence*, ed. Michael Barkun (Londra: Frank Cass, 2005), 52.

¹⁶ John F. Walvoord, *The Millennial Kingdom* (Michigan: Zondervan Publishing, 1983), 113; Michael Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology* (Doktora Tezi, New York: New York University, 1988), 39-42.

¹⁷ Robert G. Clouse, “Millennialism”, *Evangelical Dictionary of Theology*, ed. Walter A. Elwell (Amerika Birleşik Devletleri: Baker Book House, 1985), 716; George Peters, ilk yüzyılda premilenyalizmin savunucusu olarak başta havari Andreas, Petrus, Philip, Thomas, James olmak üzere Romalı Clement, Barnabas, Hermas, Ignatius, Polycarp ve Papias gibi toplam 15 isimden, ikinci yüzyılda da Lyon’un ilk piskoposu Saint Pothinus, Sardisli Melito, Justin Martyr, Irenaeus, Tertullian, Hippolytus, Apollinaris, üçüncü yüzyılda Cyprian, Commodius, Lactantius’tan bahsetmektedir. Daha ayrıntılı bilgi ve milenyum karşıtları için bkz. George Peters, *The Theocratic Kingdom* (New York: Funk&Wagnalls, 1884), 1: 494-498.

ortaya koymuştur.¹⁸ Papias, binyılcı eskatolojisini havari Yuhanna'dan aldığını söylemektedir.¹⁹ Papias'ın günümüze ulaşan fragmanları ve Papias'la ilgili diğer yazarların yazdıklarından hareketle onun Vahiy 20:7-10'daki milenyum fikri ile 21-22'de daha önceki kehanetlerin gerçekleşme mekanı olan yeni Kudüs'ü birleştirerek dünyada gerçekleşecek bir milenyum fikrini savunduğu söylenebilir.²⁰

Justin Martyr, eserlerinde İsa'nın dönüşü, yeniden dirilme, yeryüzü ve göklerin yenilenmesi, Deccal'ın ortaya çıkışı gibi eskatolojik meselelere yer vermiştir. Apolojilerinden farklı olarak, *Dialogue with Trypho*'da ise bu eskatolojik olaylar zincirine, Kudüs'te inananların hakimiyeti altında gerçekleşecek binyıl inancını da eklenmiştir: “Kesin olarak hissediyorum ki bedenlen dirilme olacak ve bunu Ezekiel, İşıya ve diğer peygamberlerin bildirmiş olduğu gibi (Ezekiel 37:12-14; İşıya 65:17-25) yeniden inşa edilmiş, görkemli hale gelmiş ve genişlemiş Kudüs şehrinde bin yıl takip edecektir.”²¹ Justin'e göre binyılcılık, doğru fikirli Hıristiyanların kabul ettiği bir inançtır. Wilken, bu tasvirin ortodoksluğa (ὀρθογνώμονες) işaret ettiğini belirtir.²² Ancak Martyr, takvalı bazı Hıristiyanların aksini düşündüğünü de belirtmektedir.²³ Dolayısıyla bu durum, o zaman için bu inancı kabul edip etmemenin ortodoksi ya da heresi oluşturmadığını göstermektedir. Her ne kadar aksini iddia edenler olsa da,²⁴ Justin

¹⁸ Bart D. Ehrman (ed.), *The Apostolic Fathers*, çev. Bart D. Ehrman (Cambridge: Harvard University Press, 2003), II: 88.

¹⁹ Aguzzi, *Israel the Church and Millenarianism*, 117.

²⁰ Vahiy Kitabı 21-22'de Yeni Kudüs, yeryüzünün bir format değiştirmesi ile kehanetlerin gerçekleştiği cennet benzeri bir yer olarak anlatılır. Milenyum ise bu bağlamda değil, 20'de, Gog ve Magog saldırısından önce gerçekleşecek bir geçiş dönemi gibi anlatılmaktadır. Binyılcı inanışlarda bu iki durumun birbirinin müradifi olarak kullanılmasının ilk örneklerinden birini de Papias'ın fragmanlarında görüyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Oskar Skarsaune & Reidar Hvalvik (ed.), *Jewish Believers in Jesus* (Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2007), 408-409.

²¹ Justin Martyr, *Dialogue with Trypho*, ed. Michael Slusser, çev. Thomas P. Falls (Washington: The Catholic University of America Press, 2003), 3: 126 (LXXX).

²² Robert L. Wilken, “Chiliasm Jewish Messianism and the Idea of the Holy Land”, *The Harvard Theological Review* 79/1/3 (1986): 299.

²³ Justin Martyr, *The First Apology, The Second Apology, Dialogue with Trypho, Exhortation to the Greeks, Discourse to the Greeks, The Monarchy or The Rule of God*, çev. Thomas B. Falls (Washington: Catholic University of America Press, 2008), 6: 276 (LXXX).

²⁴ Thomas Fall, Kilise'nin ilk iki yüzyılında Justin Martyr'in iddia ettiği şekilde milenyumun genelin fikri olduğu sonucuna varmanın yanlış olduğunu iddia etmektedir. Falls, Justin Martyr'e benzer fikirlere sahip olan yazarları Irenaeus ve Papias olarak sınırladırsa da aslında milenyal imaları olan pek çok başka yazarlardan bahsetmek de mümkündür. Bkz. Martyr, *The First Apology, The Second Apology, Dialogue with Trypho, Exhortation to the Greeks, Discourse to the Greeks, The Monarchy or The Rule of God*, 6: 277 (5. dipnot); Justin Martyr, Irenaeus ve Papias

Martyr'in bu sözlerinden Hıristiyanlığın ilk zamanlarında milenyal bir algının daha yaygın olduğunu çıkarmak mümkün görünmektedir. Justin'in Apolojilerinde milenyumcu bir açıklama bulunmamasından hareketle, bazı araştırmacılar Justin için binyılcı düşüncenin önemsiz olduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Justin'in Apolojilerinde milenyumdan bahsetmemesi hakkında makul birtakım gerekçeler öne sürülmektedir. Sözgelimi, Bietenhard'a göre binyılcı bir yaklaşımı açıktan savunmak imparatorlara kendi krallıklarının sonunun yaklaştığını söylemenin bir başka yolu olacağından problemlili görülmüştür.²⁵ Barnard'a göre ise, öncelikli hedefi Hıristiyanlar dışındaki kitle olan Apolojilerde tüm dünya düzeninin değişip tamamen Hıristiyanların hakimiyetinde bir yönetim biçimi öngörmek, hedef kitle açısından isabetli bir yaklaşım olmazdı. Buna mukabil, İmparator Hadrianus'un (ö. M.S. 138) Yahudilerin Kudüs'ü ziyaretini yasaklayan kararının ardından, bir Yahudi ile tartışmayı içeren *Dialogue*'da, Kudüs'ün geleceğine ilişkin düşünceler ihmal edilmemiştir.²⁶

Gnostisizm ve bedensel dirilişi reddedenler ile mücadele eden Irenaeus, Vahiy Kitabı'nı literal olarak yorumlayarak ahir zamanla ilgili benzer senaryolara yer vermiştir.²⁷ Irenaeus, bedensel dirilişi ve Mesih'in milenyal krallığını kabul etmeyenlerin heretik olacağını savunmuştur.²⁸ *Against Heresies*'in 5. bölümünde kutsal metinlerdeki kehanetlerin yeryüzünde bin yıllık hakimiyet döneminde somut olarak gerçekleşeceğinden, bu süreç sona erdikten sonra sonsuz hayatın başlayacağından bahsetmiştir.²⁹ Irenaeus, Şabat milenyumundan hareketle, tarihin 6000 yıl devam edeceğini, Mesih'in gelişyle bu sürecin biteceğini ve daha sonra milenyumun gerçekleşeceğini söylemiş ve böylece kendisinden önceki eskatolojik geleneği devam ettirmiştir. Irenaeus, milenyumu Romalılar 8:19'a ithafen Tanrı'nın çocuklarının kurtuluşunun başlangıcı olarak görmekte, inananların çektikleri acıların karşılığını milenyumda misliyle alacaklarını belirtmektedir.³⁰

170'li yıllarda Anadolu'da, kilise tarihinde milenyumculuğa karşı olan ilk grup olarak zikredilen alogi isimli topluluk, İsa'nın ilahî logos oluşunu

dışında milenyal görüşler taşıyan ilk dönem Hıristiyan yazarlar için bkz. Aguzzi, *Israel the Church and Millenarianism*, 116.

²⁵ Hans Bietenhard, "The Millennial Hope in the Early Church", *Scottish Journal of Theology* 6/1 (Mart 1953): 15.

²⁶ L. W. Barnard, *Justin Martyr His Life and Thought* (Londra: Cambridge University Press, 1967), 165-166.

²⁷ George Cross, "Millenarianism in Christian History", *The Biblical World* 46/1 (1915): 6.

²⁸ Aguzzi, *Israel the Church and Millenarianism*, 117.

²⁹ Skarsaune & Hvalvik, *Jewish Believers in Jesus*, 411.

³⁰ Bietenhard, "The Millennial Hope in the Early Church", 14; Wilken, "Chiliasm Jewish Messianism and the Idea of the Holy Land", 299.

ve enkarnasyonu reddetmiş, diğer gnostik gruplar gibi materyalizme karşı bir tavır sergilemişti. Alogi, milenyum fikrinin ana kaynağı olan Vahiy Kitabı'nı, Cerinthus isimli bir heretiğin yazdığını iddia etmiş ve Yuhanna'nın yazılarını yasaklamak istemişti.³¹ Bu gruba karşı olan kilise babalarının hepsi milenyum savunmamışlarsa da Vahiy Kitabı'nın Kitabı Mukaddes kanonuna dâhil olduğunu vurgulamışlardır.³²

M.S. 172 yıllarında Frigya'da peygamberlik iddiası ile ortaya çıkan Montanus, kendisini enkarne olmuş Kutsal Ruh ilan etmiş ve son hüküm gününün yaklaştığını söylemişti. Ayrıca yaygın kanaate göre yeni Kudüs'ün Frigya'da kurulacağı kehanetinin kendisine bildirildiğini iddia etmişti.³³ Montanistlere (ya da *New Prophecy*) göre inananlar bu şehirde yaşamak için dirilecekler, milenyumdan sonra dünya yok olacak, daha sonra genel diriliş gerçekleşecek ve bunu son hüküm günü takip edecektir.³⁴

İkinci yüzyılda heretik olarak isimlendirilen gruplar bağlamında Montanizm'i incelemiş olan Antti Marjanen'e göre, Montanistlerin sonun yaklaşmasına dair vurguları, Antoninus Pius'un diğer imparatorlara nazaran daha barışçı hakimiyetinin 161'de sonlanmasının ardından Marcus Aurelius'un tahta çıkışının imparatorlukta bir huzursuzluğa neden olmasıyla yoğunlaşmıştır.³⁵ Dolayısıyla Montanizm hareketi de içinde bulunduğu duruma cevap arayan bir hareket olarak anlaşılabilir.

Başta kilise içerisinde itibarlı bir din alimi iken sonradan Montanist fikirleri benimseyen Tertullian (MS. 160-220), milenyalizmi, Markion'un sapkın fikirlerine karşı "doğru" Hıristiyanlığı savunmak için zorunlu

³¹ Yuhanna İncili'ni ve Vahiy Kitabı'nı Cerinthus isimli bir heretiğin yazdığını iddia eden, logos karşıtı Gnostik akım. Bu gruba "alogia" olarak ilk Epiphanius işaret etmiştir. Bkz. Aguzzi, *Israel the Church and Millenarianism*, 130 (93. dipnot); Landes, "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE", 147.

³² Landes, "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE", 147.

³³ Paul Boyer, *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture* (Londra: Harvard University Press, 2009), 46; Montanistlerin monolitik bir yapı arz etmediğini, özellikle ilk dönemde Pepuza'nın ahir zaman sahnesi ve krallığın mekanı olarak değil, hareketin doğduğu yer olmasına nispetle "Yeni Kudüs" olarak düşünüldüğünü ortaya koyan çalışmalar vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Antti Marjanen, "Montanism: Egalitarian Ecstatic 'New Prophecy'", *A Companion to Second-Century Christian Heretics* (Leiden: Brill, 2005), 185-188.

³⁴ Bietenhard, "The Millennial Hope in the Early Church", 16-17. Sonun çok yakın olduğunu söyleyen tek grup Montanistler değildi. Hippolytus, biri Suriye'de diğeri Pontus'ta iki kilise liderinin takipçilerini sonun yaklaştığı düşüncesiyle İsa'nın dönüşünü beklemek üzere çölde topladığından bahsetmektedir (Comm. Dan. 4.18-19). Bkz. Marjanen, "Montanism: Egalitarian Ecstatic 'New Prophecy'", 206 (60. dipnot).

³⁵ Marjanen, "Montanism: Egalitarian Ecstatic 'New Prophecy'", 205-206.

görmüştü. Markion, Yahudilerin tanrısı Demiurge ve Hıristiyanların tanrısı şeklinde düalist bir Tanrı tasavvuruna sahipti. Markion, Demiurge'nin Yahudiler için Filistin'i ihya edeceğini ve orada Mesih'in krallığını kurabileceğini, Mesih'in Tanrısı olarak sunduğu Tanrı'nın daha spiritüel olduğunu, binyılcı anlayışta krallık maddi olduğundan bu krallıkta Hıristiyanların herhangi bir umudunun olmayacağını söylemişti. Tertullian ise, Markion'a karşı olmak adına Hıristiyanların bu dünya ve bu çağ için eskatolojik umut taşıyabilecekleri fikrinden hareketle milenyum fikrini savunmuştur.³⁶ Ancak, Tertullian, ortodoks inancı savunmak isterken Montanistlere katılarak en nihayetinde hem kendisinin hem de milenyumun Kilise gözündeki kredisini düşürmüştür.

Montanizm'in heretik bir hareket olarak anılmasının en önemli nedeni milenyum beklentileri taşıyan bir hareket olması değildir. Çünkü o dönemde hem milenyum yandaşı hem de milenyum karşıtı görüşler ortaya konmaktaydı. Montanizm, temel doktrinlere ve imana da karşı çıkmıyordu, aksine Kilise'nin bu konulardaki gevşekliğini eleştiriyordu.³⁷ Montanizm'in itibarsızlaştırılmasının en önemli nedenleri, Anadolu'da hızla yayılarak takipçilerini arttırması ve vahyin devam ettiği iddiası ile Kilise'nin kutsallığına ve dolayısıyla otoritesine meydan okuyor olmasıydı.³⁸ Nitekim, Montanizm 3. yüzyıl başında düzenlenen sinodlarla kınanmış, bu fikirleri taşıyan kimselerin yeniden vaftiz olması gerektiği kararı alınmış ve dolayısıyla da ortodoksiden çıkarılmıştı. Kısacası, Montanizm binyılcı inanışlar taşıdığı için sapkın ilan edilen bir hareket değildi, ancak kilise otoritesine karşı olan ve sapkın kabul edilen fikirleri, Hıristiyanları bu öğretilerdeki milenyum fikrine karşı daha ihtiyatlı olmaya yöneltmiştir.

Yunan felsefesini Hıristiyan inancı ile sentezlemeye çalışan Origen'e göre bin yıl beklentisi ile yaşayanlar yanılısamalar içinde kendilerini kandıran hayalperestlerdi ve literal yoruma saplanmışlardı.³⁹ Milenyumcuları, Kudüs'ün yeniden inşasını altınlarla ve değerli taşlarla hayal eden materyalist kişiler olarak eleştiren Origen'e göre, krallık maddi bir şey olmamalıdır, çünkü "et ve kan Tanrı Krallığını devralamaz" sözü (1. Korintliler 15:44) bunun aksini söylemektedir. Origen, Mesih'in bin yıllık hakimiyetinin gelecekteki bir kıyamet senaryosu olmadığını, gökyüzünde evrenin hakimi olarak hüküm sürdüğü o zamanki çağa işaret ettiğini iddia etmiştir. Vaftiz ile "yeniden doğanlar" da bu krallığın "dirilmiş"

³⁶ Bietenhard, "The Millennial Hope in the Early Church", 15.

³⁷ Cengiz Batuk, "Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm", Milet ve Nihal 1/1 (2003): 44.

³⁸ Marjanen, "Montanism: Egalitarian Ecstatic 'New Prophecy'", 211; Batuk, "Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm", 47-48.

³⁹ Skarsaune & Hvalvik, *Jewish Believers in Jesus*, 412.

katılımcılarıydılar.⁴⁰ Vahiy Kitabı'nı alegorik olarak yorumlamayı tercih eden Origen, gelecek krallık ile ilgili kehanetlerin insan ruhunda gerçekleştiğini savunmuştur.⁴¹ Origen'e göre "kutsal toprak" gökyüzünde/cennette bir şehre işaret ediyordu ve Kitab-ı Mukaddes'te Kudüs ile ilgili kehanetler spiritüel bir krallık anlamına gelmekteydi.⁴²

Tyconius da Vahiy'in eskatolojik yorumunu kabul etmeyerek, milenyumun, içinde bulunduğu çağa işaret ettiğini ve o çağda ilahi yardımla kutsalların günahtan korunmuş olduğunu söylemişti. Kilise'nin bin yıllık hakimiyeti, Tyconius'a göre gelecekte değil, kendi zamanında gerçekleşen bir durumdur. Onun yorumları kendisinden sonra gelenlerde de etkili olmuştur. Sözelimi, maddi bir krallık fikrine karşı çıkan en etkili isim olan Augustine (354-430) onun fikirlerini kendi düşünceleri ile harmanlamıştır.⁴³ Milenyalizmin Hıristiyanların zihninden uzun bir süre silinmesini sağlayan Augustine "yeryüzü" milenyumundan "cennet" milenyumuna geçişin zirve noktasını temsil etmektedir.⁴⁴ Augustine önceleri geleneksel yorumu takip ederek milenyum evrensel Şabat olarak anlayıp milenyum fikirlerini benimsediğini, ancak sonradan bu fikirlerinden vazgeçtiğini belirtmiştir.⁴⁵ Augustine'in binyılcılık fikrini terk etmiş olması, aslında doğrudan binyıl fikrine karşı olmasından değil, bu fikre sahip olanların Kitab-ı Mukaddes'in gerçek anlamını bozduklarını, fikirlerinde aşırıya gittiklerini, lafzî anlama çok fazla yönelip dünyevî menfaat peşinde maddi bir milenyum anlayışı geliştirdiklerini düşünmesindedir.⁴⁶ Augustine'e göre Şeytan, Mesih'in dünyaya gelişinden itibaren ikinci gelişine kadar bağlı tutulmaktadır ve Kilise'ye ait ulusları aldatması mümkün değildir. Ancak çağın sonunda, Kilise'yi test etmek için serbest bırakılacak ve inananlar onunla imtihan olacaklardır.⁴⁷ Augustine, Vahiy Kitabı'ndaki karmaşık ifadeleri alegorik olarak yorumlamış ve lafzi yoruma kapıyı kapatmıştır. Yine Augustine'e göre dünyada şeytani ve ilahi güçlerin savaşından bahsetmek, Tanrı'nın mutlak

⁴⁰ James B. Tabor, "Ancient Jewish and Early Christian Millennialism", *Oxford Handbook of Millennialism*, ed. Catherine Wessinger (New York: Oxford University Press, 2011), 262.

⁴¹ Boyer, *When Time Shall Be No More*, 47.

⁴² Wilken, "Chiliasm Jewish Messianism and the Idea of the Holy Land", 302.

⁴³ Bietenhard, "The Millennial Hope in the Early Church", 28.

⁴⁴ Tabor, "Ancient Jewish and Early Christian Millennialism", 262.

⁴⁵ Landes, "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE", 156.

⁴⁶ Saint Augustine, *The City of God*, çev. Gerald G. Walsh & Daniel J. Honan (Washington: The Catholic University of America Press, 2008), 8: 265-266 (XX.7).

⁴⁷ Bietenhard, "The Millennial Hope in the Early Church", 28-29; Saint Augustine, *The City of God*, 8: 264-280 (XX.7-9).

galibiyeti zaten gerçekleşmiş olduğundan anlamsızdır.⁴⁸ Augustine dünyevi krallıkların gelip geçici olduğunu, Tanrı şehri/krallığının ise ebedi olduğunu söyleyerek bir Hıristiyan'ın asıl vatandaşlığının Tanrı'nın şehri ile ilgili olduğunu söylemektedir. Ona göre, Roma'nın muzaffer olması ya da mağlubiyeti Tanrı'nın planını değiştirmemektedir.⁴⁹ Milenyalizmin Efes Konsili'nde kınanması ve Augustine'in görüşlerinin yaygın olarak benimsenmesinden sonra Kilise otoriteleri, Irenaeus ve Victorinus gibi milenyumcu fikirler taşıyan isimlerin eserlerini sansürden geçirmişlerdir. Hatta Jerome ve Erasmus gibi bazı Kitab-ı Mukaddes çevirmenleri, Vahiy Kitabı'nın Kitab-ı Mukaddes kanonundan çıkarılması gerektiği fikrini taşımışlardır.⁵⁰

3.b) Politik Durum

Binyılcı düşünce, daha önce de belirtildiği gibi, 4. yüzyıla kadar tamamen reddedilen bir fikir olmamıştı. Vahiy Kitabı'nın Kitab-ı Mukaddes kanonu içine dâhil edilmesi ve daha önce binyılcı fikirleri savunan kilise babaların aforoz edilmemiş olması bunu göstermektedir. Öte yandan, milenyum fikirlerinin Kilise içerisinde birtakım problemlere kapı aralaması bu fikirlere daha ihtiyatlı yaklaşılmasına neden olmuş ve nihayetinde bu tür fikirler ortodoksiden çıkarılmıştır. Milenyum fikirlerinin Kilise için oluşturduğu tehlike ve problemlerden biri, bu fikri taşıyan grupların Tanrı Krallığı'nın bir an önce gelecek olmasını beklemesinin aslında dönemin siyasi hakimiyetine yönelik dolaylı bir düşmanlık anlamına gelmesidir.⁵¹ Dünyada bir krallık anlayışı, dünyaya değil, dünya düzenine bir başkaldırıyı temsil ediyordu ve sürekli baskı altında olmak bu düşünceleri daha da yoğunlaştırmıştı. Milenyumun bu yönü, kurumsallaşma karşıtlığına ve radikal eylemlere dönüşebileceği için siyasi açıdan tehlike potansiyeli taşıyordu. Hıristiyanlığın oluşum sürecinde, benzer motivasyonlarla gerçekleştirilmiş 70 ve 135 yıllarındaki iki Yahudi ayaklanması olumsuz sonuçlanmıştı. Bazı kilise babaları da, bu tür yorumların nihayetinde iyi olmayan bir sona, yani dünyevi arzulara dönüşeceğinden ve Hıristiyanların güvenliğini tehlikeye atacağından endişe etmişti. Nitekim Eusebius, Domitian'ın, bu meselede Davud

⁴⁸ Clouse, "Millennialism", 716.

⁴⁹ Weber, "Millennialism" [e-kitap].

⁵⁰ Boyer, *When Time Shall Be No More*, 49.

⁵¹ David Frankfurter, "The Legacy of Jewish Apocalypses in Early Christianity", *The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity*, ed. James C. VanderKam & William Adler (Assen: Van Gorcum Fortress Press, 1996), 4: 132-133.

soyundan gelenleri sorgulamasından bahsetmektedir.⁵² Diğer yandan milenyum fikrini savunsalar bile Justin Martyr'in Apolojilerinde olduğu gibi, bu fikirlerden kitaplarında bahsetmenin getireceği sonuçlardan endişe etmiş olmaları da muhtemeldir.

4. yüzyılın hemen başında 303 yılında, İmparator Diocletian'ın İsa'nın takipçilerine zulmetmesi, kitaplarını yaktırması, Hıristiyan din adamlarının hapsedilmesi ve puta tapmaya zorlanmaları o zamanın Hıristiyanlarında Vahiy Kitabı'ndaki kıyamet anlatılarının en sonunda gerçekleştiği fikrinin oluşmasına yol açmıştır.⁵³ Yaklaşık on yıl sonra ise, Batı Roma İmparatoru Konstantin ve Doğu Roma İmparatoru Licinius, 313'te Milan Fermanı'nı imzalamış ve Hıristiyanlar dinlerini yaşamada özgür bırakılmışlardır. 324'te Doğu ve Batı imparatorluğunu birleştirerek siyasi birliği sağlayan Konstantin, bir yıl sonra İznik Konsili ile Hıristiyan inancını da tek bir çatı altında toplamaya çalışmıştır.⁵⁴

Hıristiyanlık, rahat bir ortama kavuşunca, apokaliptik mirasın vaat ettiği ümit ve ferah arayışına ihtiyaç duyulmaz olmuş ve bu tür inançlar zayıflamaya başlamıştır. Boyer bu durumu, "Hıristiyanlık zafer kazandıkça milenyal damar kaybolmuştur" şeklinde ifade etmektedir.⁵⁵ Kromminga'nın, milenyumculuğun kiliseden yavaş yavaş yok olmasında etkili olmuş üç kişi içinde, Origen ve Augustine'den sonra Konstantin'den de bahsetmesi meselenin politik yönünü ortaya koymaktadır.⁵⁶ Konstantin sonrası dönemde, imparatorluğun Hıristiyanlığa ve Hıristiyanların da imparatorluğa karşı bakışı değişmiştir. İlk Hıristiyanlar için düşman olarak algılanan Roma İmparatorluğu, Hıristiyanlığın resmî din olarak kabulünden sonra tam tersi bir seyir izlemiştir. Kromminga'nın ifadesi ile, Hıristiyanlık Roma'nın resmî dini olduktan sonra "Rabb'in gelişine dair alametlerin geleneksel yorumları değiştirilmeliydi. Roma hükümetini Hıristiyan karşıtı bir güç olarak tanımlamak artık mümkün değildi."⁵⁷ İçerik olarak imparatorluğa karşı olan Vahiy Kitabı'nın Kitab-ı Mukaddes kanonuna dâhil edilip edilmemesi, Hıristiyanlığın resmî din haline gelmesinden sonra da bir problem teşkil etmiştir. Vahiy Kitabı'nın daha önce imparatorluk karşıtı olarak yorumlanmış olan "Büyük Fahişe" gibi

⁵² Landes, "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE", 208.

⁵³ Timothy Beal, *The Book of Revelation: A Biography* (New Jersey: Princeton University Press, 2018), 50.

⁵⁴ Beal, *The Book of Revelation: A Biography*, 50-51.

⁵⁵ Boyer, *When Time Shall Be No More*, 48.

⁵⁶ Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology*, 62.

⁵⁷ D. H. Kromminga, *The Millennium*, s. 104'ten naklen: Michael Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology* (Doktora Tezi, New York: New York University, 1988), 65-66.

ibarelerinin aslında Roma İmparatorluğu'nu değil, katolik kilise dışında kalan heretikleri ifade ettiğine dair emperyal güçle uzlaşmacı yorumlar ortaya çıkmıştır.⁵⁸ Ansızın gelecek ya da gelmesi çok yakın olan Mesih Krallığı fikrinin imparatorlukla ters düşülmeyecek bir şekilde yorumu da Augustine'in *De Civitate Dei*'si ile gelmiştir.⁵⁹ Milenyum ve Tanrı Krallığı fikrinin imparatorluk ile uzlaştırılması, "evrensel" kilisenin dışına çıkan akımları devletin gözünde itibarsızlaştırmıştır.⁶⁰ Yeni durumda, milenyumdan sosyal refah anlamında beklentiler zaten gerçekleşmiş olduğundan "hem teolojik hem de politik atmosfer" milenyum fikrine aykırıydı.⁶¹ Bu durum da doğal olarak binyılcı fikirlerin güçsüzleşmesine ve uzun bir süre etkili biçimde savunulamamasına neden olmuştur.

3.c) Yahudilere Yaklaşım

Hıristiyanlık ortaya çıktığında Yahudilik zaten kurumsallaşmış ve seriatı, gelenekleri ve tarihi ile Paganlar arasında da saygınlık kazanmış bir dindi.⁶² Hıristiyanlar hem bu geleneğin asıl temsilcileri ve mirasçıları olduklarını hem de bu gelenekten ayrı bir din olduklarını göstererek kendilerini tanımladılar. Hıristiyanlar bu bağlamda, Yahudi kutsal kitabını kanonlarına dâhil ederek o geleneğin bir devamı olduklarını, Şeriat yerine İsa Mesih'i ön plana çıkararak ve Tanrı'nın İsrailoğulları'na yönelik vaatlerinin artık Yeni İsrail'e, yani Kilise'ye geçtiği fikrini (supersessionism) benimseyerek Yahudilikten farklı olduklarını iddia etmişlerdi.⁶³ Bu inancı taşıyanlar için, ahir zamanda ve dolayısıyla da milenyumda İsrail'e ve Yahudilere biçilmiş bir rol yoktur, yani Tanrı'nın onlarla işi ve ahdi sona ermiştir. Diğer tarafta İsrail ve Kilise'nin ilahî plandaki yerini ayrı görenler için Kitab-ı Mukaddes'te İsrail'e yönelik

⁵⁸ Beal, *Vahiy Kitabı'nındaki söz konusu anlatıların teolojik, sosyolojik ya da siyasi herhangi bir düşman türü için kullanılabilecek bir "ötekileştirme makinesi" olduğunu belirtmektedir. Bkz. Beal, The Book of Revelation: A Biography, 53-54; Benzer hususlar Deccal'ın kimliğine ilişkin yorumlar için de geçerlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Robert C. Fuller, *Naming the Antichrist: The History of an American Obsession* (New York: Oxford University Press, 1996), 3-4.*

⁵⁹ Saint Augustine, *The City of God*, 8: 205-206 (XIX.7).

⁶⁰ Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology*, 66.

⁶¹ Walvoord, *The Millennial Kingdom*, 123.

⁶² William Horbury, "Jewish-Christian Relations in Barnabas and Justin Martyr", *Jews and Christians The Partings of the Ways*, ed. James D. G. Dunn (Michigan: William B. Eerdmans Publishing, 1999), 318.

⁶³ Horbury, "Jewish-Christian Relations in Barnabas and Justin Martyr", 327-328.

henüz gerçekleşmemiş vaatler geçerliliğini sürdürmektedir.⁶⁴ Diğer bir deyişle “Tanrı’nın İsrail’le bitmeyen bir işi vardır.”⁶⁵

Kromminga’ya göre, Kilise içinde binyılcı karşıtlığının güçlenmesinin ilk aşaması Barnaba’nın Yahudilerin yasasının ilga edildiğini ve Tanrı ile olan ahdin artık Kilise’ye geçtiği fikrini öne sürmesi ve bu fikirlerin Origen’in talebesi olan İskenderiyeli Clement’i etkilemesidir. Gerçekten de, milenyum karşıtı olan kilise otoriteleri, Yahudi metinlerinde temellerinin olması nedeniyle bu fikirleri Yahudi icadı olarak itibarsızlaştırmışlardır.⁶⁶ Ayrıca, ilk kilise babalarının binyılcı literal fikirleri desteklemesini, Yahudilerle ortak nokta bulma, ve onlardan rağbet görme gayesi olarak değerlendiren Kromminga, Justin’in milenyum fikirlerine Apolojilerinde yer vermezken *Dialogue*’daki imalarını bu bağlamda, “Yahudiler arasında Hıristiyanlık propagandası” yapmak şeklinde yorumlamıştır.⁶⁷ Buna göre, Hıristiyanlık gentileler arasında kabul edilmeye ve yayılmaya başladıktan sonra Yahudi mühtedilerin önemi azalmıştır. Bu bağlamda, Mesih’in geleceğine dair vizyonlar içeren Daniel Kitabı gibi kehanet içerikli kitapları geleceğe dair öngörüler içeren metinler olarak yorumlamak, Mesih’i inkar etme niyeti ve dolayısıyla da Hıristiyan karşıtlığı olarak görülmüştür.⁶⁸ Origen de maddi bir krallık fikrine karşı çıkarken, yeryüzünde kurulacak bir Kudüs’e ve Yahudilerin vaat edilmiş topraklara geri dönmesine karşı fikirler ortaya koymuştu.⁶⁹ Origen’le birlikte kehanetlerin binyılcı bir perspektifte gerçekleşeceğini düşünmek Yahudi anlayışı (iudaico sensu) olarak değerlendirilmiş ve binyılcılık marjinalleştirilmeye başlanmıştır.⁷⁰ Hıristiyan binyılcılığı ile Yahudi mesihçiliğini aynı durum olarak gören Origen, ikisine karşı da aynı argümanları kullanmıştır.⁷¹ Jerome’a göre de binyılcılık ve Yahudilik aynı şeydir. Milenyumda inananların şimdiki bedenlerine sahip olup Yahudi şeriatını uygulayacağı kanaatini taşıyan Apollinaris hakkında Basil, mitsel ve Yahudilikle ilgili görüşler taşıdığını,

⁶⁴ Craig A. Blaising, “The Future of Israel as a Theological Question”, *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/3 (Eylül 2001): 437-438.

⁶⁵ Weber, “Millennialism” [e-kitap]. Günümüzde dispensasyonalist premilenyalizm görüşünü savunan Evanjelik Hıristiyanlar, Tanrı’nın İsrailoğulları’na yönelik vaatlerinin onlar için hala devam ettiği fikrini taşıdıklarından kıyamet senaryolarında Yahudilerin yeri büyüktür.

⁶⁶ Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology*, 64.

⁶⁷ Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology*, 56-57.

⁶⁸ William Adler, “The Apocalyptic Survey of History Adapted by Christians: Daniel’s Propheet of 70 Weeks”, *The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity*, ed. James C. VanderKam & William Adler (Assen: Van Gorcum Fortress Press, 1996), 4: 220.

⁶⁹ Kalafian, *The Impact of the Book of Daniel on Christology*, 104.

⁷⁰ Skarsaune & Hvalvik, *Jewish Believers in Jesus*, 412; Bietenhard, “The Millennial Hope in the Early Church”, 26.

⁷¹ Wilken, “Chiliasm Jewish Messianism and the Idea of the Holy Land”, 302.

Nysalı Gregory ise Yahudiliğe saplandığı için Hıristiyan kutsal metinlerini anlayamadığını ifade etmiştir.⁷²

Sonuç

Bu dünyada belirli bir zümrenin kurtuluş umudunu ifade etmesi ve dünyevî düzene dair eleştiriler içermesi bakımından eskatolojik diğer meselelerden ayrılan binyılcı düşünceler, salt teolojik meseleleri aşmaktadır. Binyılcı fikirler, ortaya çıktıkları dönemlerin sosyo-politik durumlarıyla yakından ilişkilidirler. İlk Hıristiyanların Yahudi kökenli olması, Yahudilikte var olan binyılcı beklentilerin benimsenip Hıristiyanlık açısından yeniden yorumlanması ile sonuçlanmıştır. İlk Hıristiyanlar, Yahudilerin beklediği Mesih ve Tanrı Krallığı anlatılarını İsa Mesih ve milenyum düşünceleri ile harmanlayarak kendi inanç ve değerleri ile uyumlu bir zemin oluşturmuşlardır. Bu bağlamda, Hıristiyanlığın imparatorluk içerisinde refaha ermesine kadarki süreçte zulüm ve baskılar; milenyum, yakın gelecekte bu dünya için gerçekleşecek bir kurtuluş olarak yorumlama eğilimini arttırmıştır. Diğer yandan milenyumcu fikirlerin bu dünyaya çok fazla vurgu yapması ve kurumsallık karşıtı bir yapıda olması Kilise'nin birliğine ve spiritüel değerlere bir tehdit olarak algılanmıştır. Baskı ve zulüm dönemindeki atmosfere uyum sağlayan kurtuluş vaatleri ile bezeli milenyum fikirleri, imparatorluğun Hıristiyanlığa karşı politikasını değiştirmesi ve onu resmî bir din haline getirmesi ile inananlar arasındaki cazibesini kaybetmiştir. Daha önceden şeytani ithamlarla resmedilen imparatorluğun, Hıristiyanlara ferahlık sağlaması, siyasi otorite ile ters düşme adına Kutsal metinlerde imparatorluk karşıtı imaların gözden geçirilmesini ve imparatorluğa bir tehdit olarak algılanabilecek milenyum fikirlerinin yeniden yorumlanmasını gerektirmiştir. Milenyumcu, dolayısıyla da imparatorluk karşıtı fikirler taşıyan gruplar, Kilise'nin dışına itilerek marjinalleştirilmiştir. Ayrıca milenyum fikrine karşı çıkmak, Yahudilik ile yollarını ayırarak yeni ve farklı bir din olarak kendini tanımlamasında Hıristiyanlığa yardımcı olmuştur.

Kaynakça

Adler, William. "The Apocalyptic Survey of History Adapted by Christians: Daniel's Propheet of 70 Weeks". *The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity*, ed. James C. VanderKam & William Adler, Assen: Van Gorcum Fortress Press, 1996, 4: 201-238.

⁷² Bietenhard, "The Millennial Hope in the Early Church", 23.

- Aguzzi, Steven D. *Israel the Church and Millenarianism: A Way Beyond Replacement Theology*. New York: Routledge, 2018.
- Armstrong, Karen. *Tanrı'nın Tarihi*. Çev. Oktay Özel v.dğr., İstanbul: Pegasus, 2017.
- Barnard, L. W. *Justin Martyr His Life and Thought*. Londra: Cambridge University Press, 1967.
- Batuk, Cengiz. "Millenarianist Bir Hareket Olarak Montanizm". *Milel ve Nihal* 1/1 (2003): 41-71.
- Beal, Timothy. *The Book of Revelation: A Biography*. New Jersey: Princeton University Press, 2018.
- Bietenhard, Hans. "The Millennial Hope in the Early Church". *Scottish Journal of Theology* 6/1 (Mart 1953): 12-30.
- Blaising, Craig A. "The Future of Israel as a Theological Question". *Journal of the Evangelical Theological Society* 44/3 (Eylül 2001): 435-450.
- Boyer, Paul. *When Time Shall Be No More: Prophecy Belief in Modern American Culture*. Londra: Harvard University Press, 2009.
- Clouse, Robert G. "Millennialism". *Evangelical Dictionary of Theology*, ed. Walter A. Elwell, Amerika Birleşik Devletleri: Baker Book House, 1985, 714-718.
- Cohn, Norman. *Cosmos, Chaos, and the World to Come*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Court, John M. *Approaching the Apocalypse: A Short History of Christian Millenarianism*. Londra: I.B.Tauris, 2008.
- Cross, George. "Millenarianism in Christian History". *The Biblical World* 46/1 (1915): 3-8.
- Dewick, Edmond Chisholm. *Primitive Christian Eschatology*. Cambridge: Cambridge University Press, 1912.
- Ehrman, Bart D. (ed.). *The Apostolic Fathers*. Çev. Bart D. Ehrman, Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Frankfurter, David. "The Legacy of Jewish Apocalypses in Early Christianity". *The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity*, ed. James C. VanderKam & William Adler, Assen: Van Gorcum Fortress Press, 1996, 4: 129-200.
- Fuller, Robert C. *Naming the Antichrist: The History of an American Obsession*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Horbury, William. "Jewish-Christian Relations in Barnabas and Justin Martyr". *Jews and Christians The Partings of the Ways*, ed. James D. G. Dunn, Michigan: William B. Eerdmans Publishing, 1999.
- Kalafian, Michael. *The Impact of the Book of Daniel on Christology*. Doktora Tezi, New York: New York University, 1988.
- Kelly, J. N. D. *Early Christian Doctrines*. Londra: Adam & Charles Black, 1968.
- Landes, Richard. "Eschatology". *Encyclopaedia Britannica*, erişim: 22.01.2016, <https://www.britannica.com/topic/eschatology>.
- Landes, Richard. "Lest the Millennium be Fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE". *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, ed. W. Verbeke & D. Verhelst, Leuven: Catholic University, 1988, 137-211.

- Marjanen, Antti. "Montanism: Egalitarian Ecstatic 'New Prophecy'". *A Companion to Second-Century Christian Heretics*, Leiden: Brill, 2005, 185-213.
- Martyr, Justin. *Dialogue with Trypho*. Ed. Michael Slusser; çev. Thomas P. Falls, Washington: The Catholic University of America Press, 2003.
- Martyr, Justin. *The First Apology, The Second Apology, Dialogue with Trypho, Exhortation to the Greeks, Discourse to the Greeks, The Monarchy or The Rule of God*. Çev. Thomas B. Falls, Washington: Catholic University of America Press, 2008.
- Peters, George. *The Theocratic Kingdom*. 3 cilt, New York: Funk&Wagnalls, 1884.
- Reasoner, Mark. "What Does the Bible Say About the End Times? A Biblical Studies Discussion of Interpretive Methods". *Rapture, Revelation, and the End Times*, ed. Bruce D. Forbes & Jeanne H. Kilde, New York: Palgrave Macmillan, 2004, 71-98.
- Roman, Reinaldo L. "Christian Themes: Mainstream Traditions and Millenarian Violence". *Millennialism and Violence*, ed. Michael Barkun, Londra: Frank Cass, 2005, 51-82.
- Saint Augustine. *The City of God*. Çev. Gerald G. Walsh & Daniel J. Honan, Washington: The Catholic University of America Press, 2008.
- Skarsaune, Oskar & Reidar Hvalvik (ed.). *Jewish Believers in Jesus*. Massachusetts: Hendrickson Publishers, 2007.
- Tabor, James B. "Ancient Jewish and Early Christian Millennialism". *Oxford Handbook of Millennialism*, ed. Catherine Wessinger, New York: Oxford University Press, 2011, 252-266.
- VanderKam, James C. "1 Enoch, Enochic Motifs, and Enoch in Early Christian Literature". *The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity*, ed. James C. VanderKam & William Adler, Assen: Van Gorcum Fortress Press, 1996, 4: 33-101.
- Walvoord, John F. *The Millennial Kingdom*. Michigan: Zondervan Publishing, 1983.
- Weber, Timothy P. "Millennialism". [E-kitap] *The Oxford Handbook of Eschatology*, ed. Jerry L. Walls, Oxford: Oxford University Press, 2008, 365-383.
- Wessinger, Catherine. "Introduction". *Millennialism, Persecution, and Violence: Historical Cases*, New York: Syracuse University Press, 2000, 1-40.
- Whalen, Robert K. "Premillennialism". *Encyclopedia of Millennialism and Millennial Movements*, ed. Richard Landes, New York: Routledge, 2000, 584-589.
- Wilken, Robert L. "Chiliasm Jewish Messianism and the Idea of the Holy Land". *The Harvard Theological Review* 79/1/3 (1986): 298-307.

Evanjelik Hareketin ABD Siyaset Kurumundan Dinî Talepleri Üzerine Bir İnceleme

An Investigation on the Religious
Demands of the Evangelical
Movement from the US Political
Institution

Hakan Yılmaz

Öğr.Gör.Dr, Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İçil Meslek Yüksekokulu
hakany@selcuk.edu.tr & <https://orcid.org/0000-0002-2308-023X>

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	13.05.2020
Kabul Tarihi Date Accepted	18.06.2020
Yayın Tarihi Date Published	30.06.2020
Atıf Citation	Hakan Yılmaz. "Evanjelik Hareketin ABD Siyaset Kurumundan Dinî Talepleri Üzerine Bir İnceleme". <i>Oksident</i> 2/1 (2020): 27-58.
İntihal Plagiarism	Bu makale, <i>Turnitin</i> yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by <i>Turnitin</i> and no plagiarism detected.
Doi	https://doi.org/10.5281/zenodo.3908651

Öz

Evanjelik hareket veya Evanjelikalizm 20. yüzyılda, özellikle de son çeyreğinde Amerika Birleşik Devletleri'nin siyasi, dinî, sosyal ve kültürel hayatında ön plana çıkmıştır. Evanjelikler, devletin çıkarttığı bazı kanunları kendi dinî yaşantılarına doğrudan bir müdahale olarak görüp örgütlenerek siyaset sahnesine girmişlerdir. Hıristiyan Sağ (Christian Right) çatısı altında birbirinden farklı amaçlara sahip birçok Evanjelik örgüt bulunmaktadır. 1976 başkanlık seçimlerinden bu yana Hıristiyan Sağ siyasilere taleplerini iletmeye ve lobi faaliyetlerine devam etmektedir. Bu tarihten sonra Evanjelik hareketin siyasete olan etkisi artarak devam etmiştir. Hıristiyan Sağ hareketinin etrafında toplandığı birçok konu vardır. Bunların başlıcaları: kürtaj karşıtlığı, eşcinsellik haklarına karşıtlık, İsrail yandaşlığı, devlet okullarında Hıristiyanlıkla ilgili talepler ve evrim karşıtlığıdır. Bu çalışmamızın amacı yapısını çoğunlukla Evanjeliklerin oluşturduğu Hıristiyan Sağ'ın siyaset kurumundan dinî taleplerinin ortaya konulması ve incelenmesidir. Bu yapılırken ilk önce Evanjelikalizm kavramı açıklanacak daha sonra Evanjelik hareketin tarihsel arka planı verilecektir. Evanjeliklerin siyasete giriş nedenleri açıklanarak dinî talepler nedenleriyle ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Evanjelik Hareket, Hıristiyan Sağ, Dinî Talepler.

Abstract

Evangelical movement or Evangelicalism was at the forefront of the political, religious, social, and cultural life of the United States in the 20th century, especially in the last quarter. After seeing some laws issued by the state as a direct intervention in their religious life, the evangelicals organized and entered the political scene. There are many evangelical organizations with different purposes under the Christian Right. The Christian Right has continued to convey its demands to politicians and conducts lobby activities since the 1976 presidential elections. After this date, the influence of the Evangelical movement on politics has continued increasingly. There are many issues on which the Christian Right Movement has concentrated. The main ones are anti-abortion, anti-homosexuality rights, Israeli support, demands for Christianity in public schools, and anti-evolution. This study aims to reveal and examine the religious demands of the Christian Right from the political institution, which is mostly formed by the Evangelicals. While doing this, it explains the concept of Evangelicalism first, and then gives the historical background of the evangelical movement. It also reveals the reasons for evangelicals entering politics and their religious demands from politicians.

Keywords: History of Religions, United States of America (USA), Evangelical Movement, Christian Right, Religious Demands.

Özet

Evanjelikalizm, çeşitli Protestan grupları tanımlamak için kullanılan bir çatı kavramdır. İngilizce konuşulan bölgelerde bu terim 18. ve 19. yüzyıl başlarında Kuzey Atlantik Anglo-Amerikan dünyasında meydana gelen bir dizi dinî canlanma hareketinin sonucu olarak ortaya çıkan dinî grupları ve dindarlaşma hareketini tanımlamak için kullanılmıştır. Amerika'da neredeyse her Protestan kilisenin Evanjelik bir kanadı vardır.

Evanjelikalizm ve Evanjelizm kelimeleri iyi haberi yaymak ve misyonerlik faaliyetleri anlamına gelen "evangel"den türetilmiştir; "evangelist" kelimesinin ilk anlamı da İncil'i yayan kimsedir.

Evanjelik hareketi oluşturan dinî grupların ortak temel özellikleri İngiliz tarihçi David Bebbington tarafından dört ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar: Kutsal Kitap'ı tüm dinî otoritelerin üzerinde kabul etmek olan *biblicism*, İsa'nın tüm insanlığın kurtuluşu için çarmıhta kurban edilmesini ifade eden *crucicentrism*, günahkâr bir insanın Tanrı'ya doğru doğüstü dönüşü veya döndürülüşü anlamında kullanılan *conversionism*, inancın kişinin hareketlerine yansımaları ve başkalarının da değişimini sağlama çabası olan *activism* olarak tanımlanır.

Evanjelikalizmin kökleri Reform dönemine uzanmaktadır. Günümüz Evanjelik hareketinin köklerinin ise Avrupa'daki Puritanizm ve Pietizm hareketlerine gittiği söylenebilir. Bu hareketlerin uzantıları sonradan kendine daha rahat bir hareket alanı buldukları Amerika kıtasına gelmiş ve burada 18. yüzyılda Büyük Uyanış olarak adlandırılan dinî canlanma hareketleriyle Evanjelikalizm tarihinin temelleri atılmıştır.

1820 ve 1860 arasındaki dönemde dinsel bir canlanma hareketi olan İkinci Büyük Uyanış ile Evanjelikalizm yayılmasını sürdürmüştür. İç Şavaş sonrası (1861-1865) dönemde modernist veya diğer bir adıyla liberal teoloji, Darwin'in evrim teorisi ve Kutsal Kitap'ın

Summary

Evangelicalism is an umbrella concept to describe a large number of Protestant groups. This term described religious groups in English-speaking regions that resulted from a series of religious revival movements in the North Atlantic Anglo-American world in the early 18th and early 19th centuries. Almost every Protestant church in America has an Evangelical wing.

The words Evangelicalism and Evangelism derived from "evangel", which refers to spreading the Good News, i.e., missionary activities; the word evangelist firstly describes a person who spreads the Gospel.

British historian David Bebbington examined the religious groups' standard theological features that make up the evangelical movement under four main headings. These are *biblicism*, accepting the Bible above all religious authorities; *crucicentrism*, which means the sacrifice of Jesus on the cross for the salvation of all humanity; *conversionism* used in the sense of a supernatural return of a sinful person to God, revival in a spiritual sense; *activism*, which is an attempt to express faith and change others.

The roots of evangelicalism date back to the Reform period. The roots of today's evangelical movement might be said to go to Puritanism and Pietism movements in Europe. Extensions of these movements later came to the American continent, where they found a more comfortable movement space. The foundations of the history of Evangelicalism were laid here with the religious revival movements called the Great Awakening in the 18th century.

Evangelicalism continued to spread with the Second Great Awakening, a religious revival movement between 1820 and 1860. After the Civil War (1861-1865), the evangelical movement weakened by influences such as modernist or, in other words, liberal theology, Darwin's theory of evolution

yüksek eleştirisi, Evanjelik hareketin zayıflamasına yol açmıştır. Bunun yanında ABD'ye Doğu Avrupa'dan gelen Katolikler ve Asya'dan gelen Asya dinlerine mensup kişilerin göç hareketi Amerika'daki genel Evanjelik yapıda değişmeye neden olmuştur.

1925'te, tam da Fundamentalist-Modernist tartışmasının alevlendiği sırada, Fundamentalistleri küçük düşüren bir gelişme yaşanmıştır. Scopes Davası olarak bilinen davada evrim teorisini derste okutan öğretmen eyalet yasalarına göre suçlu bulunmuş; ancak olayın medyada geniş yankı bulmasıyla Fundamentalistler halkın gözünde kötü bir izlenime sahip olmuştur. Bu olaydan sonra Evanjelikler toplum hayatından çekilmişlerdir. Fundamentalistlerin çoğu, kendi kiliselerini, okullarını, üniversitelerini ve süreli yayınlarını oluşturmuşlardır. 1925'ten sonra kendi kabuğuna çekilen Fundamentalistler, Scopes davasının kötü imajını silme çabasına girmişlerdir.

1930'lu ve 40'lu yıllarda Evanjelikler radyo programlarıyla halkı bilinçlendirmeye çalışmış, birçok yeni kilise ve dinî grup Evanjelik harekete katılmaya başlamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Evanjelikler için yeni bir dönem başlamıştır. Billy Graham adındaki gezici bir vaizin uzak yerlere ulaşan faaliyetleri ve devam eden radyo programları, halkın bilinçlenmesini sağlamıştır. 1950'lerde, Billy Graham'ın faaliyetleri ile Evanjelikalizm tekrar kamusal alanda belirmeye başlamıştır.

1970'ten önce Evanjelikler ve Fundamentalistlerin çoğu siyasetle ilgilenmemeye görüşünü benimsemişti. Bunun nedeni, siyasetin dünyevi bir uğraş olarak görülmesi ve bu dünyevi uğraşın kendilerini Evanjelizasyon ve misyondan alıkoyacağı düşüncesidir. Bununla birlikte, 1930'dan 1970'e kadar az sayıdaki Fundamentalist siyasetle ilgilenmiş ve bu kesim Eski Hıristiyan Sağ olarak anılmış, siyasette aşırı ucu temsil etmiştir.

1920'lerde Fundamentalistler, okullarda evrim teorisinin öğretilmesine karşı çıkarak bunun müfredattan çıkartılması ve yerine Eski Ahit'te geçen

and the biblical critique of the Bible. Besides, the migration movement of Catholics from Eastern Europe to the USA and Asian religions from Asia caused a change in the general Evangelical structure in America.

In 1925, just as the Fundamentalist-modernist debate flared, there was a development that humiliated the Fundamentalists. In the trial known as the Scopes Case, the teacher who taught the theory of evolution in class was found guilty according to state laws, but the Fundamentalists had a lousy trail in the eyes of the public as the media sparked the event. After this event, evangelicals withdrew from social life. Most fundamentalists have created their churches, schools, universities, and periodicals. Fundamentalists, who retreated to their shell after 1925, attempted to erase the bad image of the Scopes case.

In the 1930s and 40s, evangelicals tried to raise the awareness of the people with radio programs, many new churches and groups started to join the evangelical movement. A new era started for the evangelicals after the Second World War. The activities of a traveling preacher named Billy Graham reaching distant places and the ongoing radio programs led to public awareness. In the 1950s, with the activities of Billy Graham, Evangelicalism again began appearing in the public sphere.

Before 1970, most of the Evangelicals and Fundamentalists adopted the view that they were not interested in politics just because they saw politics as a worldly pursuit and feared this worldly pursuit would keep them from evangelization and mission. However, from 1930 to 1970, a couple of fundamentalists were interested in politics, and they were referred to as the Old Christian Right, representing the extreme in politics.

In the 1920s, Fundamentalists challenged the teaching of the theory of evolution in schools, removing it from the curriculum and replacing the Creation section in the Old Testament.

Yaratılış bölümünün konulması için çaba harcamışlardır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fundamentalistler komünizm karşıtı siyasi örgütler kurmuşlardır. Antikomünizm, Fundamentalistler için doğal bir toparlanma meselesi olarak görülmüştür.

1976 seçimlerinden önce meydana gelen bazı gelişmeler muhafazakâr seçmenlerin bir araya gelmelerine yol açmış, deyim yerindeyse uyuyan devi uyandırmıştır. İlk olarak, 1972'de Amerikan Kongresi'nden geçen Eşit Haklar Beyannamesi bazı eyaletlerde kadının geleneksel rolünün devam etmesi gerektiğini savunan kadınlar tarafından karışık kampanyanın oluşmasına neden olmuştur. İkinci olarak, 22 Ocak 1973'te Amerikan Yüksek Mahkemesi, kürtaçı tüm ABD'de yasallaştırmıştır. Üçüncü konu ise sadece beyaz öğrencilerden oluşan özel dinî okulların vergiden muaf durumlarının devlet tarafından kaldırılmasıdır. Evanjelikler, bunu kendi dinî görüşleri doğrultusunda yaşamlarını devam ettirme haklarına bir saldırı olarak algılamıştır. Bunun sonucu olarak Evanjelikler siyasilere dinî taleplerini kabul ettirmek için sivil toplum örgütleri kurmuşlardır. Bu anlamda Hıristiyan Sağ, 1970'lerden bu yana kişi ve örgütlerin siyasi olarak muhafazakâr taleplerini duyurmak için bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Hıristiyan Sağ, siyasi, kültürel ve adli meselelerde etkili olma çabasında olan Evanjeliklerin siyasi hareketi olarak da bilinmektedir.

1980 seçimleri Hıristiyan Sağ hareketinin siyasete hızla girmesine sahne olmuştur. Basın yayın organlarını da kullanan bu hareket zamanla milyonlara ulaşmıştır. Bunun yanında radyo ve televizyon reklam geliriyle güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Muhafazakâr kesimi kendi amaçlarına göre harekete geçirmek için çok para harcayarak ve elindeki medya gücünü kullanarak Cumhuriyetçi Parti için sadık bir oy deposu olmuşlardır. Hıristiyan Sağ, Evanjelik seçmeni Cumhuriyetçilerin yanına çekmiştir.

Hıristiyan Sağ, büyük ölçüde iyi örgütlenmiş, iyi finanse edilmiş, net ve

Fundamentalists established anti-communist political organizations after World War II. Fundamentalists saw anticommunism as a natural recovery issue.

Before the 1976 elections, some developments led to the gathering of conservative voters, and so to speak, aroused the sleeping giant. First, the Equal Rights Statement, which passed through the American Congress in 1972, led to the formation of a counter-campaign by women who argued that women's traditional role should continue in some states. Secondly, on January 22, 1973, the American Supreme Court legalized abortion throughout the United States. The third issue is the state elimination of the tax-exempt status of private religious schools, which are composed of only white students, separated by race. The evangelicals perceived it as an attack on their right to live their lives under their religious views. As a result, evangelicals formed non-governmental organizations to make politicians accept their demands. In this sense, Christian Right has emerged since the 1970s when individuals and organizations have come together to announce conservative political demands. It is also known as the political movement of the Evangelicals, who are trying to be effective in political, cultural, and judicial matters.

The 1980 elections witnessed the Christian Right movement's rapid entry into politics. This movement, which also uses media organs, has reached millions over time. Also, it has a robust structure with radio and television advertising revenue. They have become a loyal vote store for the Republican Party, spending much money and using the media power it has in hand to mobilize the conservative segment for its purposes. The Christian Right ensured that the Evangelical voters supported the Republicans.

Christian Right are all groups that are largely well-organized, well-financed, with a clear and limited set of

sınırlı bir dizi siyasi amacı olan ve bunu Cumhuriyetçi parti aracılığı ile gerçekleştirmeye çalışan grupların tümüdür. Dinin siyasete girmesinde en büyük etken Hıristiyan Sağ'ı olmuştur. Hıristiyan Sağ'ının önde gelen isimleri örgütün Cumhuriyetçi Parti içinde söz sahibi olmasını sağlamıştır. 1976'dan bu yana Hıristiyan Sağ, tüm ülkeyi etkileyen bir grup haline gelmiştir. Hıristiyan Sağ'ın liderleri, hareketin savunduğu birçok konu olmasına rağmen "aile yanlısı" bir oluşum olduğu görülmektedir. Örgüt, farklı mezhep ve gelenekten birçok Hıristiyan bünyesinde barındırmaktadır. Hıristiyan Sağ çoğunluğunu Evanjelistlerin oluşturduğu örgütler, politikacılar, aktivistler ve destekçilerin yanı sıra; kürtaj, ötenazi, kök hücre araştırması, eşcinsellik, eşcinsel evlilik, cinsel serbestlik, laiklik, evrim ve İslam karşıtlığı; İsrail yandaşlığı, devlet okullarında din özgürlüğü savunucusu kişilerin bir araya gelmesi ile oluşmuş siyasi bir yapıyı temsil etmektedir. Hıristiyan Sağ'ın taleplerine bakıldığında bu talepleri dinî inançlarının şekillendirdiği görülmektedir. Devletin bazı yasalarla kendi değerlerine saldırdığını düşünen bu yapı, devletin Hıristiyanlık esaslarına göre şekillendirilmesi gerektiğini savunarak siyasilerden bu doğrultuda talepte bulunmaktadır. Her talepte dinî referansları olan Kutsal Kitap'ın etkisini görmek mümkündür. Evanjelistler ABD'nin Tanrı'nın gölgesinde bir ülke olduğuna inanmakta ve Kutsal Kitap'ın çıkarılacak kanunlarda referans olarak alınmasını istemektedirler.

political goals, and are trying to achieve them through the Republican party. The Christian Right was the most significant factor in religion's entry into politics. Leading names of the movement made Christian Right important actor in the Republican Party. Since 1976, Christian Right has become a group that affects the whole country. According to the Christian Right Leaders, although there are many issues that the movement advocates, they think it is a "pro-family" formation. It contains many Christians from different denominations and traditions. It represents a political structure in which organizations, politicians, activists, and supporters, usually composed of evangelicals, have been formed by abortion, euthanasia, stem cell research, homosexuality, homosexual marriage, sexual freedom, anti-secularism, pro-Israel, freedom of religion in public schools, anti-evolution, anti-Islam. When one examines the demands of the Christian Right, he or she sees that their religious beliefs shape these demands. Considering that the state attacked their values with some laws, this structure demands politicians in this direction by defending the need to shape the state according to Christian principles. It is possible to see the effect of the Bible, which has religious references in every request. They believe that the USA is a "Nation under God" and that the Bible should be the reference in the laws to be passed.

Giriş*

‘Evanjelik’ kelimesi, İngilizcesi ‘evangel’ olan Yunanca kaynaklı ‘euangelon’dan gelmektedir. *Euangelon*, ‘iyi haber, müjde’ bizim anladığımız şekliyle Hıristiyanların kutsal kitabı olan ‘İncil’ anlamlarını içermektedir.¹ Yeni Ahit yazarları *euangelon* kelimesini insanların kurtuluşu için Tanrı’nın oğlu kabul ettikleri İsa’nın yeryüzüne gönderilmesini ifade eden iyi haber veya müjde olarak kullanmışlardır. Kelime İngilizceye çevrilirken eski İngilizcede “iyi haber”, “müjde” anlamındaki *gospel* kullanılmıştır.²

Evanjelik veya Evanjelikalizm kelimeleri çok sayıda çeşitli Protestan grubu tanımlamak için kullanılan geniş kapsamlı bir çatı kavramıdır. İngilizce konuşulan bölgelerde bu terim 18. ve 19. yüzyıl başlarında Kuzey Atlantik Anglo-Amerikan dünyasında meydana gelen bir dizi dinî canlanma hareketinin sonucu olarak ortaya çıkan dinî grupları ve dindarlaşma hareketini tanımlamak için kullanılmıştır.³

Evanjelik hareketi oluşturan dinî grupların ortak temel özellikleri İngiliz tarihçi David Bebbington tarafından dört ana başlık altında incelenmiştir. Bunlar: Kutsal Kitap’ı tüm dinî otoritelerin üzerinde kabul etmek olan *biblicism*, İsa’nın tüm insanlığın kurtuluşu için çarmıhta kurban edilmesini ifade eden *crucicentrism*, günahkâr bir insanın Tanrıya doğru doğaüstü dönüşü veya döndürülüşü anlamında kullanılan *conversionism*, inancın kişinin hareketlerine yansımaları ve başkalarının da değişimini sağlama çabası olan *activism* olarak tanımlanır.⁴

1) Evanjelik Hareketin Tarihi Süreci

Evanjelikalizmin kökleri Reform Dönemi’ne uzanmaktadır. Kutsal Kitap’ın tek otorite olarak tanınması, İsa’ya iman ile kurtuluşa erme ve çarmıh gibi unsurların reform öncülerinden İngiltere’de John Wycliff’te ve Almanya’da John Huss’ta var olduğu görülmektedir. Reform Dönemi’ne yaklaşıldığında Evanjelikalizmin Kutsal Kitap, İsa ve çarmıh vurgularının kaynağı olan “sadece İsa, sadece inayet, sadece iman ve sadece Kutsal Kitap” ilkeleri görülebilir.

* Bu makale 2019 yılında kabul edilen “Amerika’da Evanjelik Hareket: Dini ve Siyasi Yansımaları” adlı doktora tezinden üretilmiştir

¹ Oxford Living Dictionaries, “evangel”, erişim: 16.12.2018, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/evangel>.

² Mark Noll, “What is Evangelical?”, *The Oxford Handbook of Evangelical Theology*, ed. Gerald R. McDermott (New York: Oxford University Press, 2010), 20.

³ Ali İsmail Güngör, *Evanjelikler* (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), 20.

⁴ David William Bebbington, *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s* (Londra: Routledge, 2003), 2.

Reformu takip eden asırlarda doktrinler, bu fikirlerin mirasçıları tarafından detaylandırılmış ve Kutsal Kitap'ın yanılmazlığına kuvvetli vurgu yapan Luther Ortodoksisi gelişmiştir. Luther Ortodoksisi'nde manevî tatminsizlik, dinî coşkudan yoksunluk ve manevî deneyim eksikliği Philip Jacop Spener ve August Herman Franke gibi Alman Luthercileri'nin 17. yüzyılda Pietizm denilen yeni bir harekete başlamalarına neden olmuştur.⁵ Bunların takipçilerinden Kont Zinzendorf'un cemaati olan Morivanlar, Anglikan rahip John Wesley'in Metodist hareketine ilham vermiştir.⁶

18. yüzyıl ortalarında John ve Charles Wesley kardeşler ve George Whitefield, Britanya Canlanmacılığı'nın önderleri ve Metodizm'in kurucuları olmuşlardır. George Whitefield'in kolonileri bir baştan diğerine gezerek yaptığı etkili vaazlar, dinî canlanmanın Amerikan Kolonileri'nde yayılmasını sağlamış, Jonathan Edwards'ın katkılarıyla 1730-1750 arasında Büyük Uyanış olarak anılan dinî faaliyetler gerçekleşmiştir.⁷

1775-1800 arası dönem Amerika'da dinî bilincin yayılması bakımından bir gerileme zamanı olarak bilinmektedir. Bu dönem, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Aydınlanma Deizmi nedeniyle, dinî canlanmanın ve Protestanlığın zayıflamasına sahne olmuştur.⁸ Büyük Britanya'ya karşı yapılan Bağımsızlık Savaşı esnasında kiliselerin zarar görmesi ve cemaatin toplanamaması nedeniyle insanlar kiliseden uzaklaşmışlardır. Savaş nedeniyle insanların kiliselerini ve din adamlarını geride bırakıp batıya göç etmesi de dinî hayatta gerilemeye neden olan bir diğer husustur.⁹

1820 ve 1860 arasındaki dönemde meydana gelen dinî canlanma hareketi olan İkinci Büyük Uyanış'ın en önde gelen lideri Charles Grandison Finney'dir. 1820'lerin başında özellikle Finney tarafından yönetilen Yeniden Canlanma hareketi ile Evanjelikalizm yayılmasını sürdürmüştür. Finney, 1820'lerin başında Amerika'nın büyük kentlerinde misyonerlik yapmaya başlamış, Evanjelikalizmin sınır bölgelerinden

⁵ W. Kent Gilbert, *Commitment to Unity: A History of the Lutheran Church in America* (Philadelphia: Augsburg Fortress Publishing, 1988), 65.

⁶ Osman Murat Deniz, "Pietizm: Kökenleri, Temel Özellikleri ve Gelişimi", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (2018), 96.

⁷ George M. Marsden, *Jonathan Edwards: A Life* (New Haven: Yale University Press, 2003), 64-65.

⁸ Barry Hankins, *The Second Great Awakening and Transcendentalists* (Westport: Greenwood Press, 2004), 1.

⁹ Hankins, *The Second Great Awakening and Transcendentalists*, 2.

şehirlere taşınmasını ve Amerikan kültürünün bir parçası haline getirilmesini sağlamıştır.¹⁰

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, ana damar Protestan kiliseleri içinde tartışmalara yol açan ve Amerikan Evanjelikalizmi'ne ciddi biçimde meydan okuyan yeni bir teoloji yaklaşımı olan Modernist Teoloji veya diğer adıyla Liberal Teoloji gelişmiştir.¹¹ Bunun yanında Darwin'in evrim teorisi, teolojik modernistlerin etkilendiği başka bir konu olarak ortaya çıkmıştır. Darwin'in biyolojik gelişmeyi doğal süreçlerle açıklaması gibi, tarih ve toplum da aynı şekilde yorumlanmaya başlanmıştır. Dini, evrimle açıklayan bu görüşe göre Hıristiyanlık'ın da her şey gibi zamanla evrim geçirerek geliştiği ifade edilmiştir.¹² Modern edebî eleştiriyi veya yüksek eleştiriyi kullanmak, modernizmin üzerinde durduğu başka bir konudur. Modernist İncil uzmanları, kutsal metinlere de diğer tarihî metinlere yaklaştıkları gibi orijinal dillerinde (İbranice ve Yunanca) incelemişlerdir. Yüksek Eleştiri'yi savunan modernist teologlar İncil içindeki çeşitli kitapların tarihçesi, yazarları, bahsedilen olayların tarihçesi ve hatta bazı olayların gerçekleşip gerçekleşmediğinin araştırılması gerektiğini savunmuşlardır.¹³ Evanjeliklerin çoğu yüksek eleştiriyi, Kutsal Kitap otoritesine doğrudan bir meydan okuma olarak görmüşlerdir.¹⁴ Modernist teolojiye karşı olan Evanjelikler, ana damar kiliselerden ayrılarak kendilerini Fundamentalist olarak adlandırmaya başlamışlardır.¹⁵ Yukarıdaki bu gelişmeler Evanjelik hareketin zayıflamasına yol açmıştır. Bunun yanında Doğu Avrupa'dan Katoliklerin ve Asya'dan Asya dinlerine mensup kişilerin göç hareketi Amerika'daki genel dinî yapıda değişmeye neden olmuştur.

1925'te, tam da Fundamentalist-Modernist tartışmasının alevlendiği sırada, Fundamentalistleri küçük düşüren bir gelişme yaşanmıştır. *Scopes Davası* olarak bilinen davada evrim teorisini derste okutan bir öğretmen eyalet yasalarına göre suçlu bulunmuş, olayın medya tarafından köpürtülmesiyle Fundamentalistler halkın gözünde kaba, cahil ve taşralı

¹⁰ Gary David Stratton & James L. Gorman, "Second Great Awakening (1800-1830s)", *Encyclopedia of Christianity in the United States*, ed. George Thomas Kurian & Mark A. Lamport (Lanham: Rowman & Littlefield, 2016), 5: 2056-2059.

¹¹ Gary Dorrien, "The Crisis and Necessity of Liberal Theology", *American Journal of Theology & Philosophy*, 30/1 (2009): 5.

¹² George M. Marsden, *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism* (Grand Rapids: Eerdmans, 1991), 34.

¹³ Mark Hulsther, *Religion Culture and Politics in the Twentieth-Century United States* (Edinburgh:Edinburgh University Press, 2007), 128.

¹⁴ Mark Noll, *Between Faith and Criticism: Evangelicals, Scholarship, and the Bible in America* (Grand Rapids, Baker Book House, 1986), 11.

¹⁵ Dorrien, "The Crisis and Necessity of Liberal Theology", 4.

izlenime sahip olmuştur. Bu olaydan sonra Fundamentalistler toplumsal hayattan çekilmişlerdir.¹⁶ 1920'lerin ve 1930'ların Fundamentalist-Modernist tartışmaları sonucunda, Fundamentalistler ana damar Protestan kiliselerinin kontrolünü kaybetmişler ve kendilerini bu kiliselerden ve kültürel kurumlardan soyutlayarak neredeyse görünmez olmuşlardır. Ana damar dinî grupları bırakan Fundamentalistlerin çoğu kendi kiliselerini, okullarını, üniversitelerini ve süreli yayınlarını oluşturmuşlardır.¹⁷

1925'ten sonra kendi kabuğuna çekilen Fundamentalistler, *Scopes Davası*'nın kötü imajını silme çabasına girmişlerdir. 1930'lu ve 40'lu yıllarda Evanjelikler radyo programlarıyla halkı bilinçlendirmeye çalışmış, birçok yeni kilise ve grup Evanjelik harekete katılmaya başlamıştır. Olumsuz bir halk imajına yol açan militanlık ve ayrılıkçılık, daha hoşgörülü ya da kavga etmek istemeyen Evanjelikler için bir sorun haline gelmiştir. Militan olmayan Evanjelikler daha barışçıl, işbirlikçi ve Hıristiyanlığa entelektüel açıdan saygın bir yaklaşımda olsalar bile genellikle Fundamentalistlerle aynı kefeye konulmuştur. İşte bu olumsuz izlenim Neo-evanjelikalizm olarak bilinen hareketin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Neo-evanjelikler; ayrılıkçı olmayan, kurtuluş müjdesini vurgulayan, bunun yanında inancın temellerine vurgu yapmayı da elinde tutmak isteyen bir oluşum olarak ortaya çıkmıştır.¹⁸

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Evanjelikler için yeni bir dönem başlamıştır. Billy Graham adındaki gezici bir vaizin uzak yerlere ulaşan faaliyetleri ve devam eden radyo programları, halkın bilinçlenmesini sağlamıştır. 1950'lerde, Billy Graham'ın faaliyetleri ile Evanjelikalizm tekrar kamusal alanda belirlemeye başlamış ve hareket olumsuz imajından hızlı bir şekilde sıyrılmayı başarmıştır. Graham, Neo-evanjeliklerin kültürel hareketinin lideri olarak, Harry Truman'dan George W. Bush'a kadar her dönemde danışman olarak görev almıştır.¹⁹ Daha önce siyasete karışmayan Evanjelikler 1970'lerde aktif hale gelerek Jimmy Carter'dan Trump'a kadar ABD başkanlarının seçilmesinde etkili olmuşlardır. Yapılan araştırmalara göre ABD'de her dört kişiden biri Evanjeliktir. 62 milyon nüfusla Evanjelikler ABD'nin en kalabalık dinî grubu olma özelliğine

¹⁶ Hugh Heclö, *Christianity and American Democracy* (Massachusetts: Harvard University Press, 2007), 84.

¹⁷ Jon Butler v.dğr., *Religion in American Life: A Short History* (New York: Oxford University Press, 2008), 326.

¹⁸ Marsden, *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*, 66.

¹⁹ L. W. Dorsett, "William Franklin 'Billy' Graham", *Biographical Dictionary of Evangelicals*, ed. Timothy T. Larsen v.dğr., (Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press, 2003), 259-262.

sahiptir.²⁰ Evanjeliklerin çoğunluğunun Cumhuriyetçi Parti'ye oy verdiği düşünülürse ellerinde büyük bir güç olduğunu söylemek yanlış olmaz.

2) Evanjeliklerin Siyasi Hayata Girişleri

1970'ten önce Evanjelikler ve Fundamentalistlerin çoğu siyasetle ilgilenmemişlerdir. Bunun nedeni, siyasetin dünyevî bir uğraş olarak görülmesi ve bu dünyevî uğraşın kendilerini Evanjelizasyon ve misyondan alıkoyacağı düşüncesidir. Kökleri 19. yüzyıla dayanan kilisenin manevîleştirilmesi fikrine göre kilise sadece manevî şeylerle ilgilenmelidir. Siyaset ise manevî konuların dışında görüldüğü için bu konuyla pek ilgilenilmemiştir. Ancak kölelik karşıtlığı, kumar ve alkolün yasaklanması gibi ahlakî konularda siyaset kurumu desteklenmiştir. Bununla birlikte 1930'dan 1970'e kadar Eski Hıristiyan Sağ olarak adlandırılan az sayıdaki Fundamentalist, siyasetle ilgilenmiş ve bu kesim siyasette aşırı ucu temsil etmiştir.²¹

1920'lerde Fundamentalistler, okullarda evrim teorisinin öğretilmesine karşı çıkarak bunun müfredattan çıkartılması ve yerine Eski Ahit'te geçen Yaratılış bölümünün konulması için çaba harcamışlardır. Eyalet düzeyinde örgütlenmiş birçok vaiz, ülkenin dört bir yanına giderek evrim karşıtı konuşmalar yapmıştır. Evrim karşıtı gruplar, evrim teorisinin okullarda öğretilmesinin yasaklanması için eyalet düzeyinde kanun çıkarmaya çalışmışlardır. Liderler, meclis üyelerini ikna etmeye çalışırken, diğer aktivistler kamuoyunu harekete geçirmek için mitingler düzenlemişlerdir. Bu çabalar Eski Hıristiyan Sağ'ın etkili çalışmalarından biri olarak tarihe geçmiştir.²² Scopes Davası'nın mağlubiyeti ve içki yasağının 1933'te kalkmasının ardından, Fundamentalistlerin ve Evanjeliklerin siyaset sahnesinden çekildikleri gözlemlenmiştir. Bu dönemde Fundamentalistler, İlahiyat Okulları, kiliseler ve yeni örgütler kurarak eğitim faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir.²³

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri'nin en büyük rakibi haline gelmiş, siyasetçiler komünizm tehlikesine karşı halkı uyarmaya hatta korkutmaya başlamıştır. Bu gelişme, ülkede komünizm karşıtı siyasi örgütlerin ortaya çıkmasına neden olmuş hatta bu örgütlerin bazıları Fundamentalistler tarafından kurulmuştur.

²⁰ Pew Research Center, "America's Changing Religious Landscape", erişim: 25.04.2020, <http://www.pewforum.org/2015/05/12/americas-changing-religious-landscape>.

²¹ Barry Hankins, *American Evangelicals: A Contemporary History of A Mainstream Religious Movement* (Lanham: Rowman and Littlefield, 2008), 139.

²² Clyde Wilcox & Carin Robinson, *Onward Christian Soldiers? The Religious Right in American Politics* (Boulder: Westview Press, 2010), 37.

²³ Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 40.

Antikomünizm, Fundamentalistler için doğal bir birleşme meselesi olarak görülmüştür. Çünkü Fundamentalistlerin birçoğu, İncil’de öngörülen Mesih ve Deccal güçleri arasında İsrail’de yapılacak nihai savaşta İsrail’i işgal edecek Deccal’in ordusunun Sovyetler Birliği olacağına inanmışlardır. 1920’lerde dünyada yeni bir güç olmaya başlayan Komünizm hakkındaki bu olumsuz düşünce ateizmden kaynaklanmıştır.²⁴ Komünizm karşısı Fundamentalist gruplar radyo yayınlarını kullanarak ve gezici antikomünizm okulları kurarak “Kızıl Tehdit”e dikkat çekmişlerdir. Bunu yaparken çoğu zaman dinî bağlılıklarını ön plana çıkarmaktan kaçınarak lâik kesimden komünizm karşıtlarını da yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Antikomünist gruplara katılanlar, komünistlerin önemli siyasi kurumlara sızdığına inandırılmışlardır. Fundamentalistlerin düzenlediği komünizm karşısı çabalar asla geniş kitleleri cezbetmeyi başaramamıştır. Eski Hıristiyan Sağ yavaş yavaş yok olsa da hedef seçmen kitlesi olan muhafazakâr kesim; İlahiyat Okulları açmaya, Hıristiyan kitapevleri kurmaya, dergi ve gazete yayınlamaya devam etmiştir. Bunun yanında sayısı artan Hıristiyan radyo ve televizyon kanallarında yapılan yayınlarla, Evanjelik vaizler mesajlarını geniş kitlelere ulaştırmaya başlamışlardır.²⁵

1960’lar ve 70’lerin başlarında devlet okullarında cinsel eğitim zorunlu tutulmuştur. Eski Hıristiyan Sağ içindeki birçok kişi okullarda devlet eliyle sürdürülen cinsel eğitime karşı çıkmış, bu eğitimin çocuklarına Hıristiyanlığa aykırı ahlâki aşılama için kasıtlı verildiğine inanmış ve bunu devlet desteği ile geleneksel ahlâk değerlerinin altın oyulması olarak görmüşlerdir. Bazı bölgelerde kadınlar, eğitim için kullanılan materyallerde eşcinselliğe ve evlilik dışı cinsel ilişki konularına dair herhangi bir karşıtlığın yer almaması nedeniyle okullarda cinsel eğitime karşı çıkmışlardır.²⁶ 1962 ve 1963’te ABD Yüksek Mahkemesi’nin kararıyla, devlet okullarında dua tertip edilmesinin yasaklanması ve cinsel eğitimin mecburi olması Hıristiyan muhafazakârlarca “okuldan Tanrı’nın kapı dışarı edilmesi, yerine ise cinselliğin içeri alınması” şeklinde yorumlanmıştır. Cinsel eğitim anlaşmazlığı muhafazakâr Hıristiyanların iddialarını bir araya getirme, güçlerini örgütleme, kendileri için hassas konuları dile getirme, kendi güçleri nispetinde nüfuzlarını kullanabilme yeteneklerini ortaya çıkartmıştır. Başka bir deyişle muhafazakârlar güçlerinin farkına varmaya başlamışlardır. Hıristiyan muhafazakârlar, cinsel eğitim etrafında kenetlenmeye başlarken Yeni Hıristiyan Sağ da gelişmeye devam etmiştir.

²⁴ Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 38-41.

²⁵ Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 41-42.

²⁶ William Martin, *With God on Our Side: The Rise of the Religious Right in America* (New York: Broadway Books, 1996), 114.

1976 seçimlerinden önce meydana gelen bazı gelişmeler muhafazakâr seçmenlerin bir araya gelmelerini sağlamış, deyim yerindeyse uyuyan devi uyandırmıştır. İlk olarak, 1972’de Amerikan Kongresi’nden geçen Eşit Haklar Beyannamesi (Equal Rights Amendment) bazı eyaletlerde kadının geleneksel rolünün devam etmesi gerektiğini savunan kadınlar tarafından karşıt kampanyanın oluşmasına neden olmuştur.²⁷ İkinci olarak, 22 Ocak 1973’te Amerikan Yüksek Mahkemesi, kürtaşı tüm ABD’de yasallaştırmıştır.²⁸ Üçüncü konu ise, sadece beyaz öğrencileri kabul eden, özel dinî okulların vergiden muaf durumlarının kaldırılmasına karşı verilen mücadeledir. Bu özel okulların çoğu devlet okullarının karma öğretimine karşı kurulmuşlardır. Ülkenin her yerinde açılan Hıristiyan okulları bazı yerlerde beyazların siyahlarla entegre edilmekten kaçmalarına imkân vermiştir. Bu okulların artmasının başka bir nedeni de dindar kesimin devlet okullarında verilen zorunlu cinsel eğitimden ve zorunlu müfredattan çocuklarını koruma isteğidir.²⁹ 1978’de Devlet Gelirler İdaresi ırk entegrasyonu standartlarına uymayan özel okulların vergi muafiyetini kaldırma girişiminde bulunmuştur.³⁰ Bu müdahale, okulları işleten kiliselerin tepkisine yol açmış; birçok yorumcu ve Evanjelik hareketin liderleri, bu kavgayı Hıristiyan Sağ’ı harekete geçiren şey olarak tanımlamışlardır.³¹ Hıristiyanlar kürtaşı serbest bırakılmasını, Eşit Haklar Beyannamesi’ni ve okullarda dua tertip edilmesinin yasaklanmasını kişisel olarak direnebilecekleri konular olarak görmüşlerdir. Yani genç kadınlara kürtaşıdan kaçınmalarını tavsiye edebilirler, kadın-erkek ayırımına dayanan görüşleri doğrultusunda ailelerini ve kiliselerini yönetebilirler, çocuklarını özel okullara göndererek toplu dua ettirme ve cinsel eğitim gibi konuları çözebilirlerdi. Ancak iş hükümetin bu okulları takibe almasına geldiğinde Evanjelikler, bunun kendi dinî görüşleri doğrultusunda yaşamlarını devam ettirme haklarına bir saldırı olarak algılamışlardır.³² Bunun sonucu olarak Evanjelikler, siyasilere taleplerini kabul ettirmek için sivil toplum örgütleri kurmuşlardır. Bu anlamda Hıristiyan Sağ, 1970’lerden bu yana kişi ve örgütlerin siyasi olarak muhafazakâr taleplerini duyurmak için bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Hıristiyan Sağ siyasi, kültürel ve adli

²⁷ Carolyn B. Maloney, “Equal Rights Amendment”, erişim: 25.04.2020, <https://maloney.house.gov/issues/womens-issues/equal-rights-amendment>.

²⁸ History, “Roe v. Wade”, erişim: 25.04.2020, <https://www.history.com/topics/womens-rights/roe-v-wade>.

²⁹ Hankins, *American Evangelicals*, 144.

³⁰ Hankins, *American Evangelicals*, 143.

³¹ Dan Gilgoff, *The Jesus Machine: How James Dobson, Focus On The Family And Evangelical America Are Winning The Culture War* (New York: St Martin’s Press, 2007), 79.

³² Hankins, *American Evangelicals*, 144.

meselelerde etkili olma çabasında olan Evanjelicilerin siyasi hareketi olarak da bilinmektedir.³³

Tüm toplumsal hareketler gibi Hıristiyan Sağ da toplumsal örgütlerden, liderlerden, aktivistlerden ve üyelere oluşmaktadır. Geniş bir seçmen potansiyeline sahip oldukları için siyasi çevrelerin dikkatini çekmeyi başarmışlardır. Hıristiyan Sağ'ın toplamda 50 milyon kemikleşmiş seçmen kitlesinin olduğu düşünülmektedir. Hareketin öncelikli amacı kirli ve yozlaşmış olarak gördükleri siyasetten kaçınan dindarları bu harekete dâhil etmektir. Bunu yaparken de kişileri, siyasete karışmanın Tanrı tarafından verilen bir sorumluluk olduğuna ikna etmeye çalışırlar.³⁴ Hıristiyan Sağ, bünyesinde büyük ölçüde Evanjelicleri barındıran, kamu politikasında geleneksel değerleri yeniden canlandırmayı amaçlayan bir sivil toplum hareketi olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵

Genellikle muhafazakâr Hıristiyanların oluşturduğu Hıristiyan Sağ, 1980'de 4 milyon üye sayısı ve 10 milyon dolarlık radyo ve televizyon reklam geliriyle güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Muhafazakâr kesimi kendi amaçları doğrultusunda harekete geçirmek için çok para harcayarak ve elindeki medya gücünü kullanarak Cumhuriyetçi (Republican) Parti safında yer almışlardır.³⁶ Hıristiyan Sağ, Evanjelic seçmeni Cumhuriyetçilerin yanına çekmekle kalmamış, aynı zamanda Cumhuriyetçi Parti'ye sadık olunması gerektiğini Evanjelic düşünceye yerleştirmeye çalışmıştır.³⁷

Mesela, aktivistler kiliselerde seçmen kılavuzları dağıtmaktadırlar. Seçmen kılavuzlarındaki bilgiler, Hıristiyan Sağ'a katılmayı hiç düşünmemiş olan insanları etkileyebilmektedir. Aktivistler, devletin yasama organlarına ve yerel okul yönetim kurullarına karşı lobi faaliyetleri yürüterek seçim bölgesinde bulunan Cumhuriyetçi adayların seçilmesinde etkin rol oynamaktadır. Hıristiyan Sağ Hareketi'nin belirli bir lideri yoktur. Bazı büyük teşkilatlar medyada çok ön plana çıksa da birçok Hıristiyan Sağ aktivisti bunları lider olarak kabul etmez. Bununla birlikte Hıristiyan Sağ'ın birbiriyle ilişkili birçok gündem maddesi bulunmaktadır. Bazı örgütler Amerika'da kürtaajların sona ermesi için çalışırken bazıları da

³³ Randall Balmer, "Religious Right", *Encyclopedia of Evangelicalism* (Texas: Baylor University Press, 2004), 575.

³⁴ Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 9.

³⁵ John C. Green v.dğr., *Religion and the Culture Wars* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1996), 2.

³⁶ Mokhtar Ben Baraka & John Chandler, "The Evangelical Left and War", *Both Swords and Ploughshares: Interactions of War, Peace and Religion in America from the War of Independence to the Present*, ed. Linda Martz & Ineke Bockting, (Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015), 47.

³⁷ Elizabeth Bruenig, "Can the Evangelical Left Rise Again?", *The New Republic*, erişim: 25.04.2020, <https://newrepublic.com/article/122716/can-evangelical-left-rise-again>.

evde eğitim için çalışmaktadır. Eşcinsel evliliğinin yasaklanması, TV yayınlarında, filmlerde ve popüler müzik içerisindeki cinsel içeriğin azaltılması, devlet okullarında toplu dua tertip edilme serbestliği, İsa'nın doğuşu ile ilgili resimlerin kamu alanlarında yer alması, ABD'nin Hıristiyan bir ülke olduğunun devlete kabul ettirilmesi gibi birçok konu farklı teşkilâtlarca dile getirilmektedir.³⁸

3) Hıristiyan Sağ Hareketi'nin Siyasilerden Talepleri

Hıristiyan Sağ'ın etrafında toplandığı pek çok konu vardır. Kürtaj karşıtlığı, eşcinsellik haklarına karşıtlık, İsrail yandaşlığı, devlet okullarında din özgürlüğü talebi ve evrim karşıtlığı olarak sıralanan bu konular aşağıda ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.

3.a) Kürtaj Karşıtlığı

Kürtaj, milyonlarca muhafazakâr Hıristiyan'ın duygularını etkileyen ve onları harekete geçiren en önemli konulardan biri olarak Hıristiyan Sağ'ın ana gündem maddesini oluşturmuştur. Evanjelikler insanın, Tanrı tarafından O'nun suretinde yaratıldığına inanmaktadırlar.³⁹ Bu nedenle gebelikten ölüme kadar her insan, yaratılıştan kaynaklanan bir şerefe ve değere sahiptir. Hıristiyanlar insan yaşamını savunmalı ve korumalıdır. Kutsal Kitap'a göre ölüm cezası, ancak başkalarının hayatını alanlara uygulanır.⁴⁰ Çünkü Tanrı insan yaşamına değer vermektedir. Bu nedenle anne karnındaki fetüsün yaşamına son verilemez. Tanrı'nın anne karnındaki bebeğe hayat verdiği, fetüsün canlı bir varlık olduğu vurgulanmaktadır.⁴¹ Bunun yanında Tanrı, Adem ve Havva'ya "verimli olun, çoğalın, yeryüzünü ikmal edin ve onu egemenliğiniz altına alın" çağrısında bulunmuştur.⁴² Kürtaj, Tanrı'nın çoğalın emrine karşı gelmek şeklinde de algılanmaktadır.

ABD'nin kuruluşundan 1821'de kürtajın suç olarak nitelendirildiği bir yasanın çıkarılmasına kadar, embriyonun hayat belirtisi göstermesinden sonra kürtaj yapılması yasaklanmıştır. 19. yüzyılın ortalarında Amerikan Tabipler Birliği, gerektiğinde annenin hayatını kurtarmak dışında yapılan kürtajı suç haline getirmek için bir kampanya başlatmıştır. Bunun sonucunda, 19. yüzyılın sonuna kadar bütün eyaletler kürtajı yasaklayarak bazı cezai yaptırımlar getirmiştir. 20. yüzyılda şartlar yeniden değişmeye

³⁸ Wilcox & Robinson, *Onward Christian Soldiers*, 10.

³⁹ Yaratılış 1:27.

⁴⁰ Yaratılış 9:6.

⁴¹ Mezmurlar 139: 13-16

⁴² Yaratılış 1:26-28

başlamış, 1950'lerin sonlarında başta hukukçular olmak üzere doktorlar ve din adamları, kürtajın her koşulda yasaklanmasının gerekip gerekmediğini sorgulamaya başlamışlardır.⁴³ Protestanlar meseleyi sadece kişisel ahlâk açısından değil, toplumsal sonuçlar açısından da ele almışlardır. Ancak 1960'ların sonlarında güçlenen feminist hareket, kadınları kürtaj konusunda daha aktif hale getirmiştir. Kadınların kendi bedenleri üzerinde kontrol sahibi olma hakkı konusunda talepleri giderek artmaya başlamış; kadının istemediği bir çocuğu taşımaya zorlanması, özgürlüğün inkârı olarak kabul edilmiştir. Roe & Wade Davası olarak bilinen davanın yüksek mahkemede görülmesinin ardından 1973'te kürtajı kısıtlayan eyalet yasaları anayasaya aykırı ilân edilmiştir ve kürtaj tüm ülkede serbest bırakılmıştır. Bu durum tartışmaları da beraberinde getirmiştir.⁴⁴ Aslında söz konusu tartışmalar ve dinî grupların kamplara ayrılması, mahkeme kararından hemen sonra meydana gelmemiştir. Evanjelik gruplar başta konu ile ilgili cılız bir tepki gösterse de Bob Jones Üniversitesi'nin kampüste ırklar arası kız erkek arkadaşlığını yasaklaması ve Devlet Gelirler İdaresi'nin bu nedenle ırkçı gördüğü bu üniversitenin vergiden muaf durumunu iptal etmesinin ardından kürtaj etkili bir şekilde protesto aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁵ Roe & Wade Davası, Evanjeliclerin başlardaki ilgisizliğini on yıl sonra kararlı bir kürtaj karşıtı harekete dönüştürmüştür. Yeni Sağ gruplar ve dinî liderler, Evanjeliclerin ve diğer muhafazakâr Hıristiyanların meydanlara inmesini sağlamışlardır.⁴⁶

Hıristiyan Sağ tarafından desteklenen başkanlar kürtaj konusunda verdikleri yasaklama sözünü yerine getirememesine rağmen konu seçim kampanyalarında sıkça kullanılmaktadır. 2018'de yapılan Pew Forum anketine göre Amerikalıların %37'si kürtajın neredeyse her koşulda yasaklanmasını savunmaktadır. Bu oran Evanjelicler arasında %61, kürtaj konusunda çok katı tutum sergileyen Katolikler arasında ise % 42'dir. Bu görüşü savunanların yarısından fazlası, bunun dinî nedenlerden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu oranlar bize Evanjeliclerin kürtaj konusundaki hassasiyetini göstermesi bakımından önemlidir.⁴⁷

⁴³ Linda Greenhouse & Reva B. Siegel, "Before (and After) Roe v. Wade: New Questions About Backlash", *Yale Law Journal*, 120 (2011), 2034-35.

⁴⁴ Ignacio Castuera, "A Social History of Christian Thought on Abortion: Ambiguity vs. Certainty in Moral Debate", *American Journal of Economics and Sociology*, 76/1 (2017), 210.

⁴⁵ Castuera, "A Social History of Christian Thought on Abortion", 211.

⁴⁶ Robert N. Karrer, "The Pivotal Year of 1979 and the New Narrative: Evangelicals & Fundamentalists Join the Pro-Life Movement", *Human Life Review*, 40/2 (2014), 91.

⁴⁷ Hannah Hartig, "Nearly Six-in-Ten Americans Say Abortion Should Be Legal in All or Most Cases", erişim: 25.04.2020, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/17/nearly-six-in-ten-americans-say-abortion-should-be-legal>.

3.b) Eşcinsel Hakları Karşıtlığı

1960'lardan beri Amerikan dinî geleneklerini savunanlar ile laik kesim cinsiyet, cinsellik ve aile ile ilgili konular üzerinde tartışmışlardır. Evanjelikler, toplumda cinsiyet rolleri, eşcinsellik ve aile yapısına olan yaklaşımlarında son derece tutucu olarak tanınmaktadırlar.⁴⁸

Eşcinsellik, Evanjeliklerin “Doğru ve Kutsal Hayat Tarzı” anlayışına uymamaktadır. Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın insanları erkek ve dişi olarak yarattığı, erkeğin annesini ve babasını bırakıp karısına bağlanacağı, ikisinin artık tek beden olacağı söylenmiş; evliliğin bir erkek ve bir kadın arasında olacağı belirtilmiştir.⁴⁹ Evanjeliklere göre çoğalmak Tanrı'nın bir emridir.⁵⁰ Eşcinsellik çoğalmanın önünde bir engel olarak görülmüştür. Evanjelikler eşcinselliğin günah olduğunu iddia ederken Levililer, Romalılara Mektup veya Yaratılış kitabından Sodom ve Gomora hikâyesine işaret etmektedirler. Levililerde eşcinsel ilişki iğrenç görülerek yasaklanmıştır.⁵¹ Bununla birlikte ensest ilişki, zina, hayvanlarla cinsel ilişki ve eşcinsellik ölümle cezalandırılan cinsel günahlar arasında bulunmaktadır.⁵² Yeni Ahit'te kadınların ve erkeklerin birbirlerini bırakıp doğal olmayan ilişkilere yöneldikleri ifade edilmekte ve bu yüzden Tanrı'nın gazabına uğradıkları belirtilmektedir.⁵³

1940'lardan 1970'lere kadar Evanjelikler ve diğer muhafazakâr Hıristiyan gruplar “aile yanlısı” bir hareket inşa etmişlerdir. 1970'lerin sonlarında Yeni Hıristiyan Sağ, daha geniş bir Cumhuriyetçi koalisyonun parçası olarak muhafazakâr siyasi nedenlerle Evanjelikleri harekete geçirmek için ortaya çıkmıştır. 21. yüzyılın başlangıcında Evanjelikler, eşcinselliğin kültürel kabulüne karşı siyasi hareketlerin en aktif unsuru haline gelmiştir.⁵⁴ Söz gelimi Hıristiyan Sağ, 2004'te eşcinsel evliliğe Federal Evlilik Beyannamesi (Federal Marriage Amendment) teklifi ile karşı çıkmıştır. Bu kanun teklifine göre “evlilik bir erkek ve bir kadın arasında yapılır” denmekte ve eşcinsel evliliğin önü kesilmektedir. Bu teklif kabul edilmese de kampanya sonrası George W. Bush'un sonraki seçimlerde Evanjelikler tarafından yeniden desteklenmesi, bunların tutumları ve güçlerini göstermeleri açısından önemlidir. Cumhuriyetçilerin bu konuda

⁴⁸ Lydia Bean & Brandon C. Martinez, “Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians”, *Sociology of Religion*, 75/3 (2014), 397.

⁴⁹ Matta 19:4-6.

⁵⁰ Yaratılış 1:27-28.

⁵¹ Levililer 18:22.

⁵² Levililer 20:10-16.

⁵³ Romalılar 1:16, 27.

⁵⁴ Bean & Martinez, “Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians”, 398.

istekli davranışları Hıristiyan Sağ'ın Cumhuriyetçi Parti üzerindeki gücünü göstermiştir.⁵⁵

Evanjelizizm, cinsel saflığı, evlilikte erkek ve kadının Kutsal Kitap'tan kaynaklanan ayrı rollerinin olduğunu ve otoriter ebeveynliği vurgulayan geleneksel bir evlenme idealini desteklemektedir. Evanjelik söylemde, lezbiyenler ve geyler Kutsal Kitap'ın aile modelini ihlâl etmeleri nedeniyle "ailenin doğal çıkmazı" olarak sunulmaktadır. Evanjelikler için, gey ve lezbiyenlerin ateistler, komünistler ya da diğer etnik veya dinî gruplara göre daha büyük bir rahatsızlık yarattığı belirlenmiştir. Evanjelikler, eşcinselliğin ülkenin düzenine karşı tehlikeli ve kirlenici bir tehdit oluşturduğuna inanmakta ve bu kimselere sivil özgürlük verilmesine karşı çıkmaktadırlar. Hatta bazı aile yanlısı aktivistler, eşcinsellerin AIDS gibi hastalıkların yayılmasına neden olduklarını, pedofili ve rastgele cinsi münasebeti teşvik ettiklerini ve gençleri yanlarına çektiklerini iddia ederek eşcinsellerin sivil özgürlüklerinin kısıtlanması gerektiğini düşünmektedirler. Son olarak, Evanjelikler eşcinselliğin bir yaşam tarzı tercihinden ziyade doğuştan gelen bir dürtü olduğu düşüncesine karşıdırlar.⁵⁶

Amerikan nüfusun %31'i, Evanjelikler'in %55'i, eşcinselliğin toplum tarafından caydırılması gerektiğine inanmaktadır.⁵⁷ Konu eşcinsel evliliğine geldiğinde Evanjeliklerin %64'ü bu konunun karşısında yer almaktadır. Bu rakam ana damar Protestan ve Katoliklerin oranının iki katıdır.⁵⁸ Son yıllarda Amerikalıların eşcinsel evliliği kabul etme oranı artmıştır. Bunun sebebini dinin Amerika'daki etkisinin azalmasına bağlayanlar vardır. Evanjeliklerin bu konuda desteğinin zaman içinde artması da şaşırtıcı olmuştur. 2001'de eşcinsel evliliği destekleyen Evanjeliklerin oranı %13 iken 2017'de bu oran %35 olmuştur.⁵⁹

3.c) İsrail Yandaşlığı

Hıristiyan Sağ Hareketi'nin gündemindeki en önemli maddelerden biri de İsrail devletine verilen destektir. ABD'de, Yahudiler dışında İsrail'i

⁵⁵ Daniel K. Williams, *God's Own Party: The Making of the Christian Right* (New York: Oxford University Press, 2010), 257.

⁵⁶ Bean & Martinez, "Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians", 399

⁵⁷ Pew Research Center, "Views About Homosexuality", erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-homosexuality>.

⁵⁸ Pew Research Center, "Views About Same-sex Marriage", erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-same-sex-marriage>.

⁵⁹ Pew Research Center, "Changing Attitudes on Gay Marriage", erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/fact-sheet/changing-attitudes-on-gay-marriage>.

en çok savunan grup Evanjelikler olmuştur. Buna karşın Yahudi devletine verdikleri büyük desteğe rağmen Evanjelikler, birçok Yahudi tarafından sevilmemektedir.⁶⁰

1970'lerden beri, İsrail'e destek, muhafazakâr Hıristiyanlarda ve Cumhuriyetçi çevrelerde âdeta bir iman konusu haline gelmiştir. Ahlâkî Çoğunluk (Moral Majority) örgütü, Hıristiyan Koalisyonu'nun (Christian Coalition) önde gelen liderleri ve Evanjelik hareketin önemli şahsiyetleri, İsrail'in Hıristiyan teolojisinde ve ABD dış politikasındaki yerine dair birbirine benzer görüşleri dile getirmişlerdir. Bunlar ABD'nin, Tanrı'nın safında kalması ve ulusça kutsanması için İsrail'i desteklemesi ve koruması gerektiğini savunmuşlardır. Kendilerini televizyonda ve basında izleyen önemli sayıda seçmen aracılığıyla, Cumhuriyetçi Parti'deki politik eğilimi etkilemeye çalışmışlar ve sonunda Cumhuriyetçi adayların bu konudaki vaatlerini almak için gündemi belirlemişlerdir. Bu stratejilerinde başarılı da olmuşlardır. Öyle ki İsrail, tarihte ABD'nin dış ülkelere yaptığı yardımlarda her zaman ilk sırayı almıştır. 1951'den beri ABD, İsrail'e 193 milyar dolar civarında ekonomik ve askerî yardımda bulunmuştur.⁶¹ 2006'da kurulan ve günümüzde en büyük İsrail taraftarı örgüt olan İsrail için Hıristiyan Birliği'nin (Christians United For Israel) kurucusu Pastör John Hagee'nin görüşleri konuya ışık tutması açısından önemlidir. Ona göre; Tanrı, seçilmiş kişileri kutsayan insanları ya da milletleri kutsayacağına söz vermiştir.⁶² Yahudi halkını kutsayan uluslar Tanrı'nın nimetine sahip olmuşlar; Yahudi halkını lanetleyen uluslar, Tanrı'nın lânetini yaşamışlardır.⁶³ Yahudiler Hıristiyanlığa Kutsal Yazılar, Peygamberler, Patriyarklar, Meryem, Yusuf ve Nasıralı İsa Mesih, On iki Havari gibi değerleri kazandırmışlardır. Bu nedenle Hıristiyanlar Yahudi halkına karşı sonsuz minnet duymaktadırlar ve Yahudi halkına karşı tarafsız olmaları mümkün değildir.⁶⁴

Aralık 2017'de LifeWay Research, Evanjelik Amerikalıların İsrail'le ve Orta Doğu'nun politikalarıyla ilgili görüşlerini değerlendiren bir anket yapmıştır. Buna göre Evanjeliklerin %67'sinin İsrail'le ilgili olumlu bir

⁶⁰ James Q. Wilson, "Why Don't Jews Like the Christians Who Like Them?: Liberalism Can't Abide Conservative Evangelicals", *City Journal*, erişim: 26.04.2020, <https://www.city-journal.org/html/why-don%E2%80%99t-jews-christians-who-them-13068.html>.

⁶¹ Paul D. Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy", *Taylor and Francis Online*, erişim: 26.04.2020, www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2014.882149.

⁶² Yaratılış 12:3.

⁶³ Romalılar 15:27.

⁶⁴ John Hagee, "Seven Biblical Reasons Why Christians Should Support Israel", *CUIFI*, erişim: 26.04.2020, <http://support.cufi.org/images/learnwhy/SevenBiblicalResons.pdf>.

algısı bulunmaktadır. Katılımcıların %45'i İsrail hakkındaki görüşlerinde en çok Kutsal Kitap'tan etkilendiklerini söylemişlerdir. Evanjelistlerin %80'i vaat edilen toprakların İbrahim peygambere ve nesline sonsuza dek verildiğine inanmaktadır. Yine Evanjelistlerin %80'ine göre, 1948'de İsrail devletinin kurulması, Mesih'in dönüşünün yaklaştığına işaret eden bir İncil kehanetidir.⁶⁵ Evanjelistlerin %72'si İsrail-Filistin ihtilâfında İsrail tarafını tutmaktadır. Filistin'e sempati duyanların oranı %4 ile diğer Hıristiyan gruplardan oldukça düşüktür. Din, bireysel davranışları etkileyen ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Evanjelistlerin yarıya yakın kısmı İsrail ile ilgili görüşlerindeki tek belirleyici etkenin dinî inançlarından kaynaklandığını savunurken, %63'ü modern İsrail devletinin kurulmasının İsa'nın ikinci gelişine dair Kutsal Kitap kehanetini yerine getirdiğini belirtmektedir.⁶⁶ Ayrıca, Evanjelistlerin %64'ü İran'ın nükleer programını durdurmak için İsrail'in saldırması durumunda İsrail'i destekleyeceklerini ifade etmiştir.⁶⁷

Yukarıda da işaret edildiği gibi, Hıristiyan Siyonizmi'ne göre, kutsal topraklarda modern İsrail Devleti'nin kurulması bir İncil kehanetinin gerçekleşmesi demektir ve diğer kehanetlerin de gerçekleşmesi için Hıristiyanların İsrail devletini sürekli desteklemeleri gerekmektedir.⁶⁸

Evanjelistlerin İncil'le olan ilişkilerinde Kutsal Kitap sadece bir dindarlık rehberi değildir. O, aynı zamanda Tanrı'nın tarih planını da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Tanrı'nın geçmişte ne yaptığı ve gelecekte ne yapacağı Kutsal Kitap yoluyla öğretilmektedir. Tanrı'nın planının merkezindeki Kudüs, barış şehri ve Tanrı'nın yaşadığı yerdir. Yahudiler için ise burası İbrahim ve Davud'un evi olması nedeniyle önemlidir. Hıristiyanlara göre ise İsa'nın öldüğü ve göğe yükseldiği yerdir. Ayrıca dünyanın sonunda Hıristiyanlar, Mesih'in bin yıllık krallığını yönetmesi için Kudüs'e döneceğine inanmaktadırlar. İsrail daha fazla siyasi alan kazandığında ve sınırlarını genişlettiğinde bu, Tanrı'nın iradesi olarak algılanmaktadır. İsrail işgali altındaki Golan Tepeleri'nin Trump yönetimi tarafından İsrail toprağı olarak tanınmasına bu açıdan bakmak gerekir.

⁶⁵ Lifeway Research, "Evangelical Attitudes Toward Israel", erişim: 26.04.2020, <http://lifewayresearch.com/wp-content/uploads/2017/12/Evangelical-Attitudes-Toward-Israel-Research-Study-Report.pdf>.

⁶⁶ Pew Research Center, "American Evangelicals and Israel", erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/2005/04/15/american-evangelicals-and-israel>.

⁶⁷ Pew Research Center, "Strong Support for Israel in US Cuts Across Religious Lines" erişim: 26.04.2020, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/02/27/strong-support-for-israel-in-u-s-cuts-across-religious-lines>.

⁶⁸ Luke Moon, "The Latest Threat to Evangelical Support for Israel", *The Tower*, erişim: 26.04.2020, <http://www.thetower.org/article/the-latest-threat-to-evangelical-support-for-israel>.

Kudüs, İsrail'in manevî kalbi, Tanrı'nın kutsal şehridir. Pek çok Evanjelik için Kudüs'e destek vermek siyasi bir karar değil, kıyamete dair kehanetle ilgilidir. Yahudiler Mesih'i reddettiğinde Tanrı, misyonunu gerçekleştirmek için kiliseyi seçmiştir. Yakında bu "kilise çağı", gerçek inananların zaferiyle son bulacaktır. Ama Evanjeliklere göre Tanrı hâlâ Yahudileri sevmektedir. Bu nedenle, Yahudiler büyük bir dinî yeniden doğuş yaşayacak ve Kudüs'teki tapınaklarını yeniden inşa edeceklerdir. Bu, insanlığın son savaşı olan Armageddon ile sonuçlanacak bir dizi felakete yol açacaktır; ama bu, aynı zamanda Yahudilerin İsa'yı kurtarıcı olarak kabul etmelerine de sebep olacaktır. Bütün bunlar gerçekleştikten sonra, İsa geri dönecek ve kurulacak olan Tanrı'nın krallığında bin yıl hüküm sürecektir. İşte tüm bunların yaşanacağı yer Kudüs'tür. *Dispensasyonel Premilenyalizm* denilen bu görüş sadece kendi kabuğunda yaşayan küçük kiliselere mahsus olmayıp Amerikan Evanjelikleri'nin çoğunun benimsediği bir inanç olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁹ 19. yüzyılın başlarında İrlandalı vaiz John Nelson Darby (1800-1882) tarafından ortaya atılan *Dispensasyonizm*, özellikle Amerikan Evanjelikleri ve Fundamentalistler başta olmak üzere, Hıristiyan çevrelerine İsrail'in önemini açıklamıştır. 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de başlayan *Dispensasyonist* bakış açısı, insanlık tarihini, her biri Tanrı'nın insanı kendine özgü bir şekilde ele aldığı yedi dönem olarak görmektedir. Bu dönemlerin sonuncusu, Mesih'in geleceği ve yeryüzü cennetinin kurulacağı milenyumdur. Kutsal Kitap'ı lâfzî olarak anlayan *dispensasyonist*lere göre, Yahudiler Tanrı'nın seçilmiş insanlarıdır. Darby, Yahudilerin, kıyamet için ilahi planda önemli yeri olduğuna inanmıştır. Yahudiler, Filistin'e geri dönerek vaat edilmiş topraklara yeniden yerleşeceklerdir. Son dönem olan milenyumun gelmesi için, Yahudilerin, başkenti Kudüs olan ve Armageddon zamanında Süleyman Mabedi'ni yeniden inşa edecekleri İsrail'de yaşamaları gerekmektedir. Bu son savaşın arifesinde Deccal görünecek, Tapınağı işgal edecek ve sonunda Mesih tarafından yenilip yok edilecektir. Pek çok *dispensasyonist*, kişilerin İsrail'e davranış şeklinin kendi kaderlerini derinden etkileyeceğine inanmaktadır. Yani insan Tanrı'nın tarafında yer alacaksa İsrail'e iyi davranmalıdır. Bu anlamda *dispensasyonist*ler, ilk Hıristiyan Siyonistleridir.⁷⁰

Darby, görüşlerini ABD'de yaymada başarısız olsa da *Dispensasyonizm*'in ana akım haline gelmesinde bir dizi olay etkili

⁶⁹ Diana Butler Bass, "For Many Evangelicals, Jerusalem is About Prophecy, Not Politics", CNN, erişim: 26.04.2020, <https://edition.cnn.com/2017/12/08/opinions/jerusalem-israel-evangelicals-end-times-butler-bass-opinion/index.html>.

⁷⁰ Wilson, "Why Don't Jews Like the Christians Who Like Them".

olmuştur. Bunlardan birincisi Amerikalı Presbiteryen teolog Cyrus Scofield tarafından yazılan ve 1909'da yayınlanan Scofield Referans İncili'dir. Kitap, ülkedeki yeni Fundamentalist kiliselerdeki milyonlara İncil'in basit bir dille anlatılan dispensasyonalist yorumunu ulaştırmıştır. Scofield, Mesih'in ikinci gelişinde Tanrı'nın amacının, Yahudi halkını Filistin'e geri getirmek ve Süleyman Tapınağı'nı yeniden inşa ettirmek olduğuna inanmıştır. Ancak, tüm bunlar gerçekleşmeden önce, dünyada bir dizi felaket yaşanacaktır.⁷¹

Dispensasyonalizm'in yayılmasına etki eden başka bir aktör de Hıristiyan bir yazar ve muhafazakâr bir yorumcu olan Hal Lindsey'dir. Lindsey'in 1970 tarihli *The Great Planet Earth* adlı kitabı, küresel gelişmeleri dispensasyonalist teoloji çerçevesinde yorumlamıştır. Armageddon'a geri sayımın başlangıcı olarak İsrail'in kuruluşu olan 1948'i gösteren Lindsey, okuyucularına, Soğuk Savaş, Altı Gün Savaşı, 1960'lı yılların karşıt kültürü ve Vietnam Savaşı gibi dünyadaki önemli olayları basit ve tutarlı bir vizyonla açıklamayı vaat eden bir *ufuk turu* sunmuştur.⁷² Kitap 54 dile tercüme edilmiş, yaklaşık 35 milyon satmıştır. Ne ilginçtir ki Lindsey 2008'de katıldığı bir programda o zamanlar senatör olan Obama'nın Deccal olabileceğini öne sürmüştür.

Dispensasyonalizmi popüler hale getiren başka bir yazar da Tim LaHaye'dir. 1995 ve 2007 arasında yayınlanan ve 16 kitaptan oluşan *Left Behind* serisi çok tutulmuş, 63 milyondan fazla basılmıştır. Dispensasyonalist senaryoya göre yazılan romanda İsrail, (aynı zamanda Deccal olan) Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından desteklenen bir Rus işgalinden doğaüstü bir şekilde korunmakta; Armageddon Savaşı'na ve Bin Yıllık Krallık'a ev sahipliği yapmaktadır.⁷³

Yukarıda anlatılanların ışığında İsrail'in konumunun, Evanjeliklerin dünyanın sonunu anlama biçimlerinden dolayı önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Evanjelikler, İsrail'in merkezde olduğu, Mesih'in ortaya çıkıp Deccal'i yeneceği, Yahudilerin Mesih'e iman edip ihtida edecekleri, dönmeyenlerin cehenneme gideceği ve nihayetinde Mesih'in yeryüzünde hüküm süreceği bir altın çağ olan Milenyumun başlayacağına inanmaktadırlar.

3.d) Okullarda Hıristiyanlıkla İlgili Talepler

Okullarda Hıristiyanlar için din özgürlüğü, Hıristiyan Sağ açısından önemli bir mücadele konusu olmuştur. Okullarda duaların tertip edilmesi,

⁷¹ Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy".

⁷² Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy".

⁷³ Miller, "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy".

derslerde İncil okunması, kamu binalarında İncil'den bazı tasvirler (İsa'nın doğuşu vb.) bulunması, okullara On Emir levhalarının asılması,⁷⁴ Hıristiyan Sağ'ın mücadele alanları içinde ön plana çıkmıştır.

Eğitim, Evanjeliklerin Kutsal Kitap Anlayışı'nın bir sonucu olarak, her dönem önem verdikleri bir konu olmuştur. Evanjelikler Tanrı'nın sadece yazılı kelamla hitap ettiğine inandıkları ve inananların papaza ihtiyaç duymadan Kutsal Kitap'ı okuyup anlamaları gerektiğini savundukları için halkın okuma yazma öğrenmesini teşvik etmişler ve okuma yazma kurslarının yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Evanjeliklerin ataları olan Püritenler, Kutsal Kitap'ın kurala uygun yorumlanmasına önem vermişlerdir. Bu amaçla yeterli din adamı yetiştirmek için 1636'da Harvard Koleji'ni kurmuşlardır. Evanjeliklerin kolej eğitimi din adamı yetiştirme konusundaki ısrarıyla 1820'lerde birçok kolej kurulmuştur. Bunun yanında politik faaliyetleri sayesinde devlet okullarında eğitime hâkim olan Evanjelikler, eğitim araçlarını kontrol ederek büyük bir güç ve nüfuz elde etmişlerdir. Amerikan eğitim sisteminin alt yapısı büyük oranda Evanjeliklerin gayretlerinin bir sonucudur. Amerikan kolejlerinin ve eğitim kurumlarının yaklaşık üçte ikisi Evanjelik dinî gruplar tarafından kurulmuştur. Devlet okulu sisteminin en önemli savunucuları da yine Evanjelikler olmuştur.⁷⁵

Evanjelikler, devlet okullarını Amerikan toplumundaki nüfuzlarının kurumsal bir simgesi olarak göreyerek kendi okulları saymışlardır. Okullarda öğrencilerin eğitiminde Protestanlığın öncü bir rol oynaması gerektiğini savunan Evanjeliklere göre “İncil her yaş, insan ve dil için klasik olarak değerlendirilmeli, saygı duyulmalı ve onurlandırılmalıdır. Bunun yanında adanmışçasına okunmalı; ilkeleri, ülkenin tüm okullarında aşılmalıdır.”⁷⁶

Devlet okullarında dua tertip edilmesi ve İncil okunması konusunda yapılan itirazlar neticesinde ABD'de okullarda duaya katılmanın kişinin isteğine bağlı hale getirilmesini sağlayan üç büyük Yüksek Mahkeme kararı ve sayısız anayasa değişikliği yapılmıştır.⁷⁷

⁷⁴ Emma Brown, “Judge Orders Parties into Mediation Over 10 Commandments in Schools”, *The Washington Post*, erişim: 26.04.2020, https://www.washingtonpost.com/blogs/virginia-schools-insider/post/ten-commandments-in-schools-fight-continues-in-federal-court/2012/05/07/gIQAru8P8T_blog.html?utm_term=.5ffef438ce24.

⁷⁵ Güngör, *Evanjelikler*, 152-163.

⁷⁶ Adam Laats, “Our Schools, Our Country: American Evangelicals, Public Schools, and the Supreme Court Decisions of 1962 and 1963”, *Journal of Religious History* 36/3 (2012), 332.

⁷⁷ Kirk W. Elifson & C. Kirk Hadaway, “Prayer in Public Schools: When Church and State Collide”, *The Public Opinion Quarterly* 49/3 (1985), 317.

Devlet okulları ile ilgili mahkeme kararları, Amerikan kamu kültüründe Evanjeliclerin nüfuzlarına meydan okuma şeklinde yorumlanmıştır. Devlet okullarında temel Evanjelic taleplerin karşılanmasının yasaklanması, Evanjeliclerin, kendilerini, yaşanan bu gerilimin tarafı olarak hissetmelerine neden olmuştur. Bu olayla, Evanjelicler sadece Tanrı'nın okullardan dışarı atılmadığını, aynı zamanda Evanjelic inancın da Amerikan toplumundan ve kültüründen atılmaya çalışıldığını düşünmeye başlamışlardır.⁷⁸

Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk kurulan okullar bölgeye yerleşen cemaatlere bağlı kiliselerin bünyesinde açılmıştır. Amerika Bağımsızlık Savaşı'nın başlangıcında, kolonilerin çoğunda devletin resmi kiliseleri kurulmuştur. 1830'lara kadar, kiliseye bağlı bu devlet okullarında Kutsal Kitap okumayla ilgili itiraz olmamıştır. 19. yüzyılın başlarında çok sayıda Katoliğin daha sonra da Yahudi ve diğer din mensuplarının Amerika'ya göçü, okullarda Hıristiyanlık öğretimi ile ilgili ilk ciddi protestolara yol açmıştır. Çoğu eyalet, 1870'lerde kilise okulları için kamu fonlarının kullanımını yasaklamıştır. Okulda İncil okunması ve dua tertip edilmesi, 1960'a kadar okul sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak devam etmiştir. 1962'de Yüksek Mahkeme, New York Eyaleti Kayıt Kurulu'nun yazdığı günlük okul duasını; okulda güne başlarken İncil'den 10 cümle okunmasını gerektiren bir Pennsylvania yasasını; Baltimor'da okullarda Kutsal Kitap'ın ve Tanrı Duası'nın (Lord's Prayer) okunması gibi konularda ihtilafları görüşmüştür. Bu davaların hepsi, Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'nda yer alan, devletin dine yönelik tarafsızlığı ilkesi ve dini icra etme özgürlüğü hakkını güvence altına alan madde çerçevesinde ele alınmıştır. Sonuç olarak, bu üç davada da Yüksek Mahkeme, faaliyetlerin anayasaya aykırı olduğuna hükmederek, devlet okullarında dua tertip edilmesini ve Kutsal Kitap okumalarını kaldırmıştır.⁷⁹

Günümüzde Evanjelicler, devlet okullarındaki kalitenin düşmesini ve şiddet olaylarındaki artışı okullarda dua tertibi ve İncil okumalarının zorunluluktan çıkartılmasına bağlamaktadırlar. Bazı eyaletlerde okullara yeniden zorunlu dua ve İncil okuma getirilmesi ile ilgili kanun tasarıları hazırlanmakta ancak anayasaya aykırı olduğu için reddedilmektedir. Cumhuriyetçi siyasiler de dua ve İncil okunmasının yasalaşması için çabalamaktadırlar.⁸⁰

⁷⁸ Laats, "Our Schools, Our Country", 333.

⁷⁹ Elifson & Hadaway, "Prayer in Public Schools", 318.

⁸⁰ Sarah E. Jones, "Unanswered Prayers?", Americans United, erişim: 26.04.2020, <https://www.au.org/church-state/march-2014-church-state/featured/unanswered-prayers>.

Pek çok Amerikalı, dinî ifade özgürlüğünün bir gereği olarak devlet okullarında dua tertip edilmesini, İncil okunmasını, mahkemelerinde, hükümet bürolarında, devlet okullarında On Emir'in asılmasını istemektedir. Bu kişiler, ABD'nin Hıristiyan bir ulus olarak kurulduğunu, devlet okullarında ve bazı devlet dairelerinde Hıristiyanlığa ait resim ve yazıların asılmasının kendilerine kalan bu mirasın göstergesi olduğunu düşünmektedirler. 1980'de Amerika Birleşik Devletleri Yüksek Mahkemesi, Kentucky Yasası'nda yer alan On Emir'in her ilk ve ortaokul duvarlarında bulundurulması zorunluluğunu Anayasaya aykırı bularak iptal etmiştir. Mahkeme üyeleri bu kararı, din-devlet ayırımının ihlal edildiği gerekçesi ile almışlardır.⁸¹ 2005'te alınan başka bir kararla resmi binalarda On Emir'in sergilenmesi de yasaklanmıştır. Mahkeme On Emir'in dinî bir ifade olduğuna hükmetmiştir.⁸² On Emir'i sergileme hakkı da, birçok muhafazakâr Hıristiyan grubun öncelikli gündemi olarak ortaya çıkmaktadır.

3.e) Evrim Karşıtlığı

Evrım teorisinin ABD'de okul müfredatından çıkartılarak yerine yaratılışçılığın konulması Evanjeliklerin başka bir mücadele konusudur. Evrim teorisi, ortaya çıkmasından bu yana bilim ve din arasında büyük tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dinî bakış açısının ürünü olan yaratılışçılık, Tanrı'nın yaratıcı olduğunu, dünyayı ve hayatı yarattığını öne sürerken; Charles Darwin'in evrim teorisi hayatın kökenini, yaratıcıya veya dışarıdan başka bir gücün müdahalesine gerek olmadan açıklamıştır.⁸³ Okul sıralarının sahne olduğu bu zıt görüşlerin birbiri ile mücadelesi, kilise ile devlet arasındaki ayrılığı vurgulayan ABD Anayasası'nın Kuruluş maddesiyle daha da karmaşık bir hal almıştır. Din kaynaklı bir söylem olan yaratılış, Yüksek Mahkeme tarafından Anayasa'nın Kuruluş maddesine

⁸¹ Gregory M. Bartlett, "Displaying the Ten Commandments on Public Property: The Kentucky Experience: Wasn't It Written in Stone", Heineonline, erişim: 26.04.2020, https://heineonline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/nkenl_r30&id=173&men_tab=srchresults#.

⁸² Anti-Defamation League, "The Ten Commandments in the Public Square: Religiously Divisive & Constitutionally Unsound", erişim: 26.04.2020, <https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/civil-rights/religiousfreedom/religfreeres/TenCommands-docx.pdf>.

⁸³ Wendy F. Hanakahi, " Evolution-Creationism Debate: Evaluating the Constitutionality of Teaching Intelligent Design in Public School Classrooms" Heineonline, erişim: 26.04.2020, <https://heineonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/uhawl1r25&id=15&collection=journals&index>.

aykırı bulunarak engellenirken; evrim, devlet okullarında öğretilmeye devam etmiştir.⁸⁴

1859'da Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* adlı eserinde ortaya atılan evrim teorisi ABD'de 1920'lerde tartışmalara sahne olmuş, Fundamentalistler Darwinizm'i okullardan uzaklaştırmaya çalışmışlardır.⁸⁵ Bu çabalar neticesinde 1920'lerin ortalarında, bazı eyalet meclisleri okullarda evrim teorisinin öğretilmesini yasaklayan yasaları kabul etmiştir. Tennessee eyaletindeki genç bir biyoloji öğretmeni olan John T. Scopes'ın öğrencilerine evrim teorisini anlatması eyalet kanununa aykırı sayılarak 1925'teki meşhur "Scopes Maymun Davası"nın görülmesine neden olmuştur. Scopes, antievrim yasasını ihlâl ettiği gerekçesiyle suçlu bulunmasına rağmen, kamuoyu vicdanında suçsuz görülmüştür. Davanın haber yapılması köktendincilerin yıkıcı bir yenilgi yaşaması sonucunu doğurmuştur. Scopes Davası'yla ulusal medyanın dalga geçmesi sonucunda küçük düşen köktendinciler gittikçe tecrit olmuş, onlarca yıl büyük ölçüde kamu hayatından çekilmişlerdir.⁸⁶ Davadan on yıl sonra, bazı eyaletler antievrim yasasını kabul etmiş, devlet okullarında evrimin öğretilmesi yasaklamış, ancak 1960'lı yıllarda evrim teorisi ders kitaplarına geri gelmiştir.⁸⁷

ABD Yüksek Mahkemesi, yaratılışçılık öğretimi yoluyla dinin okullara tekrar girmesi teşebbüslerini boşa çıkartmıştır. Yüksek Mahkeme, devlet okullarını dine karşı koruma konusunda ihtiyatlı davranmış; yaratılışçılığın müfredata sokulmasını veya evrim öğretimini yasaklamayı açık bir şekilde anayasaya aykırı bulmuştur. *Epperson & Arkansas Davası*'yla, evrim öğretimini yasaklamak Anayasaya aykırı bulunmuş, *Edwards & Aguillard Davası*'yla evrim öğretiminin yanına yaratılışçılık öğretimini koyma girişimlerini yasaklamıştır.⁸⁸ Yaratılışçılığı savunan dinî kesim bu nedenle, evrim öğretimini yasaklamanın veya yaratılışın devlet okullarına girmesinin yollarını aramak zorunda kalmıştır. Mesela, Kansas Eyaleti Eğitim Kurulu ortak atadan gelen türlerin evrimini, "Tanrı dünyadaki tüm yaşam formlarını yarattı" şeklindeki yaratılışçı görüşe aykırı olduğu için müfredattan çıkarırken, türlerin adaptasyonu görüşünü müfredattan

⁸⁴ Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".

⁸⁵ Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".

⁸⁶ Benjamin J. Bindewald, "In the World, But Not of the World: Understanding Conservative Christianity and Its Relationship With American Public Schools", *Educational Studies: A Journal of the American Educational Studies Association* 51/2 (2015), 97.

⁸⁷ Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".

⁸⁸ Hanakahi, "Evolution-Creationism Debate".

çıkarmamıştır.⁸⁹ Yaratılışçı görüşleri ilerletmeye yönelik üçüncü bir strateji de, evrime karşı kanıtların öğretilmesini gerektirerek evrimin geçerliliğini aşındırmaktır. Yaratılışçı görüşleri sınıfa sokmanın en yeni yaklaşımı da “Akıllı Tasarım” teorisinin öğretimidir. Akıllı Tasarım, yaşam formlarının karmaşıklığının, canlıların doğal seçilimi gibi modern bilimin kabul ettiği süreçlerle oluşamayacağını, bu nedenle zeki ve bilinçli bir varlık tarafından tasarlandığını iddia eder. Yani yüksek zekâ barındıran bir yaratıcıya atıf vardır. Böylece yaratılışçılık, dinî olmayan ve potansiyel olarak bilimsel olarak nitelendirilebilecek bir şekle sokulmuştur.⁹⁰ 2005 yılında Pennsylvania’daki bir federal yargıç, Akıllı Tasarım’ın geçerli bir bilimsel teori olmadığına karar vererek, Akıllı Tasarım’ın devlet okullarındaki fen derslerinde evrimin yanında öğretilmesi yasaklanmıştır. Bu karar, devlet okullarındaki biyoloji derslerinde Akıllı Tasarım’ın öğretilmesi için yapılan çabaları sona erdirmiştir.⁹¹

Pewforum tarafından 2014 yılında yapılan bir ankete göre, Amerikalı yetişkinlerin %33’ünün insanlar ve diğer canlıların dünyanın başlangıcından bu yana bugünkü haliyle var olduğuna inandıklarını bildirmiştir. Evanjelikler arasında bu oran %64’tür.⁹² Gallup’un 1982 ile 2017 yılları arasında yürüttüğü 13 ankette “Tanrı, insanı son 10,000 yıl içinde bir anda bugünkü haliyle yaratmıştır.” ifadesine katılanların oranı zaman içinde %38’den %47’ye yükselmiştir. “İnsan, daha önceki hayvan türlerinden gelişmiştir.” ifadesini kabul etmede ankete katılan 34 ülke arasında, ABD sondan ikinci olurken, Türkiye bu ankette en sonda yer almıştır.⁹³

Sonuç

Evanjelik veya Evanjikalizm çok sayıda çeşitli Protestan grubu tanımlamak için kullanılan geniş kapsamlı bir çatı kavramdır. İngilizce konuşulan bölgelerde bu terim 18. ve 19. yüzyıl başlarında Kuzey Atlantik Anglo-Amerikan dünyasında meydana gelen bir dizi dinî canlanma hareketinin ürünü olan dinî grupları ve dindarlaşıma hareketini tanımlamak için kullanılmıştır.

⁸⁹ Hanakahi, “Evolution-Creationism Debate”.

⁹⁰ Hanakahi, “Evolution-Creationism Debate”.

⁹¹ Bindewald, “In the World, But Not of the World”, 98.

⁹² David Masci, 5 Facts About Evolution and Religion, (Pew Research Center, 2014), erişim: 26.04.2020, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/10/30/5-facts-about-evolution-and-religion/>.

⁹³ Ian C. Binns - Mark A. Bloom, “Distinguishing Science from Non-Science: Preservice Elementary Teachers’ Perspectives on Evolution, Creationism, and Intelligent Design” *International Journal of Educational Methodology* 3/1 (2017), 2.

Evanjelik hareketi oluşturan dinî grupların ortak temel özellikleri İngiliz tarihçi David Bebbington tarafından dört ana başlık altında incelenmiştir. Buna göre Evanjelikler Kutsal Kitap'ı tüm dinî otoritelerin üzerinde kabul etmektedirler. İsa, tüm insanlığın kurtuluşu için çarmıhta kurban edilmiştir ve kişinin kurtuluşu için buna iman etmesi şarttır. Kurtuluş için İsa'ya iman eden günahkâr bir insan Tanrı'ya doğru manevî ve doğaüstü bir şekilde döndürülür, hayatı değişerek dindar bir insan haline gelir. Hayatı değişen insanın, inancını söz ve hareketleriyle ifade etmesi ve başkalarını da değiştirmesi gerekir.

Evanjikalizmin kökleri Reform Dönemi'ne uzanmaktadır. Günümüz Evanjelik hareketin köklerini ise Avrupa'daki Puritanizm ve Pietizm hareketlerinde bulmak mümkündür. Bu hareketlerin uzantıları, sonradan kendine daha rahat bir hareket alanı buldukları Amerika Kıtası'na gelmiş ve burada 18. yüzyılda Büyük Uyanış olarak adlandırılan dinî canlanma hareketleriyle Evanjikalizm tarihinin temelleri atılmıştır.

1970'li yıllarda meydana gelen kürtaj, Eşit Haklar Bildirgesi, Hıristiyan okullarına müdahaleler gibi olaylar Fundamentalistler ve Evanjeliklerin siyasete girmelerine zemin hazırlamıştır. 1980 seçimleri Hıristiyan Sağ hareketinin siyasete hızla girmesine sahne olmuştur. Basın yayın organlarını da kullanan bu hareket zamanla milyonlara ulaşmıştır. Bunun yanında radyo ve televizyon reklam geliriyle güçlü bir yapıya sahip olmuştur. Muhafazakâr kesimi kendi amaçlarına göre harekete geçirmek için çok para harcayarak ve elindeki medya gücünü kullanarak Cumhuriyetçi Parti için sadık bir oy deposu olan Hıristiyan Sağ, Evanjelik seçmeni Cumhuriyetçilerin yanına çekmiştir.

Hıristiyan Sağ, büyük ölçüde iyi örgütlenmiş, iyi finanse edilmiş, belirli bir dizi siyasi amacı olan ve bunu Cumhuriyetçi Parti ile gerçekleştirmeye çalışan grupların tümünü kapsamaktadır. Hıristiyan Sağ, çeşitli dindar muhafazakâr gruplardan oluşmasına rağmen hareketin tabanı kendini Evanjelik Protestan olarak tanımlayan kişilerden müteşekkildir. Dindar ve Cumhuriyetçi liderler ve gruplar yoluyla Hıristiyan Sağ, taraftarlarını kendi temel değerleri ile ilgili konularda harekete geçirebilen bir yapıdır. Hıristiyan Sağ Hareketi, sağ kanat siyasi parti içinde yer alan geniş ve etkili bir Hıristiyan blogunu tanımlamaktadır. Dinin siyasete girmesinde en büyük etken, Hıristiyan Sağ olmuştur. Hıristiyan Sağ'ın önde gelen isimleri örgütün, Cumhuriyetçi Parti içinde söz sahibi olmasını sağlamış ve böylece 1976'dan bu yana Hıristiyan Sağ, tüm ülkeyi etkileyen bir grup haline gelmiştir.

Tüm toplumsal hareketler gibi, Hıristiyan Sağ da toplumsal örgütlerden, liderlerden, aktivistlerden ve üyelerden oluşur. Geniş bir seçmen potansiyeline sahip oldukları için siyasi çevrelerin dikkatlerini

çekmeyi başarmışlardır. Hareketin öncelikli amacı, siyasetten kaçınan dindarları harekete dâhil etmektir. Kişilerin siyasete karışmasının Tanrı tarafından verilen bir sorumluluk olduğunu savunurlar. Kamu politikasında geleneksel değerleri yeniden canlandırmayı amaçlamışlardır.

Hıristiyan Sağ'ın liderlerine göre, bu hareket her ne kadar pek çok konuyu savunuyor olsa da, temelde "aile yanlısı" bir oluşumu temsil etmektedir. Hareket, farklı mezhep ve gelenekten birçok Hıristiyanı bünyesinde barındırmaktadır. Hıristiyan Sağ çoğunluğunu Evanjeliklerin oluşturduğu örgütler, politikacılar, aktivistler ve destekçilerin yanı sıra; kürtaj, ötenazi, kök hücre araştırması, eşcinsellik, eşcinsel evlilik, cinsel serbestlik, laiklik, evrim ve İslam karşıtlığı; İsrail yandaşlığı ve devlet okullarında Hıristiyanlar için din özgürlüğü fikirlerini benimseyen kişilerin bir araya gelmesi ile oluşmuş siyasi bir yapıyı temsil etmektedir. Hıristiyan Sağ'ın taleplerine bakıldığında bu talepleri, dinî inançlarının şekillendirdiği görülmektedir. Yüksek Mahkeme'nin bazı kararlarıyla devletin kendi değerlerine saldırdığını düşünen bu hareket, devletin Hıristiyanlık esaslarına göre şekillendirilmesi gereğini savunarak siyasilerden bu doğrultuda talepte bulunmaktadır. Hareketin her talebinde dinî referansları olan Kutsal Kitap'ın etkisini görmek mümkündür. Onların inancına göre ABD Tanrı'nın gölgesinde bir ülkedir ve Kutsal Kitap çıkarılacak kanunlarda referans olarak kullanılmalıdır.

Kaynakça

- Anti-Defamation League. "The Ten Commandments in the Public Square: Religiously Divisive & Constitutionally Unsound". Erişim: 26.04.2020, <https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/civil-rights/religiousfreedom/religfreeres/TenCommands-docx.pdf>.
- Balmer, Randall. "Religious Right". *Encyclopedia of Evangelicalism*, Texas: Baylor University Press, 2004, 575.
- Bartlett, Gregory M. "Displaying the Ten Commandments on Public Property: The Kentucky Experience: Wasn't It Written in Stone", Heineonline, Erişim: 26.04.2020, https://heionline.org/HOL/Page?collection=journals&handle=hein.journals/nkenlr30&id=173&men_tab=srchresults#.
- Bass, Diana Butler. "For Many Evangelicals, Jerusalem is About Prophecy, Not Politics". CNN, erişim: 26.04.2020, <https://edition.cnn.com/2017/12/08/opinions/jerusalem-israel-evangelicals-end-times-butler-bass-opinion/index.html>.
- Bean, Lydia & Brandon C. Martinez. "Evangelical Ambivalence toward Gays and Lesbians". *Sociology of Religion* 75/3 (2014), 395-417.
- Bebbington, David William. *Evangelicalism in Modern Britain: A History from the 1730s to the 1980s*. Londra: Routledge, 2003.

- Ben Baraka, Mokhtar & John Chandler. "The Evangelical Left and War". *Both Swords and Ploughshares: Interactions of War, Peace and Religion in America from the War of Independence to the Present*, ed. Linda Martz & Ineke Bockting, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 2015, 47-71.
- Bindewald, Benjamin J. "In the World, But Not of the World: Understanding Conservative Christianity and Its Relationship With American Public Schools". *Educational Studies: A Journal of the American Educational Studies Association* 51/2 (2015), 93-111.
- Binns, Ian C. & Mark A. Bloom. "Distinguishing Science from Non-Science: Preservice Elementary Teachers' Perspectives on Evolution, Creationism and Intelligent Design". *International Journal of Educational Methodology* 3/1 (2017), 1-15.
- Brown, Emma. "Judge Orders Parties into Mediation Over 10 Commandments in Schools". *The Washington Post*, erişim: 26.04.2020, https://www.washingtonpost.com/blogs/virginia-schools-insider/post/ten-commandments-in-schools-fight-continues-in-federal-court/2012/05/07/gIQArU8P8T_blog.html?utm_term=.5ffef438ce24.
- Bruenig, Elizabeth. "Can the Evangelical Left Rise Again?". *The New Republic*, erişim: 20.04.2020, <https://newrepublic.com/article/122716/can-evangelical-left-rise-again>.
- Butler, Jon v.dğr. *Religion in American Life: A Short History*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Castuera, Ignacio. "A Social History of Christian Thought on Abortion: Ambiguity vs. Certainty in Moral Debate". *American Journal of Economics and Sociology* 76/1 (2017), 121-227.
- Deniz, Osman Murat. "Pietizm: Kökenleri, Temel Özellikleri ve Gelişimi". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2018), 95-120.
- Dorrien, Gary. "The Crisis and Necessity of Liberal Theology". *American Journal of Theology & Philosophy*, 30/1, (2009): 3-23.
- Dorsett, L. W. "William Franklin 'Billy' Graham". *Biographical Dictionary of Evangelicals*, ed. Timothy T. Larsen v.dğr., Downers Grove, Illinois: InterVarsity Press, 2003, 259-262.
- Elifson, Kirk W. & C. Kirk Hadaway. "Prayer in Public Schools: When Church and State Collide". *The Public Opinion Quarterly* 49/3 (1985), 317-329.
- Gilbert, W. Kent. *Commitment to Unity: A History of the Lutheran Church in America*. Philadelphia: Augsburg Fortress Publishing, 1988.
- Gilgoff, Dan. *The Jesus Machine: How James Dobson, Focus On The Family And Evangelical America Are Winning The Culture War*. New York: St Martin's Press, 2007.
- Green, John C. v.dğr. *Religion and the Culture Wars*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1996.
- Greenhouse, Linda & Reva B. Siegel. "Before (and After) Roe v. Wade: New Questions About Backlash". *Yale Law Journal* 120 (2011), 2028-2087.
- Güngör, Ali İsrâ. *Evanjelikler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.

- Hagee, John. "Seven Biblical Reasons Why Christians Should Support Israel". CUIFI, erişim: 26.04.2020, <http://support.cufi.org/images/learnwhy/SevenBiblicalResons.pdf>.
- Hanakahi, Wendy F. "Evolution-Creationism Debate: Evaluating the Constitutionality of Teaching Intelligent Design in Public School Classrooms". Heineonline, erişim: 26.04.2020, <https://heionline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/uhawlr25&id=15&collection=journals&index=>.
- Hankins, Barry. *American Evangelicals: A Contemporary History of A Mainstream Religious Movement*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2008.
- Hankins, Barry. *The Second Great Awakening and Transcendentalists*. Westport: Greenwood Press, 2004.
- Hartig, Hannah. "Nearly Six-in-Ten Americans Say Abortion Should be Legal in All or Most Cases". Erişim: 25.04.2020, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/10/17/nearly-six-in-ten-americans-say-abortion-should-be-legal/>
- Heclo, Hugh. *Christianity and American Democracy*. Massachusetts: Harvard University Press, 2007.
- History, "Roe v. Wade". Erişim: 25.04.2020, <https://www.history.com/topics/womens-rights/roe-v-wade>.
- Hulsether, Mark. *Religion Culture and Politics in the Twentieth-Century United States*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
- Jones, Sarah E. "Unanswered Prayers?". *Americans United*, erişim: 26.04.2020, <https://www.au.org/church-state/march-2014-church-state/featured/unanswered-prayers>.
- Karrer, Robert N. "The Pivotal Year of 1979 and the New Narrative: Evangelicals & Fundamentalists Join the Pro-Life Movement". *Human Life Review* 40/2 (2014), 87-104.
- Laats, Adam. "Our Schools, Our Country: American Evangelicals, Public Schools, and the Supreme Court Decisions of 1962 and 1963". *Journal of Religious History* 36/3 (2012), 319-334.
- Lifeway Research. "Evangelical Attitudes Toward Israel". Erişim: 26.04.2020, <http://lifewayresearch.com/wp-content/uploads/2017/12/Evangelical-Attitudes-Toward-Israel-Research-Study-Report.pdf>.
- Maloney, Carolyn B. "Equal Rights Amendment". Erişim: 25.04.2020, <https://maloney.house.gov/issues/womens-issues/equal-rights-ammendment>.
- Marsden, George M. *Jonathan Edwards: A Life*. New Haven: Yale University Press, 2003.
- Marsden, George M. *Understanding Fundamentalism and Evangelicalism*. Grand Rapids: Eerdmans, 1991.
- Martin, William. *With God on Our Side: The Rise of the Religious Right in America*. New York: Broadway Books, 1996.
- Masci, David. *5 Facts About Evolution and Religion*. Pew Research Center, 2014, erişim: 26.04. 2020, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/10/30/5-facts-about-evolution-and-religion/>.

- Miller, Paul D. "Evangelicals, Israel and US Foreign Policy". Taylor and Francis Online, erişim: 26.04.2020, www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00396338.2014.882149.
- Moon, Luke. "The Latest Threat to Evangelical Support for Israel". *The Tower*, erişim: 26.04.2020, <http://www.thetower.org/article/the-latest-threat-to-evangelical-support-for-israel/>.
- Noll, Mark. "What is Evangelical?". *The Oxford Handbook of Evangelical Theology*, ed. Gerald R. McDermott. New York: Oxford University Press, 2010, 19-34.
- Noll, Mark. *Between Faith and Criticism: Evangelicals, Scholarship, and the Bible in America*. Grand Rapids: Baker Book House, 1986.
- Pew Research Center. "America's Changing Religious Landscape". Erişim: 25.04.2020, <http://www.pewforum.org/2015/05/12/americas-changing-religious-landscape/>.
- Pew Research Center. "American Evangelicals and Israel". Erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/2005/04/15/american-evangelicals-and-israel/>.
- Pew Research Center. "Changing Attitudes on Gay Marriage". Erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/fact-sheet/changing-attitudes-on-gay-marriage/>.
- Pew Research Center. "Strong Support for Israel in US Cuts Across Religious Lines". Erişim: 26.04.2020, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/02/27/strong-support-for-israel-in-u-s-cuts-across-religious-lines/>.
- Pew Research Center. "Views About Homosexuality". Erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-homosexuality/>.
- Pew Research Center. "Views About Same-sex Marriage". Erişim: 26.04.2020, <http://www.pewforum.org/religious-landscape-study/views-about-same-sex-marriage/>.
- Stratton, Gary David & James L. Gorman. "Second Great Awakening (1800-1830s)". *Encyclopedia of Christianity in the United States*, ed. George Thomas Kurian & Mark A. Lamport. Lanham: Rowman & Littlefield, 2016, 5:2056-2059.
- Wilcox, Clyde & Carin Robinson. *Onward Christian Soldiers? The Religious Right in American Politics*. Boulder: Westview Press, 2010.
- Williams, Daniel K. *God's Own Party: The Making of the Christian Right*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Wilson, James Q. "Why Don't Jews Like the Christians Who Like Them?: Liberalism Can't Abide Conservative Evangelicals". *City Journal*, erişim: 26.04.2020, <https://www.city-journal.org/html/why-don%E2%80%99t-jews-christians-who-them-13068.html>.

Hıristiyanlık Söz Gücüyle mi Kılıçla mı Yayıldı? Ahmed Midhat Efendi - Misyoner Henry Otis Dwight Tartışması

Did Christianity Spread by Power
of Word or Sword? Debates
between Ahmed Midhat Efendi
and Missionary Henry Otis
Dwight

Kübra Cengiz

Bağımsız Araştırmacı, Dinler Tarihi Bilim Uzmanı

kubracengiz-1992@hotmail.com & orcid.org/0000-0001-9549-3984

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date Received	28.05.2020
Kabul Tarihi Date Accepted	22.06.2020
Yayın Tarihi Date Published	30.06.2020
Atıf Citation	Kübra Cengiz. "Hıristiyanlık Söz Gücüyle mi Kılıçla mı Yayıldı? Ahmed Midhat Efendi - Misyoner Henry Otis Dwight Tartışması". <i>Oksident</i> 2/1 (2020): 59-89.
İntihal Plagiarism	Bu makale, <i>Turnitin</i> yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by <i>Turnitin</i> and no plagiarism detected.
Doi	https://doi.org/10.5281/zenodo.3916749

Öz

Müslüman-Hıristiyan ilişkileri tarihinde, tarafların karşılıklı polemikleri daima dikkat çekmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yaşamış, farklı tür ve alanlardaki çalışmalarıyla öne çıkan Ahmed Midhat Efendi de, Müdafaa isimli eserinde, Müslüman bir yazar olarak Hıristiyanlığa yönelik araştırma ve eleştirilerde bulunmuştur. Ahmed Midhat'ın eleştiri noktalarından biri, Hıristiyanlığın söz gücüyle değil, kılıç kuvvetiyle desteklendiği ve yayıldığı iddiasıdır. O, bu iddiasını kanıtlamak için, tarihi verilerin yol göstericiliğine inanmış, İmparator Konstantin döneminden başlayarak Hıristiyanlık tarihini incelemiştir. Buna karşın, Amerikalı Misyoner Dwight, Ahmed Midhat'ın iddiasının yanlış olduğunu dile getirmiş, ona karşı bir mukabelede bulunmuştur. Ahmed Midhat da, bu mukabeleye cevap yazmıştır. Ahmed Midhat ve Dwight'ın Konstantin üzerine yazışmalarını konu edinen makalemiz, üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci bölümde Ahmed Midhat'ın, Konstantin'in Hıristiyanlık tarihindeki rolü üzerine verdiği bilgilerin, birincil kaynaklarla örtüşüp örtüşmediği araştırılmış, Hıristiyanlığa yönelik eleştiri noktaları belirlenmiştir. İkinci olarak Dwight'ın mukabelesi ve iddiaları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Ahmed Midhat'ın cevabı yer almıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, Polemik, Müdafaa, Ahmed Midhat Efendi, Konstantin, Tarihsel Eleştiri, Henry Otis Dwight.

Abstract

In the history of Muslim Christian relations, reciprocating polemics attracted attention. Ahmed Midhat Efendi lived in the Ottoman Empire in the 19th century and became famous for his works in various branches and fields. He also did some researches on Christianity and criticized it as a Muslim writer in his work Müdafaa. He claimed that Christianity was supported and spread by the force of the sword, not of the word. To prove this claim, he believed in the guidance of historical data, and he studied the History of Christianity, especially the period of Emperor Constantine. On the other hand, American Missionary Monsieur Dwight stated that Ahmed Midhat's claim was wrong and made a response against him. Ahmed Midhat also responded to this reply. Scrutinizing the discussions of Ahmed Midhat and Monsieur Dwight on Constantine, this article consists of three parts. It first questions whether primary sources confirmed the information given by Ahmed Midhat on Constantine's role in the history of Christianity. Secondly, it discusses the response and claims of Monsieur Dwight. Finally, it also deals with the response of Ahmed Midhat.

Keywords: History of Religions, Muslim-Christian Relations, Polemic, Defence, Ahmed Midhat Efendi, Constantine, Historical Criticism, Henry Otis Dwight.

Özet

Müslüman-Hıristiyan ilişkilerini anlayabilmek için tarafların birbirlerine yazdıkları polemikleri incelemek önemlidir. Araştırmamızda iddialarını incelediğimiz Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin buhranlı döneminde yaşamıştır. Osmanlı maarif ve matbuatının öncü ismi olan araştırmacı, gazeteci bir yazardır. Yazı makinesi olarak nitelendirilen Ahmed Midhat, elli yılı aşkın yazarlık yaptığı ömründe, farklı tür ve alanlarda genellikle halkı bilinçlendirmeye yönelik iki yüzü aşkın eser bırakmıştır.

Çalışmamızda iddiaları ele alınan diğer bir isim, İstanbul doğumlu Henry Otis Dwight'tır (1843-1917). Dwight, yurt dışına misyonerler göndermek için kurulan ve Osmanlı Devleti'nde de açmış oldukları hastaneler, kolejler, eğitim ve basın faaliyetleri ile tanınan American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) misyoner teşkilatına bağlı Amerikalı Protestan misyoner bir yazardır. Akıcı şekilde Osmanlı Türkçesi konuşabilen Dwight, Bible House'nin yöneticisi olmuş, Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe çevirisini düzenleme kurulunda yer almıştır. Ayrıca, İstanbul ve Türkiye üzerine birkaç kitap ve makale yazmıştır.

Ahmed Midhat, Hıristiyanların sınır tanımayan misyonerlik faaliyetlerine şahit olmuş, İslam hakkındaki asılsız iddiaları üzerine muteber kaynaklara dayanarak onların dinlerini ve tarihlerini ortaya koymak için üç ciltten oluşan *Müdafaa* serisini kaleme almıştır. *Tercümân-ı Hâkikat* gazetesinde yayımlamaya başladığı bu eser, gazeteye gelen çeşitli itirazlar üzerine yazılmaya devam etmiştir. Ahmed Midhat, edepsizce sözler ve hakaretler içerdiği için pek çok mektup ve eleştiriye cevap vermemiştir. Henry Otis Dwight'ın, *Müdafaa*'yı dikkatle incelediğini belirtmesi ve mukabelesinin gazetede yayımlanması

Summary

To understand the Muslim-Christian relations, it is crucial to examine the polemics written by both parties. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912), with whose claims our study deals, was a journalist writer who lived in the 19th century during the regression period of the Ottoman empire. He was a researcher who became the leading name of Ottoman education and the press. He left more than two hundred works in different genres and fields aimed at raising public awareness in his lifetime of more than fifty years of writing. He was described as a "writing machine".

Henry Otis Dwight, another name whose claims our study discusses as well, was born in Istanbul in 1843. Dwight was an American Protestant missionary writer affiliated to the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) missionary agency, established to send missionaries abroad and known for the hospitals, colleges, education, and press activities they opened in the Ottoman Empire. Dwight, who could speak Ottoman Turkish fluently, became the manager of Bible House and was a member of the Turkish translation board of the Bible. Besides, he wrote several books and articles about Istanbul and Turkey.

Ahmed Midhat witnessed the Christians' great missionary activities and false claims on Islam. Therefore he wrote the *Müdafaa* series consisting of three volumes to reveal their religion and history based on credible sources. This very work, which he started to publish in the newspaper *Tercümân-ı Hâkikat*, continued to be written on various objections to the newspaper. Ahmed Midhat did not respond to many of the letters and criticism because of their libelous content. However, upon Henry Otis Dwight's publishment

isteği üzerine, fikir özgürlüğüne riayet ederek Dwight'ın karşılığını ve kendi cevaplarını gazetede yayımlamıştır. Müdafaa'da, Hıristiyanlığın, Hz. İsa'dan sonra değiştiğini, Hıristiyanların inanç ve uygulamalarının Hz. İsa'nın öğretisiyle bağdaşmadığını, Hıristiyanlığın söz gücüyle değil, kılıç kuvvetiyle yayıldığını ifade etmiş, Hıristiyanlık tarihinin çeşitli dönemlerini ve bazı inançlarını inceleyerek iddialarını kanıtlamaya çalışmıştır.

Karşılaştırmalı metotla ele alınan makalemiz üç bölümden oluşmaktadır. İlk kısımda, Ahmed Midhat'ın, Hıristiyanlığın Konstantin sayesinde, kılıç kuvvetiyle güçlendiği iddiasını kanıtlamak için Konstantin Dönemi üzerine verdiği bilgiler ve eleştiri noktaları, birincil kaynaklarda tespit edilmeye çalışılmaktadır. İkinci kısımda, Dwight'ın karşılığı ve iddiaları değerlendirilmektedir. Üçüncü kısımda ise, Ahmed Midhat'ın cevabı incelenmektedir. Tarafların iddiaları belirlendikten sonra, tutarlılıkları değerlendirilmektedir.

Makalenin ilk bölümünde, Ahmed Midhat'ın Hıristiyanlığın Konstantin sayesinde yayıldığını kanıtlamak için; Konstantin öncesi Hıristiyan nüfusunun azınlık oluşu, Konstantin'in Hıristiyanlarla işbirliği ve vizyon görmesi, ailesine ve bazı kişilere yaptığı zulümler, Mesih'in yönlendirmesiyle Konstantinopolis'i kurması, vaftiz oluşu, Arius'a mektubunda halkı Hıristiyanlaştırma isteği, paganlara yönelik kısıtlamaları, Hıristiyanlara imtiyazları, kiliseye bağış ve hediyeleri, Hıristiyanlığı şekillendirmesi, onun döneminde Kudüs'ün Hıristiyanlık merkezi olması, Hıristiyanlar arasındaki dinî tartışmaların gün yüzüne çıkmasına dair sunduğu rivayetler, tarihsel bilgiler ve eleştiri noktaları ele alınmıştır. Ayrıca bu kısımda Ahmed Midhat'ın sunduğu bilgi ve rivayetlerin tarihle örtüşüp

request of his answer to Ahmed Midhat on the base of carefully examining Müdafaa, Ahmed Midhat published Dwight's response for the freedom of opinion and answered him in the newspaper. In Müdafaa, Ahmed Midhat made several claims. He stated that Christianity changed after Jesus. The beliefs and practices of Christians were incompatible with the teachings of Jesus. Christianity spread with sword force, not with the power of the word. Ahmed Midhat tried to prove his claims by examining some Christian dogmas and various periods in the history of Christianity.

Our article, built with the comparative method, consists of three parts. Firstly, it deals with the information and criticism points given by Ahmed Midhat on the Constantine Period to prove his claim that Christianity was strengthened by the sword force thanks to Constantine. Then, it evaluates Dwight's response and claims. Finally, it examines Ahmed Midhat's answer to Dwight. After determining the parties' claims, the article scrutinizes their consistency.

The first part of the article deals with Ahmed Midhat's claims. He tries to prove his view that Christianity spread by Constantine on the ground that the pre-Constantin Christian population was a religiously minor group. Christians collaborated with Constantine, claiming that he saw a vision. Ahmed Midhat also points to Constantine' persecution to his family and some people, his baptism, his desire to Christianize the people, his restrictions towards the pagans, his concessions to Christians, his donations and gifts to the church, rumors, historical information and points of criticism about the emergence of religious debates among Christians. Furthermore, in this section, it was

örtüşmediği araştırılmış, Ahmed Midhat'ın kullandığı kaynaklara ve ele alınan konuyla ilgili yazılmış birincil kaynaklara ulaşmaya çalışılmıştır.

Ahmed Midhat'ın bildirdiğine göre, Hıristiyanlar, savaşmayı kerih gördükleri halde, zulümler yapan Konstantin'i vizyonla yüceltmiş ve ordusunda savaşmışlardır. Konstantin de Hıristiyanlara desteklerini gizlememiş; ama insanlara zulümler de yapmıştır. Onun döneminde Hıristiyanlar, müşterek mallarla kardeş gibi yaşamayı terk etmişler, Hz. İsa, mütevazı yaşamı salık verdiği halde papazlar gösterişli kıyafetler giymişler; Hıristiyanları eşit tuttuğu halde din adamları sınıfını ortaya çıkarmışlardır. Ayrıca Konstantin'in desteğini almak isteyen Hıristiyan gruplar arasında dinî tartışmalar çıkmış, Konstantin sorunların çözümü için bizzat harekete geçmiş ancak sonucunda ayrılıklar gerçekleşmiş, zamanla bu gruplar arasında kanlı çatışmalar meydana gelmiştir.

Makalenin ikinci bölümü, Henry Otis Dwight'ın Ahmed Midhat'a karşı cevabını ele almaktadır. Dwight'a göre, Ahmed Midhat'ın verdiği bilgiler tarihle örtüşmemektedir; Konstantin, din uğruna savaşmamış, ömrü boyunca paganların başrahibi olarak anılmış, putperestleri hür bırakmış adil bir hükümdardır. Hıristiyanlık savaşlarla, zorla değil, ikna ile yayılmıştır.

Makalenin üçüncü bölümünde, Ahmed Midhat'ın, Dwight'a cevabı yer almaktadır. Konstantin'in yaptığı her savaşı din uğruna yapılmış saymadığını, Dwight'ın kimi sözlerinde kendisini tasdik ettiğini söyleyen Ahmed Midhat'a göre, tarihsel bilgiler açıktır ve Hıristiyanlığın ikna ile yayılması fikri, Hıristiyanların bir gayretidir. Tarihte Konstantin, Hıristiyanlığı kökleştirmiş, putperestleri özgür bırakmamıştır; Arius'a mektubunda halkı Hıristiyanlaştırma isteğini dile getirmiş,

investigated whether the information and narratives presented by Ahmed Midhat match with the historical facts. The article seeks the sources and primary resources used by Ahmed Midhat.

According to Ahmed Midhat, Christians fought in the army of Constantine although they are disgusted by the idea of war, and they glorified Constantine, the perpetrator of committed persecution, by a vision. Constantine did not hide his support for Christians and persecuted pagans. In his period, Christians stopped living in harmony with communal goods. Even though Jesus recommended modest life and considered all Christians are equal, priests wore flamboyant clothes, and the clergy created their class. Also, there were religious debates among Christian groups who wanted to get the support of Constantine. Constantine took action personally to solve the problems. However, as a result, some further divergences occurred, and bloody clashes occurred among these groups over time.

The second part of the article discusses Henry Otis Dwight's response to Ahmed Midhat. According to Dwight, the information given by Ahmed Midhat does not overlap with history. Constantine was a just ruler who did not fight for religion. He was called the priest of the pagans throughout his lifetime and left the pagans free. Christianity was not spread by force but by persuasion.

The third part of the article deals with Ahmed Midhat's response to Dwight. He explains that he did not consider every war Constantine fought for was the sake of religion and that Dwight had approved him in some of his words. According to Ahmed Midhat, because historical information is clear, the idea of spreading Christianity by

bazı pagan festivallerini yasaklamış ve bazı pagan tapınaklarını kapattırıştır. Putperestlere zulmetmiş, Hıristiyanlar da kimi zaman bu zulümlerde onun ordusunda rol almıştır. Hıristiyanlar, Konstantin'in kılıcı sayesinde görünür olmuşlar, sayılarını arttırmak için daha sonra da savaşmaya devam etmişlerdir. Böylece Konstantin, Hıristiyanlığın kökleşmesini sağlayan önemli kişilerden biri olmuştur.

Sonuç olarak Ahmed Midhat, sadece polemik yapmamakta, Hıristiyanların Konstantin ile kılıca sarıldığını ve güçlendiğini tarihsel olarak kanıtlamaya çalışmaktadır. Onun sunduğu argümanların genellikle birincil kaynaklarla örtüştüğü, "Konstantin'in putperestlere yönelik kısıtlamalarıyla ve kiliseye siyasi, mâli, hukukî destekleriyle Hıristiyanlığı kökleştirdiği" iddiasının tarihle tutarlı olduğu görülmektedir. Konstantin'in yaptığı savaşları din uğruna addetmesi ise, tartışmalı bir iddia olmuştur. Ancak Ahmed Midhat'ın genel kastı, Hıristiyanların Konstantin'in ordusuna katılmaları, onu din uğruna savaşmış sayarak vizyonla anmaları, kendi aralarında ve diğer din mensuplarıyla kanlı çatışmalarıdır.

Dwight'ın argümanları ise Konstantin'in ilk hükümdarlık dönemlerine tekabül etmektedir. Dwight'ın polemik usulünü tercih etmesi ve Ahmed Midhat'ın sunduğu bilgileri Katoliklerin tarihi gibi yansıtarak "Konstantin'in vizyonu, kiliseye hediyeleri ve vaftizi" gibi rivayetlere değinmemesi, Hıristiyanlık tarihi açısından değil de, mezhebine göre cevap vermesi dikkat çekmektedir.

persuasion is an effort of Christians. Constantine rooted Christianity and did not leave the pagans free. On the contrary, he banned some pagan festivals and closed some pagan temples. He, moreover, persecuted the pagans, and sometimes Christians themselves took part in his army of persecution. In his letter to Arius, Constantine expressed his desire to Christianize the people. Christians became visible through Constantine's sword and continued to fight to increase their number. Thus, Constantine became one of the prominent figures who ensured the rooting of Christianity.

As a result, He did not just intend to reply or polemical book. He tried to prove that Christians started using the sword with Constantine, and thus, it strengthened. His arguments generally overlap with primary sources. The claim that "Constantine has rooted Christianity with his political, financial and legal support to the church and his restrictions on pagans" is consistent with history. It is a controversial claim that Constantine fought the wars for the sake of religion.

Dwight's arguments correspond to Constantine's first period of reign. It is noteworthy that Dwight preferred a polemical method. He reflected the information presented by Ahmed Midhat as the history of the Catholics. Dwight did not mention the narrations such as Constantine's vision, his gifts to the church, and his baptism. He responded not by the history of Christianity but by his sect.

Giriş

19. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin buhranlı sürecinde, misyonerlik faaliyetleri artmış, Hıristiyanlaştırma propagandası yoğunlaşmıştır. Buna karşın bazı Hıristiyan mühtediler ve Müslüman âlimler Hıristiyanlık hakkında polemikler yazmışlardır.¹ Ahmed Midhat Efendi de, Hıristiyanların saldırılarına karşı *Müdafaa* isimli ciddi bir çalışma kaleme almış; eserinde, Hıristiyanlık tarihinin bazı dönemlerini incelemiştir.

Ahmed Midhat, Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ilk üç yüzyılda, Hıristiyanlara yönelik bazı baskı ve zulümler gerçekleştirildiğini kabul etmekle birlikte, Hıristiyan din adamlarının ve bazı kilise tarihçilerinin bu durumu abartarak kullandığını ve Hıristiyanlığı mağdur göstermeye çalıştıklarını dile getirmektedir. Öyle ki o, papazların, halkı kandırmak ve “bu [Hıristiyanlık öyle] bir dindir ki kılıç kuvvetiyle ikâme edilmeyip mucizât-ı bî-nihâyesi [sonsuz mucizeleri] ve kuvvet-i kelâm [söz gücü] ile ikâme edilmiştir” diyebilmek için tarihî gerçekleri gizlediklerini belirtmektedir.² Her ne kadar Hıristiyanlar kimi zaman baskılara maruz kalmış, yer altında ve gizli bir şekilde yaşamak zorunda kalmış olsalar da, İmparator Konstantin ile birlikte Hıristiyanlık güçlenmeye başlamıştır. Aynı dönemde Hıristiyanlar kılıca sarılmışlar ve daha sonra da kılıcı bırakmamışlardır.³ Hıristiyanlığın kılıç kuvvetiyle güçlendiğini göstermek isteyen Ahmed Midhat, Konstantin'den başlayarak Hıristiyanlık tarihinin değişik dönemlerini ele almaktadır. Biz de bu makalede Ahmed Midhat ile Dwight'ın Konstantin dönemi üzerine yaptıkları yazışma ve tartışmaları ele alacağız.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 82-92.

² Ahmed Midhat, *Müdafaa: Ehl-i İslâmı Nasraniyete Davet Edenlere Karşı Kaleme Alınmıştır* (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300), 1: 236-237, 268-269.

³ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 270-272.

1) Konstantin Dönemi

Ahmed Midhat Efendi, İmparator Konstantin hakkında gerçek bilgiler vermenin zor olduğunu belirtmektedir. Zira Julian,⁴ Zosimus,⁵ Sozomen⁶ ve Victor⁷ gibi tarihçiler kimi zaman onu büyük bir imparator olarak övgüyle, kimi zaman da şehvetperest, halkı soyan bir hırsız olarak yergiyile anmışlardır. Önde gelen kilise tarihçilerinden Eusebius,⁸ Gregory⁹ ve Lactantius¹⁰ ise Konstantin'i, vizyonla şereflenmiş en büyük hükümdar olarak nitelemişlerdir.¹¹

-
- ⁴ Julianus (M.S. 331-363), son pagan Roma imparatorudur. Büyük Konstantin'in üvey kardeşinin oğludur. Hıristiyanlar onu "Julian the Apostate" (Dönek Julian) olarak anmaktadır. Paganizmi yeniden ihya etmeye çalışmıştır. Yunanca çeşitli çalışmalar bırakmıştır. Karl Hoeber, "Julian the Apostate", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/08558b.htm>.
- ⁵ Zosimus (M.S. 490-510), İmparator Anastasius I'in hüküm sürdüğü dönemde, Konstantinopolis'te yaşayan pagan Bizans tarihçisidir. Bir rivayete göre, imparatorluk hazinesinde memurdur. Yunanca kaleme aldığı *Historia Ecclesiastica* isimli eseri altı kitaptan oluşmaktadır. Zosimus, eserinde, Roma İmparatorluğu'nun gerilemesine neden olan olayları ele almakta, genel olarak bu durumdan Hıristiyanlığı sorumlu tutmaktadır. Susan Sorek, *Ancient Historians: A Student Handbook* (Londra, New York: Continuum International Publishing Group, 2012), 211; Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk* (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 37-38.
- ⁶ Sozomen, ilk dönem ünlü kilise tarihçilerindedir. Filistin Bethelia'da doğmuş, M.S. 4. yüzyılın son çeyreğinde yaşamıştır. Kilise tarihiyle ilgili "Historia Ecclesiastica"yı yazmış, eserinde M.S. 323 ve 425 arasındaki Roma imparatorlarını dönemlerine ayırarak kaleme almıştır. Healy Patrick, "Salminius Hermias Sozomen", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 14.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/14165c.htm>.
- ⁷ Aurelius Victor, hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Roma İmparatorluğu'nda memur olarak görev yapmıştır. Pagan inancına mensup yazar, *De Caesaribus* eserini yazmış, eserinde İmparator Augustus ve II. Constantius arasındaki dönemi kaleme almıştır. H. W. Bird, *Aurelius Victor: De Caesaribus* (Liverpool: Liverpool University Press, 1994), vii-viii.
- ⁸ Eusebius, M.S. 4. yüzyılda yaşamış, Filistin Kayserya piskoposudur. Kilise Tarihi isimli eserinde Hıristiyanlığın başlangıcından kendi dönemine kadar olan tarihi ele almıştır. Ayrıca "Vita Constantini"de Konstantin'in hayatını yazmıştır. Francis Joseph Bacchus, "Eusebius of Caesarea", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/05617b.htm>.
- ⁹ Nazianzuslu Gregory (M.S. 325-389), Kapadokyalı ilahiyatçıdır. Doğu kilisesinin önde gelen isimlerindedir. Gregory'nin, çeşitli şiir, mektup ve düz yazıları bulunmaktadır. Hunter-Blair Oswald, "St. Gregory of Nazianzus", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/07010b.htm>.
- ¹⁰ Lactantius, 4. yüzyılda Konstantin ile aynı çağda yaşamış bir apolojisttir. Günümüze *De Mortibus Persecutorum* isimli bir eseri ulaşmıştır. Healy Patrick, "Lucius Caecilius Firmianus Lactantius", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 15.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/08736a.htm>.
- ¹¹ Ahmed Midhat, *Müdafa*, 1: 273-274.

Büyük Konstantin, Hıristiyan olan ilk Roma imparatoru olması sebebiyle¹² Hıristiyanlık tarihinin en önemli siyasî figürlerindedir.¹³ Her ne kadar onun döneminde gerçekleşen tarihsel olaylar üzerinde fikir birliği olsa da, karakteri hakkında -birincil kaynaklarda- iki uç yaklaşım söz konusudur.¹⁴ Nitekim Lactantius, Konstantin'i büyük zulümleri sona erdiren bir kahraman olarak,¹⁵ Eusebius da abartılı bir dille, yeryüzünden soyutlayacak derecede övgüyle bahsetmiştir.¹⁶ Son Pagan İmparator Julian ise, onun bazı erdemlerinden söz etmiş olmakla birlikte, onu aynı zamanda hicvetmiştir.¹⁷ Yine pagan bir yazar olan Zosimus da onu aşağılamaktadır.¹⁸ Bu yüzden Konstantin'in kişiliğini belirlemek güçleşmekteyse de, tarihte Hıristiyanlık için önemi şüpheye mahal bırakmamaktadır.

Konstantin'in Hıristiyanlık tarihindeki rolünü göstermek için Ahmed Midhat, Roma devletinin o dönemdeki coğrafi durumuna ve Hıristiyan nüfusun dağılımına değinmektedir. Konstantin sayesinde Hıristiyanların sayısının arttığını göstermek için, Konstantin dönemi öncesi, Hıristiyan nüfusunu aktaran Ahmed Midhat'a göre, Azizlerden Justin'in,¹⁹ Roma'da neredeyse bütün halkın Hıristiyan olduğu hakkındaki rivayeti, gerçeğe uymamaktadır. Hıristiyanlar, bu dönemde, sayıca en fazla buldukları yerlerde bile %35 civarında nüfusa sahipti. Tarihçi Gibbon'un bildirdiğine göre ise toplam Hıristiyan nüfusunun, Roma'nın genel nüfusuna oranı %5 civarındaydı ve Hıristiyan nüfusun en fazla olduğu yer de Mısır'dı. Bursa, İzmir, İtalya'nın kuzeyi, Fransa'nın güney ve orta bölgelerinde de Hıristiyan yoğunluğu fazlaydı.²⁰

¹² Paul Stephenson, *Büyük Konstantin*, çev. Gürkan Ergin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 13.

¹³ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 174.

¹⁴ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil (İstanbul: İndie Yayınları, 2019), 2: 79.

¹⁵ Stephenson, *Büyük Konstantin*, 116.

¹⁶ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 33.

¹⁷ W. C. Wright (çev.), "Julian: The Caesars", erişim: 17.05.2020, <http://www.attalus.org/translate/caesars.html>.

¹⁸ Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi* M.S. 284-641, çev. Turhan Kaçar (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016), 38-39; Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 2: 79.

¹⁹ Justin Martyr, yaklaşık M.S. 100'de doğmuş, Hıristiyan apolojistidir. M.S. 130'larda Hıristiyan olan Justin, Anadolu'da ve Roma'da Hıristiyanlığı öğretmiş ve savunmuştur. M.S. 165 civarında Roma'da öldürülmüştür. Jules Lebreton, "St. Justin Martyr", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 09.02.2019, <http://www.newadvent.org/cathen/08580c.htm>.

²⁰ Ahmed Midhat, *Müdafa*, 1: 275-277.

Ahmed Midhat'ın verdiği bu bilgileri Aziz Justin'in eserinde bulmak mümkündür.²¹ Meşhur İngiliz tarihçi Gibbon, Justin'in bu rivayetini abartılı bulmakta ve Hıristiyanların genel nüfusunun yirmide bir (%5) olduğunu söylemektedir.²² Hıristiyanların sayıları hakkında birbirinden çok farklı rakamlar verilmekle birlikte, günümüz araştırmalarına göre, o dönemde, Hıristiyanların küçük bir azınlık oldukları tespit edilmektedir.²³ Genel kanı, Hıristiyanların, toplam nüfusa oranının %10'u aşmayacağı yönündedir. Ahmed Midhat'ın belirttiği, nüfusun yoğun olduğu şehirler de, kaynaklarda benzer şekilde aktarılmaktadır.²⁴

Konstantin'in tahta çıkış sürecine ve siyasi çekişmelerine değinen Ahmed Midhat, onun Hıristiyanlarla nasıl işbirliği yapmaya başladığını açıklarken şu rivayeti aktarmaktadır:²⁵ Savaşın eşliğinde olan Konstantin, Fransa'da Hıristiyan nüfusunun fazla olduğunu hesap ederek bazı nüfuzlu papazlarla iletişime geçmiş, önceki dönemde büyük bir zulme maruz kalan Hıristiyanlar da bu ittifakı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Konstantin'in ordusunun yaklaşık on, on beş katı kadar Hıristiyanın orduya dâhil olmasıyla kanlı bir savaş gerçekleşmiş, sonucunda Roma ordusu galip gelmiştir. Bu olaylarda her tarihçinin hemfikir olduğunu söyleyen Ahmed Midhat, Hıristiyanların büyük bir mucize olarak gördüğü, Konstantin'in Fransa'dan geçerken gökyüzünde, Yunanca "sen bununla galip geleceksin" ibaresi ve Roma imparatorlarına özel, haç ve p harfinin birleşiminden oluşan bir bayrağın (P) belirdiği rivayetine de yer vermektedir. Hıristiyanların kabulüne göre, bütün ordu bu vizyona şahit olmuş, Konstantin, bu olayla zafer kazanmıştır.²⁶ Konstantin döneminde bir bütün olan Roma Devleti, daha sonra Doğu ve Batı Roma olarak ayrılmış ve Doğu Roma zamanla daha üstün konuma gelmiştir.²⁷

Konstantin, babasının ölümünden sonra, bölünmüş Roma'yı yöneten tetrarklardan biri olmuştur. Batı bölümünü tek başına ele geçirmek için, Ekim 312'de siyasî rakibi Maxentius ile Milvius Köprüsü'nde karşı karşıya gelmiş, rivayete göre, bu savaş öncesinde bir vizyona şahit olmuş ve rakibini

²¹ A. Lukyn Williams (çev.), *Translations of Christian Literature Series I-Greek Texts: Justin Martyr The Dialogue With Trypho* (Londra: Society for Promoting Christian Knowledge, 1930), 243.

²² Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 1: 643-645.

²³ Yusuf Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 56; Stephenson, *Büyük Konstantin*, 37.

²⁴ Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel (Ankara: Maarif Matbaası, 1943), I: 55-56.

²⁵ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 277-283.

²⁶ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 283-285.

²⁷ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 273.

yenmiştir.²⁸ Siyasî ortağı Licinius ile 313'te Milano Fermanı'nı imzalamış, bu fermanla Hıristiyanlar, üç yüzyıl boyunca -genellikle elverişli koşullarda- yaşadıkları Roma'da, yakın zamanda muhatap oldukları kovuşturmalardan kurtularak resmî olarak tanınmışlardır.²⁹ Daha sonra Konstantin ile Licinius'un yolları ayrılmış, 324'te savaşmışlardır. Doğu ve batı bölümlerini birleştiren Konstantin, Roma'da tek başına söz sahibi olmuştur. Konstantin, 325'te İznik Konsili'ni toplamış ve Hıristiyanlar için önemli olan bu konsile başkanlık yapmıştır. Asya ve Avrupa'nın kesişiminde bulunan, doğu ve batıyı rahatça kontrol edebileceği Konstantinopolis şehrini kurmuş;³⁰ pagan bir geçmişe sahip Roma'nın yerine Konstantinopolis'i devletin başkenti yapmıştır. Bu dönemden sonra Roma İmparatorluğu, doğuda Bizans olarak devam etmiştir.³¹

Ahmed Midhat'ın dikkat çektiği vizyon olayı, yukarıda anlatıldığı üzere savaş öncesinde, *Labarum* ya da *Chi-Rho* adı da verilen işaretle görülmüştür.³² Eusebius ve Lactantius'un aktardığı bu olay farklı şekillerde anlatılmaktadır. Öyle ki, Lactantius'a göre Konstantin, savaştan bir gün önce rüyasında bu işareti görmüş ve ertesi gün işareti ordunun kalkanlarına işletmiştir.³³ Eusebius'a göre ise güneşli bir günde, gökyüzünde *Labarum* ve "bununla zafere ulaşacaksın" yazısı belirmiş, ertesi gece Mesih, Konstantin'e rüyasında görünmüş, kalkanlara bu işareti işlemesi gerektiğini bildirmiştir.³⁴ Nazianzuslu Gregory de, ordunun bu sembolü gördüğüne işaret etmiştir.³⁵ Bu rivayetlerden hareketle, Ahmed Midhat'ın, Eusebius'un rivayetini kullandığı anlaşılmaktadır.

²⁸ Stephenson, *Büyük Konstantin*, xi.

²⁹ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 176.

³⁰ Ayşe Kan, IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi (Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 44.

³¹ Stephenson, *Büyük Konstantin*, xii.

³² *Labarum*, ışığın haçı olarak da bilinen bu işaret, İmparator Konstantin'in vizyonu ile benimsenmiş ve Konstantin'in monogramı sayılmıştır. Mesih'in Latince ismi olan *Christus*'a karşılık gelmekte, X ve P harfinin kesişiminden oluşmaktadır. Madalyonlara, sikkelere, portrelere işlenmiş, Hıristiyan sembollerinden biri olmuştur. Maurice Hassett, "Labarum (Chi-Rho)", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/08717c.htm>.

³³ Tuğçe Ünver, *Lactantius ve De Mortibus Persecutorum* (Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 106.

³⁴ Fatih Özçelik, *Vita Constantini: Kutsal İmparator Constantinus'un Hayatı* (Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 38-39; Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, 44-45.

³⁵ Gregory, altmış altıncı bölümde *labaruma* işaret etmiştir. bkz. Roger Pearse (çev.), "Gregory Nazianzen, 'Julian the Emperor' (1888). Oration 4: First Invective Against Julian", erişim: 26.05.2020, http://www.tertullian.org/fathers/gregory_nazianzen_2_oration4.htm.

Konstantin'in kendi ailesine yaptığı zulümleri ele alan Ahmed Midhat, onun, kayınpederini kendisini asmaya mecbur ederek intihara sürüklediğini, kayınbiraderini boğduğunu, on iki yaşındaki yeğenin kafasını kestiğini, büyük oğlunu boğazladığını ve karısını hamamda hapsederek öldürdüğünü söylemektedir.³⁶ Yazarımız ayrıca, Konstantin'in zulümlerinin ailesiyle sınırlı olmadığını da eklemektedir. Bu yüzden Ahmed Midhat, Hıristiyanların, pek çok zulüm gerçekleştiren Konstantin'i, gökyüzünde bir vizyon gördüğünü söyleyerek destekleyip yüceltmelerini yermektedir. Yine Mesih'in yönlendirmesiyle, Romalıların ümitsizliğe düştüğü bir anda Konstantin, başkent Roma'yı terk ederek Konstantinopolis'i ve doğu kilisesini kurmuş, papazlar nezdinde, Mesih'ten sonra ikinci bir Mesih kabul edilmiştir.³⁷

Tarihî kayıtlarda Konstantin, ailesinde gerçekleştirdiği ölümlerle de anılmaktadır. Hıristiyan yazarlar, Konstantin'in bu tutumlarını dile getirmeseler de, bazı pagan yazarlar bu olayları nakletmiştir. Özellikle Konstantin'in ilk oğlu Krispus'u; daha sonra da eşi Fausta'yı öldürmesi dikkat çekmekte, nedenleri üzerine farklı rivayetler anlatılmaktadır.³⁸ Ahmed Midhat'ın bahsettiği diğer bir rivayet olan, Konstantin'in Mesih'in yönlendirmesiyle doğu kilisesini ve Bizans'ı kurduğuna dair bilgi Sozomen'e aittir.³⁹ Öyle ki, Konstantin, rüyasında İsa'yı görmüş ve onun yönlendirmesiyle Yeni Roma Konstantinopolis'i kurmuştur.⁴⁰ Eusebius'a göre de, Tanrı Konstantin'i kutsamıştır ve o tam anlamıyla ikinci bir İsa'dır.⁴¹

Konstantin'in, bu zulümleri gerçekleştirirken henüz vaftiz olmadığına da işaret eden Ahmed Midhat, onun daha sonraki dönemde günahlarından

³⁶ Ahmed Midhat'ın bahsettiği ölümleri, Voltaire de aktarmıştır. Ahmed Midhat, bu bilgileri Voltaire'den almış olabilir. Kayınbiraderinin ölümüne -diğer kaynaklarda ulaşamamakla beraber, Konstantin'in kız kardeşinin kocası Licinius'u ve onun oğlu olan yeğenini öldürdüğü bilinmektedir. Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, çev. Lütfi Ay (İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1977), 1: 62, 404; 2: 530; Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 2: 88.

³⁷ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 286-288.

³⁸ Ronald T. Ridley (çev.), *Zosimus: New History* (Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1982), 36-37; Bu ölümlerin nedeni hakkında iki görüş vardır. Birinci görüşe göre, Fausta ve Krispus arasında gizli ilişki vardır. İkinci görüşe göre Fausta, üvey oğlu Krispus yerine kendi oğlunun önde olmasını istediği için iftira atmıştır. İlhami Tekin Cinemre, *Constantinus Hanedanı* (Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 23-24; Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, 39-40.

³⁹ Sozomen, *The Ecclesiastical History*, çev. Chester D. Hartranft, 1890, 423.

⁴⁰ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I: 71.

⁴¹ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi* M.S. 284-641, 329; Averil Cameron & Stuart G. Hall (çev.), *Eusebius: Life of Constantine* (Oxford: Clarendon Press, 1999), 69, 88, 181.

arınmak istediğini nakletmektedir. Buna göre, Konstantin, günahlarından kurtulmak için putperest din adamlarına danışmış ancak onlar, yaptığı zulümler dolayısıyla, affedilmesinin mümkün olmadığını söylemişlerdir. Buna karşın Hıristiyan papazlar ise Konstantin'e, vaftiz suyunun bütün günahları temizlediğini söyleyerek Konstantin'i vaftiz etmişlerdir.⁴²

Zosimos'a göre, Konstantin, günahlarından pişman olmuş, pagan rahipler ise yaptıklarının kefaretinin olmadığını söylemişlerdir. İspanya'dan Roma'ya gelmiş olan Mısırlı, Konstantin'e, Hıristiyanlığın onu günahlarından arındıracak bir din olduğunu bildirmiş, Konstantin de pagan inancını bırakmış ve Mısırlının dinine [Hıristiyanlığa] tâbi olmuştur.⁴³ Ayrıca Hıristiyan kaynaklardan günümüze ulaşan rivayetlerde de, Konstantin'in vaftiz olduğu aktarılmaktadır. Öyle ki, ya Papa Sylvester, Konstantin'i sağlığı yerindeyken ya da kabul edilen rivayete göre, Eusebius, ölüm döşeğindeyken vaftiz etmiştir. Konstantin'in vaftizi, o zamanki genel uygulamaya göre, geçmiş ve gelecek günahlarının affi için, ölümüne yakın bir zamana ertelenmiştir.⁴⁴

1.a) Hıristiyanlığın Elde Ettiği Güç

Ahmed Midhat Efendi, Hıristiyan tarihçilerin dile getirdikleri "İmparator Konstantin'in Hıristiyanlık sayesinde güç elde ettiği" iddiasını, Hıristiyanların, Konstantin'in ordusuna katılması örneğiyle teyit etmektedir. Ancak Ahmed Midhat, bu ittifakın sadece Konstantin'in lehine olduğunu söyleyen bazı kilise tarihçilerinin aksine, "Hıristiyanlığın da Konstantin sayesinde güçlendiğini" iddia ederek görüşünü tarihsel olaylardan örneklerle kanıtlamaya çalışmaktadır.⁴⁵

Bazı Kilise tarihçileri, Konstantin'in Hıristiyanlığa hiçbir katkıda bulunmadığını, putperestliği yok etmediğini, putperestlere adil davrandığını, Hıristiyanlığı tesis etmeye çalışmadığını savunmaktadırlar. Bu tarihçiler, Konstantin'in zafer kazandıktan sonra Apollon tanrularına şükür kurbanı sunmasını ve kendi ailesinden öldürdükleri arasında Hıristiyanların da olmasını delil göstermektedirler. Ahmed Midhat bu bilgilerin doğruluğunu sorgulamaktadır.⁴⁶

Konstantin'in, Hıristiyanlığa hiçbir katkıda bulunmadığını iddia etmek tarihsel verilere göre mümkün değildir. Zira Konstantin, dönemin

⁴² Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 288-290.

⁴³ Ridley, *Zosimus*, 37; Stephenson, *Büyük Konstantin*, 237; Muhtemelen Ahmed Midhat bu bilgiyi Voltaire'den aktarmıştır. Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 1: 86, 221.

⁴⁴ Sozomen, *The Ecclesiastical History*, 460-461; Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 202-203.

⁴⁵ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 290-292.

⁴⁶ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 291-292.

şartları gereği putperestliği yok etmemiş, pagan ordusundan çekindiği için festivallere katılmış,⁴⁷ Apollo tapınağını ziyaret etmiş olsa da,⁴⁸ o, kiliseye mâli, siyasî, hukukî imtiyazlar vermiştir.⁴⁹ Öyle ki onun hüküm sürdüğü otuz iki yıllık dönemde Hıristiyanlara verdiği destek, Hıristiyanlığın geride bıraktığı üç yüzyılda görülmemiştir.⁵⁰ Ahmed Midhat da bu bağlamda Konstantin'in Hıristiyanlar lehine gerçekleştirdiği faaliyetleri sıralamaktadır.

Ahmed Midhat'ın belirttiğine göre, Konstantin'in biyografisini yazan tarihçi Eusebius'un ikinci kitabının 56. bâbında, Konstantin'in Arius'a yazdığı mektup vardır. Sözü geçen mektupta Konstantin, halktan herkesi Hıristiyan yapabilirse kendisini mutlu addedeceğini belirtmiş ancak bunu gerçekleştirirken acele etmemek gerektiğini, gürültü çıkartmadan işi sonuçlandırmanın önemli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Ahmed Midhat, tarihçi Kantu'nun da bu rivayeti teyit ettiğini söylemektedir. Kantu'nun dile getirdiğine göre Konstantin, dikkat çekmemek için Hıristiyanlığı putperestlikle eşit seviyeye getirmiş, ortalığı karıştırmamış, putperest bazı kişileri halkın gözünden düşürerek Hıristiyanlaştırma faaliyetinde bulunmuştur.⁵¹

Eusebius'un aktardığı mektup incelendiğinde, Konstantin'in, askerî alanda yaptığı gibi düşünsel alanda da Tanrı'nın tüm kullarını bir bütün haline getirmek istediği dikkat çekmektedir.⁵² Konstantin'in bu minvalde başka mektupları da bulunmaktadır. Yazdığı mektuplardan, onun Hıristiyan olduğu ve kendisini Tanrı'nın hizmetçisi saydığı anlaşılmaktadır.⁵³

Yine Kantu'dan alıntı yapan Ahmed Midhat, Konstantin'in 314 yılında "seculaires" isimli büyük bir pagan bayramını kutladığını ancak "capitolins" bayramını iptal ettiğini aktarmaktadır.⁵⁴ Öyle ki halkın öfkesi zamanla artmış fakat Konstantin, Hıristiyanlığı zihinlere yerleştirmek için putperestlerin bazı yortularını da yasaklamıştır. Bunların dışında, bazı isyankârları alt ettikten sonra, Hıristiyanlığa olan yakınlığını gizlememiş,

⁴⁷ Ridley, *Zosimus*, 37.

⁴⁸ Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, 50.

⁴⁹ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 178.

⁵⁰ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 204.

⁵¹ Eusebius'un eserinde 56. bölümde de benzer bir konu olmakla birlikte, Arius'a mektup ikinci kitap 64-65. bölümdedir. Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 292-293; Ahmed Midhat'ın övgüyle andığı İtalyalı tarihçi Cesare Cantu, mektupla ilgili bu yorumlarda bulunmaktadır. César Cantu, *Histoire Universelle*, çev. Eugène Aroux (Paris: Firmin Didot Frères, 1862), 6: 527.

⁵² Cameron & Hall, *Eusebius: Life of Constantine*, 116.

⁵³ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, 381.

⁵⁴ Cantu, *Histoire Universelle*, 6: 527-528.

kiliselere hediyeler bahşetmiştir. Ayrıca, Lübnan dağlarındaki ve Suriye Heliopolis'teki Venüs putperest tapınaklarını kapatmış ancak bu uygulamayı, o tapınaklardaki bozulmalardan ötürü gerçekleştirmiştir.⁵⁵

Zosimus'un aktardığı üzere Konstantin, pagan festivallerini ihmal etmiş ve kutlamamıştır.⁵⁶ Ayrıca, Maxentius'tan Roma'yı aldığı anda, geleneklere göre gitmesi gereken Jüpiter tapınağına gitmemiş ve adak adamamıştır.⁵⁷ Onun pagan geleneklerine kısıtlamalar getirdiği, tarihte en bilindik örneğiyle pagan geleneğindeki güneşe saygı günü yerine, Hıristiyanlar ve putperestler için birlikte kutlanan Pazar gününü koyduğu, sonuç olarak pagan geleneklerini yavaş yavaş kaldırdığı görülmüştür.⁵⁸ Sadece bazı yortuları yasaklamakla kalmayan Konstantin, Hıristiyanlara saldırılarda bulunulan bazı pagan tapınaklarını da kapatmış, kutsal fahişeliğin yasaklanmasıyla Lübnan dağındaki Aphaca ve Heliopolis'teki Venüs tapınaklarını yıktırmıştır.⁵⁹

Ahmed Midhat, Voltaire'ı kaynak göstererek Hıristiyanların, geçmişte mazlum iken, Konstantin dönemiyle birlikte artık zalim konumuna geldiklerini aktarmaktadır. Öyle ki, Hıristiyanlar, Konstantiniyye şehrine yerleşmelerinden önce çeşitli zulümler gerçekleştirmişlerdir: Maximianus'un karısını nehre atmışlar, çocuklarını boğazlamışlar, Mısır ve Filistin'de Hıristiyanlık karşıtı olan görevlileri öldürmüşler, Selanik'te saklanan Diocletianus'un karısını ve kızını boğup denize atmışlardır.⁶⁰ Voltaire de, papazların ilahi adaletten bahsettiğine vurgu yapmış, Hıristiyanların bu tutumlarıyla ilgili, "Tanrı'nın, Hıristiyanların ellerini, kendilerine zulmedenlerin kanıyla kıpkırmızıya boyamayı arzu etmiş" olduğunu söylemiştir.⁶¹ Ahmed Midhat, bu durumu hayli eleştirmekte, Hıristiyanlığın, Konstantin sayesinde zalim bir şekilde inşa edildiğini ve bunun inkâr edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Konstantin'in kimle savaştıysa, o kişilerin Hıristiyanlık karşıtı oldukları, tarih sayfalarında kaydedilmiştir ve Konstantin bunları yaparken papazlara danışarak hareket etmiştir. Bu nedenle Ahmed Midhat, onun yaptığı savaşların din uğruna yapıldığını savunmaktadır.⁶²

⁵⁵ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 294-295.

⁵⁶ Ridley, *Zosimus*, 28.

⁵⁷ Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, 36-37.

⁵⁸ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 184; Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, 66-67.

⁵⁹ Cameron & Hall, *Eusebius: Life of Constantine*, 141-147; Özçelik, *Vita Constantini: Kutsal İmparator Constantinus'un Hayatı*, 109-114.

⁶⁰ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 296; Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, 1: 555.

⁶¹ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 1: 221-222; 2: 319.

⁶² Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 297-298.

Lactantius, Konstantin'in bir zamanlar siyasî ortağı olan Licinius'un, yukarıdaki ölümleri gerçekleştirdiğini söylemektedir. Ancak Lactantius, öldürülen Diocletianus'un karısı Prisca'nın ve kızı Valeria'nın Hıristiyan olduğunu da ima etmektedir.⁶³ Bu yüzden, Voltaire'in de anlattığı bu zulümleri, din uğruna nitelendirmenin doğru olmayacağı kanısındayız. Ahmed Midhat'ın, "Konstantin'in savaştığı kişilerin Hıristiyanlık karşıtı" olduğu iddiası incelendiğinde, Konstantin'in siyasî savaşlar yaptığı ancak bu durumun, dinî siyasete yansıdığı ortaya çıkmaktadır. Zira Konstantin ve Licinius siyasî ittifak kurarak Hıristiyanlara karşı olumsuz tutum takınan rakiplerini alt etmişler ve Hıristiyanlar lehine olan Milano Fermanı'nı kabul etmişlerdir. Ayrıca bunun sonucunda Konstantin, açıkça Hıristiyanları destekleyebilmiştir.⁶⁴ Daha sonraki süreçte, Licinius ile Konstantin arasında politik anlaşmazlıklar çıkmış, bu durum yine dinî politikayı etkilemiştir. Hatta Konstantin, imparatorluğun tek hâkimi olmak için Licinius'un yönettiği bölgede de Hıristiyanların hamisi olma rolünü üstlenmiş,⁶⁵ bunun sonucunda Licinius'un Hıristiyanlık karşıtı tutumları baş göstermiş, Konstantin ile Licinius karşı karşıya gelmiştir.⁶⁶ Bu tarihî vakalardan ötürü, her ne kadar Konstantin'in siyasî nedenlere dayanarak savaştığı görülse de, bu durumun dinî siyasete yansıdığı, sonuçlarının da Hıristiyanların yararına olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu savaşları, tam anlamıyla din uğruna yapılmış olarak nitelendirmemiz mümkün değildir.

Bunlara ek olarak Ahmed Midhat, Hıristiyanların bahsi geçen dönemde elde ettiği gücün; geçmişte yaşadıkları zulümlerden kurtulmaları, Konstantin ile işbirliği yapmaları ya da putperestliği ortadan kaldırmaları olmadığını bildirmektedir. Hıristiyanların asıl zaferi, Filistin bölgesini ve bilhassa Kudüs'ü ele geçirmeleridir. Zira Romalılar Kudüs'ü yağmalamışlar ve Yahudiler Kudüs'e, Roma'dan izin almaksızın giremez olmuşlardı. Konstantin, Hıristiyanlığı meşru bir din olarak tanıyınca Hıristiyanlığın ortaya çıktığı yer olan Kudüs Hıristiyanların hâkimiyetine geçmiş ve Hıristiyan merkezi olmuştur. Ahmed Midhat, bu durumun Hıristiyanlık tarihinde çok önemli olduğunu ve Hıristiyanların, Müslümanların Mekke'yi fethetmesi kadar büyük bir zafer elde ettiklerini vurgulamaktadır.⁶⁷

Hz. İsa, Filistin'de yaşamış ve Yahudiler, Hz. İsa ve havarilerine karşı olumsuz tutumlar sergilemişlerdi. Bu tarihsel arka plan göz önüne

⁶³ Ünver, *Lactantius ve De Mortibus Persecutorum*, 83, 112-113, 149.

⁶⁴ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 171.

⁶⁵ Kan, IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi, 17.

⁶⁶ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 178.

⁶⁷ Ahmed Midhat, *Müdafa*, 1: 298-299.

alındığında, Kudüs'ün Hıristiyanlar için önemi aşikârdır. İmparator Konstantin de, Kudüs'e önem vermiş, annesi Helena ile birlikte hac ziyareti için Kudüs'e gitmiş, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği haçı bulmuş, haçın bulunduğu yere kilise yaptırmıştır. Bunun dışında, Kudüs'te pek çok kilise yaptırıp süsleten Konstantin, M.S. 70'de Titus'un şehri yağmalamasından yüzyıllar sonra, şehrin Hıristiyanlar için bir merkez konumuna gelmesini sağlamıştır.⁶⁸

1.b) Hıristiyanlığın Ruhaniyetten Cismaniyete Dönüşmesi ve Dinî Tartışmaların Başlaması

Ahmed Midhat, Hıristiyanlığın zamanla özünden koparak dünyevî hırslarla dönüşüm geçirdiğini ve şekilci bir hâl aldığını dile getirmekte, bu durumun da İmparator Konstantin ile başladığını söylemektedir. Hıristiyanlığın başlangıcında müşterek mallarla kardeş gibi yaşayan Hıristiyanlar sonradan mallarını ayırmışlar, İsa'ya ulûhiyet atfetmişler, kilisede ibadetleri şekillendirmişlerdir. Ayrıca zamanla, din adamları sınıfı ortaya çıkmış, din adamları gösterişli kıyafetler giymiş, papalık diğer kiliselere üstün tutulmuş ve papanın yanılmazlığı kabul edilmiştir. Sonuç olarak, Hıristiyanlık putperest bir mahiyete bürünmüştür.⁶⁹ Ayrıca Ahmed Midhat, Hz. İsa'nın hiçbir sözü onun tarafından veya onun zamanında kaleme alınmamış olduğu ve Hıristiyan kutsal metinleri çeşitli kişilerin derlemesiyle oluşturulduğu için, Hıristiyanlar arasında tartışmaların asla bitmeyeceğine işaret etmektedir. Hıristiyanlar arasında zamanla en temel dinî konularda bile birçok tartışma çıkmış ve sonuçta oluk oluk kan akıtılmıştır. Nitekim İmparator Konstantin döneminde mütevazı ve kanaatkâr yaşamı terk etmeye başlayan Hıristiyanlar, zamanla papazların hırsları uğruna birbirlerini öldürecek duruma gelmişlerdir.⁷⁰

İmparator Konstantin'in, Hıristiyanlığa katkılarında biri de kiliseyi kurumsallaştırmasıdır. Onun döneminde kilise yeni bir şekil almış ve Roma kültürüne uyum sağlamıştır.⁷¹ Mesela, ondan önceki dönemde mabet yerleri oldukça basitken, onunla birlikte şaşaalı kiliseler yapılmıştır. Ayrıca, kiliseye ayini yöneten kişiler atanmış, kiliselerde imparatorluk protokolü uygulanmış, imparatora saygı göstergesi olarak tütsü yakılmış, din adamları her gün şık elbiseler giyerek ilk kez koro halinde ilahi okuma törenlerine başlamışlardır.⁷² Bunlar dışında Ahmed Midhat'ın bahsettiği ve

⁶⁸ Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I: 64-65.

⁶⁹ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 300-303.

⁷⁰ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 303-306; Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2: 383.

⁷¹ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 190.

⁷² Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, 92.

daha sonra ele alacağımız üzere konsillerle, Hıristiyanlığın en temel inanç konularında keskin ayrılıklar ortaya çıkmıştır.

Ahmed Midhat'a göre, İmparator Konstantin'in kiliseye yardımları çok açıktır. Bir rivayette, yakalandığı hastalıktan Papa Sylvester'in manevi tedavisiyle kurtulan Konstantin, Papa Sylvester'a ve daha sonraki papalara, Roma, İtalya ve batıda bazı eyaletleri bahşetmiştir. Konstantin, ayrıca Roma'da *Tabernacle* isimli bir yer ile yüksek miktarda gümüşü kiliseye hediye etmiş, 160 santim uzunluğunda, som altından mamul bir haç, on iki havarinin her biri için özel tuğralar yaptırmış, yıllık geliri yüksek olan bir sermaye bağışlamıştır. Bunların dışında araziler ve çeşitli gayrimenkuller vermiş, Aziz Petrus, Aziz Pavlus ve Aziz Jean kiliselerini vakfetmiştir. Ahmed Midhat, bunların yüksek meblağlar olduğunu, bu yerlerden elde edilen yıllık gelirlerin o dönemde bir imparatorluk servetine tekabül ettiğini, kendi zamanında ise bu durumun çok daha ileri olduğunu haber vermektedir. Bu gelişmelerden hareketle, Ahmed Midhat, Hz. İsa'nın havarilerine mütevazı yaşamı salık verdiğini ve din adamları hiyerarşisini yasakladığını hatırlatmakta ve servet sahibi olan din adamlarını ve kilise kurumunu eleştirmektedir.⁷³

Papalar kitabına göre, Papa Sylvester, Konstantin'i cüzzamdan kurtarmış ve vaftiz etmiştir.⁷⁴ Yine *Liber Pontificalis*'te,⁷⁵ Konstantin'in kiliseye yaptığı hediye ve bağış listesi yer almaktadır.⁷⁶ Bunun dışında Konstantin'in, kendisini kilise dışındaki işlerin piskoposu saydığı,⁷⁷ pek çok kilise yaptırdığı, kiliseye miras bırakılmasını sağladığı ve piskoposlara özel haklar verdiği bilinmektedir. Onun zamanında, piskoposlar, yargılama, rahatça seyahat edebilme yetkisi kazanmış, imparatorluğun posta teşkilatı onların hizmetlerine sunulmuştur.⁷⁸ Kilisenin vakıf elde etmesi, Roma yönetiminden para, gıda, emlak yardımı alması ve vergiden muaf tutulması gibi uygulamalar da, kilisenin Orta Çağ'ın en zengin kurumu haline gelmesine yol açmıştır.⁷⁹

⁷³ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 306-308.

⁷⁴ O dönemde Papa Sylvester, henüz papa olmadığı için bu rivayet kurgusal kabul edilmektedir. Hans A. Pohlsander, *The Emperor Constantine* (Londra, New York: Routledge, 2004), 26-27.

⁷⁵ Aziz Petrus ile başlayan ve on beşinci yüzyıla kadar biyografiler şeklinde devam eden papalar tarihidir. Johann Peter Kirsch, "Liber Pontificalis", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 23.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/09224a.htm>.

⁷⁶ Johann Peter Kirsch, "Pope Sylvester I", *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 23.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/14370a.htm>.

⁷⁷ Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi* M.S. 284-641, 358.

⁷⁸ Kaymaz, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, 93-94.

⁷⁹ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 179-181.

Ahmed Midhat, Konstantin'in Hıristiyanlığın mahiyetine dair pek bilgisi olmadan Hıristiyanlarla işbirliği kurduğunu ve zamanla Hıristiyanlık içindeki çekişme ve ayrılıkların farkına vardığını bildirmektedir. Buna göre, Aryüschüler dinî tartışmalara girerek rakiplerini alt etmeye başlayınca Konstantin, güvenilir bir kişiyi, araştırma yapması ve Hıristiyanlığın içeriğini öğrenmesi için görevlendirmiştir. Aldığı bilgiler üzerine, konsillerin toplanmasını sağlamış ve sorunları çözmek için bizzat müdahalede bulunmuştur.⁸⁰ Bütün bunların sonucunda Konstantin'in maddî iltifatına nail olabilmek için, mezhepler arasında var olan çekişme gün yüzüne çıkmış, bu durum ilerleyerek fiili savaşa dönüşmüştür. Katolikler, kendi üstünlüklerini kanıtlamak, diğer grupları bertaraf etmek için yalanlar uydurmuş ve zulümler yapmıştır. Zamanla Aryüschülerle Katolikler arasındaki dinî tartışmalar, iki grup arasında kanlı savaşlara dönüşmüştür.⁸¹

Milano Fermanı'yla Hıristiyanlık bir din olarak resmen tanınmış, imparatorun desteğini almak ve imparatorluğun din anlayışına tesir etmek isteyen gruplar arasında çekişmeler başlamıştır. M.S. 318-319 yıllarında Arius, oğul İsa'nın baba ile aynı özden olmadığını içeren düşünceleriyle ilgi çekmiş, bu durum geleneksel kilisenin tepkisine neden olmuştur. İskenderiye Piskoposu Alexander, Arius'un düşüncelerine karşı çıkmış, Arius ve taraftarlarını aforoz etmiş, şehirden sürdürmüştür.⁸² Tartışmalardan haberi olmayan Konstantin durumu öğrenince, 324'te Kurtuba Piskoposu Ossius'u görevlendirmiş fakat Ossius sorunu çözememiştir.⁸³ Çözüm için Ankara'da bir konsil toplanması planlanmış ancak toplanma yeri, Konstantin'in müdahalesiyle ve siyasi lobinin etkisiyle başkente yakın olan İznik ile değiştirilmiştir. Konstantin, konsilde görev alacak kişileri belirlemiş, tahta çıkışının yirminci yıl dönümünde, 325 yılında İznik gölü kıyısında, iki yüz elli piskoposun katılımıyla konsili toplamış ve konsile başkanlık yapmıştır.⁸⁴ Sonucunda İsa'nın Baba ile aynı özden olduğunu söyleyen Athanasius'un görüşleri kabul edilmiş, metne monoteizme aykırı, eşit iki tanrı anlamına gelebilecek "homoousios" ifadesinin konulup konulmaması tartışılmış ve Konstantin'in müdahalesiyle "homoousios" ifadesi metne eklenmiştir. Bundan rahatsız olan bazı papazlar, gönülsüz de olsa metni imzalamış ancak görev yerlerinde kendi kredolarını kullanmışlardır. Arius ve taraftarları ise sürgüne

⁸⁰ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 309-310.

⁸¹ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 311-314.

⁸² Kan, IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi, 29-31.

⁸³ Pohlsander, *The Emperor Constantine*, 49.

⁸⁴ Kan, IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi, 33-35.

gönderilmiştir.⁸⁵ Konsilin diğer kararlarında, kilise teşkilatı düzenlenmiş, piskoposlara idare bölgeleri oluşturulmuş, kilise alternatif bir yönetim organı olarak Roma, İskenderiye ve Antakya olmak üzere üç büyük patrikliğe ayrılmıştır.⁸⁶ Paskalya bayramının günü belirlenmiş, kiliseler arası farklı uygulamalara son verilmiş, ayrılıkçı grupların kontrol altına alınması kararlaştırılmıştır. Konsil kararları kanun kabul edilmiştir. Ancak umulan olmamış, gruplar arasındaki kanlı çekişmeler devam etmiş ve ihtilaflar artmıştır.⁸⁷

Sonuç olarak Ahmed Midhat, hangi gerekçeyle olursa olsun savaşı ve savaşmayı hoş görmeyen Hıristiyanların, Konstantin'in ordusuna katılmalarını ve zalimin zulmünün icracısı olmalarını garipsemekte ve daha sonraki süreçte de kılıcı bırakmamalarını eleştirmektedir.⁸⁸ Böylece o, Hıristiyanlığın söz kuvvetiyle değil de, Konstantin'in kılıcıyla güçlendiğine dikkat çekmektedir. Konstantin zamanında elde edilen bu güç putperestler aleyhine kullanılmış; ayrıca Hıristiyanlar arasında çıkan dinî çekişmelerde de Hıristiyanlar birbirlerine kılıç çekmişlerdir.⁸⁹

2) Dwight'ın Mukabelesi

Ahmed Midhat Efendi'nin *Müdafaa* adlı eserine Henry Otis Dwight bir cevap yazmıştır. Dwight, uzun süre Osmanlı Devleti'nde yaşamış Amerikalı bir misyonerd. Bible House'un yöneticisi olan Dwight, akıcı şekilde Osmanlı Türkçesi biliyordu ve Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe tercümesini düzenleme kurulunun üyesiydi.⁹⁰ *Müdafaa*'ya yazdığı mukabelede Dwight, Ahmed Midhat'ın Konstantin dönemi hakkındaki bilgilerinin tarihle örtüşmediğini, bu bilgilere itimat edilemeyeceğini ve Hıristiyanlar için ayıplanacak bir durumun olmadığını dile getirmiştir.⁹¹

“Müdafaa Hıristiyanlığın Konstantin sâyesinde hem de sâye-i cebbârânesinde [zorbaca] teessüs eylediğini [kurulduğunu, kökleştiğini] Konstantin'in ettiği ‘muharebâtın cümlesi din yolunda gaza demek olduğunu’ yani henüz meydana çıkmamış olan

⁸⁵ Kan, IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi, 36-37, 42.

⁸⁶ Kan, IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi, 38-39.

⁸⁷ Turhan Kaçar, *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık* (İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, 2009), 61-64; Kan, IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi, 42-43.

⁸⁸ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 286,291.

⁸⁹ Ahmed Midhat, İslam'ın başlangıcında da karışıklıklar olduğunu söylemekte ancak bu çekişmelerin dinî nedenlere dayanmadığına dikkat çekmektedir. Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 1: 310-316.

⁹⁰ Elisabeth Özdalga, *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy* (Londra, New York: Routledge Curzon, 2005), 241.

⁹¹ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 2: 233-235.

Hıristiyanlığın kılıç kuvvetiyle teessüs ettiğini kârîin-i kirâma [okuyuculara] inandırmak emeli ile Konstantin'in Fransa Hıristiyanları muâvenetiyle 'nice hûnrîzâne [kan dökücü] muharebeler ve nice vahşiyâne cezalar ve zulümlerle yalnız Roma'yı değil Roma devleti memâlikini bütûn bütûn istilâ ettiğini' beyân eyledikten mâadâ bu mâlumâtta tevârihin cümlesi ve kilise müverrihleri bile müttefiktirler demiştir. Böyle bir ifadeden Hıristiyanlığın Konstantin sayesinde neşrolduğu [yayıldığı] ve Hıristiyanlığı kabul etmeyen kimselerin türlü türlü eziyetler ve zulümlerle kahredildikleri ve'l-hâsıl Hıristiyanlık menfaati için putperestlerin kanı sel gibi aktığı anlaşılır... Zira Konstantin'in kılıç kuvvetiyle putperestleri Hıristiyanlığa idhâl ettiğinin tarihte hiçbir eseri yoktur. Vâkıan tevârih bu hususta müttefiktir. Lakin tevârihin beyânâtı ile Müdafaa'nın beyânâtı arasında dikkate şayan bir fark-ı azîm ve mübâyenet [ziddiyet] vardır."⁹²

Daha önce de işaret ettiğimiz üzere, Ahmed Midhat'ın "Konstantin'in Hıristiyanlığı güçlendirdiği, putperestliği kısıtladığı ve Hıristiyanları desteklediği" iddiası tarihle uyumludur. Ancak Konstantin, açıkça putperestlere karşı savaş açıp Hıristiyanlaştırma faaliyetinde bulunmamıştır. Zira bu tutum daha sonra, I. Theodosius döneminde (379-395) gerçekleşecektir.

Dwight, Hıristiyanlığın, Konstantin sayesinde yayılmadığını çünkü Konstantin'den önce de Hıristiyanların olduğunu ima etmektedir. Ahmed Midhat da, karşı cevabında, Müdafaa'da Hıristiyanlığın ilk üç yüzyılda yayılışına yer verdiğine işaret etmiştir.

Dwight, Konstantin'in vefatına kadar Hıristiyanlığın kılıç kuvvetiyle yayıldığına dair hiçbir bilginin olmadığını, 527 yılında, yani Konstantin'den iki yüz sene sonra bile, Roma'da putperestlerin bulunduğunu⁹³ ve bu durumun putperestliğin yok edilmediğine delil olduğunu kabul etmektedir.⁹⁴ Konstantin'in yaptığı savaşların din uğruna yapılmış savaşlar olarak nitelendirilemeyeceğini, Konstantin'in barışçıl ve eşitliği önemseyen bir hükümdar olduğunu söylemektedir:

"Tevârihin beyânâtına göre evvelâ, Konstantin'in miladın 312 ve 314 ve 323 senelerinde ettiği muharebeler din uğrunda değildiler. Ve bu muharebelerin hepsinde Hıristiyanlar putperestlerle karışık olarak gerek Konstantin'in ve gerek onun düşmanlarının

⁹² Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 211-213.

⁹³ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 214-215.

⁹⁴ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 235.

ordularında bulunmuşlardır. Sâniyen, miladın 314 senesinden 323 senesine dek Konstantin hiçbir kimseyle muharebe etmediği gibi 323 senesinden ta 337 senesinde eceli hulûluna kadar hudutlara müdafaadan başka hiçbir muharebe etmedi ve Konstantin muharebeye geç başlayıp tez hitam verildiği için sulhperver bir hükümdar addolunmuştur. Sâlisen, Konstantin zaman-ı saltanatının on iki seneden ibaret olan birinci müddetinde, Hıristiyanları putperestlere müsâvi tutar ise de kendisi daha Hıristiyan olmamış idi. Ve putperestliğe riayet ederdi. Zaman-ı saltanatının ikinci müddetinde ise Konstantin her ne kadar Hıristiyanlığı bâ-ferman ahâlîye tavsiye eyledi ise de hemen evvel fermanla putperestlerin icrâ-yı âyin hususunda hür kalacaklarını ilan etti. Hem de gerçekten onları hür tuttu. Ve'l-hâsıl Konstantin, harbiye ve mülkiye memuriyetlerinde hem putperestleri hem Hıristiyanları istihdam ederdi.”⁹⁵

Konstantin’in yaptığı savaşların siyasî nedenlere dayandığı açıktır. Ancak Ahmed Midhat’ın eleştirisi, Hıristiyanların, savaşmayı hoş görmedikleri halde Konstantin’in ordusuna katılmaları ve adı zulümlerle anılan bir imparatoru vizyonla desteklemeleridir. Eusebius ve Lactantius’un aktardığı Konstantin’in vizyonu rivayeti, Maxentius ile yaptığı savaşı kutsallaştırmış ve savaşa dinî bir hüviyet kazandırmıştır.⁹⁶ Bu durum Hıristiyanların, Konstantin’in yaptığı bazı savaşları, din uğruna savaş olarak nitelendirdiklerini teyit etmektedir. Bununla birlikte, Dwight’ın 323-337 yılları arasında savunma savaşı yapıldığı iddiası tarihe uymamaktadır. Zira Konstantin, Licinius’la 324’te savaşmış ve imparatorluğun tek hâkimi olmuştur.

Dwight’ın da belirttiği üzere Konstantin, hüküm sürdüğü dönemin başlangıcında Hıristiyanlığı, putperestlikle eşit bir seviyeye getirmeye çalışmış⁹⁷ ve putperestlere karşı açıktan bir savaş açmamıştır. Ancak o, sonraki süreçte putperestlere karşı birtakım kısıtlamalarda bulunmuştur.⁹⁸ Nitekim bazı pagan tapınaklarını kapatmış, bazı festivalleri yasaklamış, Mars, Herkül, Apollo, Jüpiter gibi pagan sembollerini imparatorluk sikkelerinden kaldırmıştır.⁹⁹ Ahmed Midhat, Dwight’a yazdığı cevabında, bu duruma dikkat çekmiş ve putperestlerin hür bırakılmadığını söylemiştir.

⁹⁵ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 2: 213-214.

⁹⁶ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 199.

⁹⁷ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, 2: 381.

⁹⁸ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 183.

⁹⁹ Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, 179.

Dwight, ayrıca, “Konstantin’in vefatına yakın bir dönemde Hristiyan (vaftiz) olduğu” ile ilgili bilginin yanlış olduğunu iddia etmektedir:

“Müdafaa acâib bir hal olmak üzere Konstantin’in ta vefatına yakın bir zamana kadar Hristiyan olmadığını beyan ediyor. Biz ise acâib bir hal olmak üzere Gibbin [Gibbon] ve Beuniyu(?) müverrihlerden naklen şunu dahi ilave ederiz ki Konstantin ta vefatına kadar Puntifekus Maksimus [Pontifex Maximus] yani putperestliğin baş kâhini unvanıyla Roma’nın hep puthanelerinde yâd olunduktan mâada vefatından sonra Romalı putperestlerin onun suretini sâir sanemlere katarak ona perestiş ederlerdi. Tevârih, Müdafaa’nın davasını tezkib etmiş olmasaydı bile işte delil-i mezkûr davayı ibtâl etmeye kâfidir.”¹⁰⁰

Daha önce ele aldığımız üzere Konstantin’in vaftizi rivayeti, Hristiyan kaynaklardan günümüze ulaşmıştır.¹⁰¹ Bununla birlikte, Dwight’ın yukarıda bahsettiği üzere Konstantin, ömrü boyunca Roma İmparatorluğu’nun başrahibi olarak “Pontifex Maximus” unvanını kullanmıştır. Ancak bu durum büyük ölçüde, yönettiği halkla bağıni koparmamak ve paganları karşısına almamak istemesinden kaynaklanmıştır. Konstantin’den sonra, Hristiyan oldukları bilinen Roma imparatorları da bu unvanı kullanmışlardır. Zira İmparatorların doğuştan kazandıkları bu unvanı terk etmesi mümkün görülmemiştir.¹⁰²

Sonuç olarak Dwight, Hristiyanlığın çokça yayılmasından ötürü Roma imparatorlarının, Hristiyanlığı resmî olarak tanımak zorunda kaldıklarını ima etmekte,¹⁰³ Hristiyanların Konstantin zamanında zulümden kurtulduklarını onaylamakta ancak Hristiyanlığın başarısının zorbalıkla olmadığını¹⁰⁴ ve mahiyetine aykırı olan kılıç korkusu ile değil de, içsel, manevî bir teslimiyetle güçlendiğini söylemektedir.¹⁰⁵

“Müdafaa sahibi Hristiyanlığın mahiyetini biraz derince teftiş etse idi nefsu’l-emre büsbütün muhalif olan bir kılıç kuvveti davasını meydana koymazdı. Çünkü din-i Mesihî mücerred bâtına aid olmakla Allah’a tekarrub etmeyi aşkla arzu eden insanı teslimiyet ve tevekküle teşvik eder. Hâlbuki Allah’a muhabbet ne de

¹⁰⁰ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 215-216.

¹⁰¹ Sozomen, The Ecclesiastical History, 460-461.

¹⁰² Duygu, Hristiyanlık ve İmparatorluk, 205.

¹⁰³ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 234-235.

¹⁰⁴ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 216.

¹⁰⁵ M. Dwight ve Ahmed Midhat bu iddiayı daha ayrıntılı ele almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 235-255, 255-275.

teslimiyet ve tevekkül kılıç korkusu ile husule gelmediği bedîhidir.¹⁰⁶

3) Ahmed Midhat'ın Mukabeleye Müdafası

Ahmed Midhat Efendi, Hıristiyanlığın Konstantin sayesinde kökleşmesinin tarihte çok açık görüleceğini savunmakta ve “Hıristiyanlığın ikna ile yayıldığı” fikrini, Hıristiyanların bir gayreti olarak değerlendirmektedir:

“Hıristiyanlığın mahzâ Konstantin sayesinde teessüs eylediği tarihe o kadar vâdîhtir ki mukâbele-i vâkiasında Mösyö Dwight hazretlerinin gösterdiği gayret ve cesaret derecesinde bir cüretle tarihi âdetâ bi'l-küllîye inkâr etmeyince bu hakikati setr etmeye [örtmeye] imkân bulunamaz. Fakat Hıristiyanlığın cebr ile değil, ikna ile neşr ve tesis edilmiş olmasını bütün mezâhib-i Nasarâ bir mucize-i bâhira suretinde göstermeye mecburiyet görmüşler iken bu hakikatin revâc bulmasına kim razı olur ki Mösyö Dwight hazretleri dahi razı olabilsinler. Hakâyık-ı tarihiyyeyi red ve inkâr ne kadar müşkil ise bu bâbta lâzım gelen cüreti istihsâl dahi o kadar büyük bir gayrete vâbestedir [bağlıdır].¹⁰⁷

Yukarıda da işaret edildiği üzere, Konstantin'in Milano Fermanı'nı kabulü, Hıristiyanlara imtiyazları, İznik Konsili'ni toplaması gibi faaliyetleri, Ahmed Midhat'ın “Konstantin'in Hıristiyanlığı kökleştirdiği” iddiasını doğrulamaktadır. Ahmed Midhat, Hıristiyanlığın ikna ile yayıldığı iddiasını ise daha ayrıntılı şekilde reddetmektedir. Buna göre, Romalı hükümdarlar, Hıristiyanlığı gerçekten yasaklamamış olduğu halde, Konstantin öncesinde Hıristiyanların sayısı artmamıştır. Ayrıca, yakın zamanda Hindistan ve Çin'de de, putperestlere yönelik misyonerlik faaliyetleri yapılmış, orada da Hıristiyanların putperestleri ikna ile Hıristiyanlaştırdığı iddiasının tutarlı olmadığı görülmüştür. Onun iddiasına göre Hıristiyanlar, Amerika'da ise, yerlileri yok etmek suretiyle başarı sağlamışlardır.¹⁰⁸

Bunun dışında Ahmed Midhat, Dwight'ın kendisine atfettiği “...henüz meydana çıkmamış olan Hıristiyanlığın, Konstantin sayesinde teessüs ettiği” iddiasının kendi sözlerinde olmadığını açıklamaktadır:

¹⁰⁶ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 216-217.

¹⁰⁷ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 218.

¹⁰⁸ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 263.

“Mösyö Dwight hazretleri (...) ‘henüz meydana çıkmamış olan Hıristiyanlığın kılıç kuvvetiyle te’sis ettiğini kârîin-i kirâma inandırmak’ emelini bize isnâd ediyormuştur. Eğer biz henüz Hıristiyanlık meydana çıkmamış iken onu Konstantin’in kılıç kuvvetiyle meydana çıkardığını iddia etmiş isek Mösyö Dwight cenâbları için bu iddiayı reddetmek kolay bir şey mi tasavvur olunabilirdi? Zira o halde, üç yüz seneden beri Hıristiyanlığın suret-i intişâr ve terakkisine dair vermiş olduğumuz haberleri kendi kendimize tekzib etmiş olur idik. Biz Müdafaa’nın bu meseleye ait olan mebahaslarında böyle bir şey söylemediğimiz halde mücerred bizi söylediğimiz şeyden dolayı olsun red edebilmiş görünmek maksadıyla Mösyö Dwight hazretleri böyle bir ustalık kullanmışlardır.”¹⁰⁹

Burada Ahmed Midhat, Müdafaa’nın birinci cildinde “Hıristiyanlığın keyfiyet-i intişârına dair” başlığı altında havariler, heretikler ve Hıristiyanlığın ilk üç yüzyılına dair verdiği bilgilere işaret etmektedir.

Dwight’in kendisine atfettiği diğer bir iddiayı da düzelten Ahmed Midhat, “Konstantin’in yaptığı bütün savaşların, din uğruna yapılmış savaşlar” olarak yansıtılmasını reddetmektedir:

“Müdafaa’nın on ikinci mebahası Konstantin’in sâye-i cebbârânesinde ‘Katoliklerin galebesinden sonra’ ‘Hıristiyanların din uğrunda ettikleri cenkler’ serlevhâsıyla mukayyed olduğundan Konstantin bahsini ondan sonraki ezmine [vakitler] vukuatına katmak lazım gelmez. Bu halde sekizinci ve dokuzuncu mebahaslarımız okunur ise Mösyö Dwight’in çıkarmak istedikleri mana hiç çıkmadığı dahi görülür.”¹¹⁰

Müdafaa’nın birinci cildinde Ahmed Midhat’ın, sekizinci bölümde “Konstantin”,¹¹¹ dokuzuncu bölümde “Konstantin zamanında ve onu müteakiben Hıristiyanlığın kazandığı kuvvet”,¹¹² on ikinci bölümde “Katoliklerin galebesinden sonra Hıristiyanların din uğrunda ettikleri cenkler”¹¹³ başlıklarını ele aldığı görülmektedir. Ahmed Midhat’ın, din uğruna yapılan savaşlar başlığında ve sonraki başlıklarda Konstantin’den bahsetmediği ortaya çıkmaktadır. Anlaşılan o ki, Ahmed Midhat’ın din

¹⁰⁹ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 219-221.

¹¹⁰ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 221-222.

¹¹¹ Ahmed Midhat, Müdafaa, 1: 272.

¹¹² Ahmed Midhat, Müdafaa, 1: 290.

¹¹³ Ahmed Midhat, Müdafaa, 1: 326.

uğruna savaşlardan kastı, mezhepler arasındaki kanlı mücadeleler ve savaşmayı kerih gördükleri halde Hıristiyanların kılıç kuşanmasıdır.

Ahmed Midhat, Konstantin'in Hıristiyanlığı kökleştirdiği ile ilgili iddiasının arkasında durmakta ve aslında muhatabının da bu iddiayı onayladığını dile getirmektedir:

“Mösyö Dwight (...) diyorlar ki: ‘Konstantin her ne kadar Hıristiyanlığı ba-fermân ahâlîye tavsiye eylediye de hemen evvel fermânda putperestlerin icrâ-yı âyin hususunda hür kalacaklarını ilân etti. Hem de gerçekten onları hür tuttu.’ Dikkat olunmalıdır ki bu fıkra ile muarızımız, Hıristiyanlık Konstantin sayesinde te’sîs eylediğini itiraf ediyor.”¹¹⁴

Ahmed Midhat, Dwight'ın Konstantin ile ilgili iddialarına üç noktada karşılık vermektedir. İlk olarak, “Konstantin'in, putperestleri özgür bıraktığı” iddiasını çürütmek için daha önce de bahsettiği, Konstantin'in, Arius'a mektubu, putperestlerin bayramlarının yasaklanması ve tapınakların kapatılması gibi rivayetleri örnek göstermektedir.¹¹⁵ İkinci olarak, “Konstantin'in putperestlere zulmetmediği” iddiasını reddederken, Konstantin'in, sınır tanımayan ölümlerle anıldığını belirtmekte, Hıristiyanların da kimi zaman bu ölümlerde rol aldığını dile getirmektedir.¹¹⁶ Son olarak, Dwight'ın “Hıristiyanlığın içsel bir teslimiyet

¹¹⁴ Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 2: 222-223.

¹¹⁵ “Evvela- Hıristiyanlığı iltizâmdan sonra Konstantin putperestleri hür tutmadı. Zira Arus'a [Arius] yazdığı mektupta bütün halkı Hıristiyanlığa iman ettirebilir ise kendisini bahtiyar edeceğini fakat bu işte telaşsızca ve gürültüsüzce davranmak lazım geleceğini haber verip ondan sonra ise 314 senesinde putperestlerin “Seküler” denilen büyük bayramını yapmamak ve ma'bûdları tazimden ibaret bulunan sâir yortuları men' etmek ve bazı hususî hânelerdeki ibadetleri ve kurbanlar ahzi merâsimini kaldırmak ve cebel-i Lübnan ve Suriye ve Helipolis taraflarındaki Zühre ibadethanelerini kapatmak gibi hareketleri Konstantin'in Tarih-i Husûsî'ni yazan müverrih Ezob [Eusebius] tarafından kaydolunduğu gibi Hıristiyan ve hem de gayretli bir Hıristiyan olduğunu Mösyö Dwight'ın dahi inkâr etmediği müverrih Kantu bile vukuât-ı mezkûreyi ve emsâlini kabul ve tasdik ve kaydeylemiştir. Bu izahat Mösyö Dwight'ın haber verdiği dokuzuncu mezbahasımızda münderiç iken acaba münâzırımız bunları red edemeyip de bilakis Konstantin'in putperestleri hür tuttuğunu insaflarından hayâ etmeksiz enzâr-ı âleme nasıl koyabilmiştir.” Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 2: 225-226.

¹¹⁶ “Saniyen- Konstantin bu azim muvaffakiyete nâil olmak için putperestlere cebr ve katl gibi muâmelelerde bulunmadığı dahi hilâf-ı vâki' idi. Konstantin kendi akrabasına varıncaya kadar birtakım adamları öldürdükten mâada Hıristiyan oldukları halde Hıristiyanlığı Konstantin'in keyfince tanımayanlardan bile birkaçını öldürdü. Yalnız İmparator da değil bizzat Hıristiyanlar dahi Maksimyan'ın [Maximianus] karısını nehre attılar. Bütün çocuklarını masum kuzuları boğazlar gibi birer birer boğazladılar. Mısır'da, Filistin'de mukaddimen Hıristiyanlık aleyhine

olduğu ve kılıçla meydana çıkamayacağı” iddiasını, yine Dwight’ın “Konstantin’in ordusunda Hıristiyanlar ve putperestlerin birlikte yer aldığı” sözleriyle tekzip etmektedir. Ahmed Midhat ayrıca, “Hz. İsa’nın, havarilerine kılıcı ve askerliği emretmediğine” vurgu yapmakta, Konstantin ile Hıristiyanların kılıca sarılmasını eleştirmektedir. Ayrıca, Dwight’ın öne sürdüğü, “Putperestliğin yok edilmediği, Konstantin’den yüz doksan sene sonra da putperestlerin Roma’da bulunduğu” rivayetini kabul etmekle birlikte, bu durumu Hıristiyanlığın başarısızlığı olarak değerlendirmektedir. Ahmed Midhat Efendi’ye göre Konstantin dönemine kadar Hıristiyanlık, felsefe ve putperestliğe yenilmiştir. Hıristiyanlar en kalabalık bulunduğu şehirlerde bile, toplam nüfusun en fazla yüzde otuzuna ulaşabilmişlerdir. Bu oran Konstantin ile arttırılmış olsa da, Hıristiyanlık putperestliğe tam manasıyla galip gelememiştir. Hıristiyanların sayısının genel nüfus içindeki bu düşük oranı, putperestliğe karşı bir yenilgi sayılmalıdır. Hıristiyanlığın tüm topluma yayılması için, yedi, sekiz asır daha kılıç kuvveti kullanılması gerekmiştir.¹¹⁷

harekette bulunan ne kadar memurlar varsa cümlesini salb veya katl eylediler. Voltur [Voltaire] bu hünrîzliğe [kan döken, zalim] nefretle bakarak ‘Hak Teâlâ Hıristiyanların ellerini kendilerine zulüm edenlerin kanyıla kızarmış görmeyi arzu eylemiş ola!’ diye facia yollu bir istihzada bulunmuştur. Bunlar dahi Müdafaa’da münderiç iken ‘cebr ve katl gibi vasıtalara müracaat etmedi’ sözünü dostumuz Mösyö Dwight hazretleri ne büyük bir cüretle söyleyebilmiştir.” Ahmed Midhat, *Müdafaa*, 2: 227-228.

¹¹⁷ “Salisen- Hıristiyanlık mücerred bâtına aid bir şey imiş de mücib olduğu teslimiyet ve tevekkül ise kılıç kuvvetiyle husûle gelememiş. Kimi kandırmaya çalışıyorsunuz a dostum! Biraz evvelce ‘bu muharebelerin hepsinde Hıristiyanlar putperestlerle karışık olarak gerek Konstantin’in ve gerek onun düşmanlarının ordularında bulunmuşlardır.’ diyen siz değil misiniz? Ya Hazreti İsa havarilerini kılıç çekmek, askerlik etmekle mi memur eyledi? Konstantin’e gelinceye kadar memnu’ ve mazlum olduğunu itiraf buyurduğumuz Hıristiyanlık yine itirafınız vechile Konstantin sayesinde te’sisle beraber kılıca dahi el sunar ve putperestliğin mahvı Konstantin nezdinde matlub olur ise artık ne yolda muharebeler olacağını fikrinde zerre kadar kuvve-i mantıkiyyesi olanlar pek âla düşünüp lâzım gelen hükmü dahi çıkarabilirler. 527 seneyi miladiyyesinde yani Konstantin’den takriben yüz doksan sene sonra putperestliğin nefsi-i Roma şehrinde bile hükmü Hıristiyanlık kadar câri olmasını Mösyö Dwight hazretleri kemâl-i hayretle telakki buyuruyorlar. Fakat bizce ve herkesçe adeta hiçtir. Mücerred o hakikatı dahi mukâbelesiz bırakmamış olmak için söylenmiş zarurî sözlerden ibarettir. Yoksa Konstantin zamanına yani miladın dördüncü asrına gelinceye kadar Hıristiyanlık zaten tenvîr-i felâsife ile hiç hükmü kalmamış olan putperestlik karşısında dahi âciz ve mağlûb bulunarak yüzde yirmiden en çok mübâlağaya göre yüzde otuz kadar ahâlî hem de Hıristiyanlığın en kalabalık yerlerince Hıristiyan olabilmemiş ve bunlar ise bir millet-i mahkûme âsâ [gibi] kemâl-i acz içinde vakit geçirmekte bulunmuş iken Konstantin’in mücerred kendi kuvvet ve şevketine [ululuk] kalır ise bunda mücib-i hayret olacak hiçbir şey görülemez. Mezâhib-i felâsifenin sâye-i irşâdında Konstantin’e kadar yani üç yüz bu kadar sene

Kısaca ifade edilecek olursa, Ahmed Midhat, Konstantin ile Hıristiyanlığın görünür olduğunu, bunun zorbalıkla gerçekleştiğini, daha sonraki dönemde de bu zorbalığın devam ettiğini iddia etmektedir:

“Binâen ala zâlik Hıristiyanlığın muhyisi hem de muhyî-i cebbârı Konstantindir ki o cellâdın mezâlîm-i hûnhârânesi [kan dökücü zulümleri] Mesihîyetten matlûb olan melekîyyetin çehresine ebedî bir leke olup kalmış ve o zamandan beri hiçbir şey bu lekeyi silmek şöyle dursun sahâyîf-i tevârihi kızartan sâir nice vekâyi’ dahi leke üstüne leke sürülmek kabîlinden olarak reng-i müstenfirini [korkunç] arttırma gelmiştir.”¹¹⁸

Sonuç

Makalede ele aldığımız yazışmalar 19. yüzyılda, Osmanlı Devleti’nin buhranlı sürecinde, misyonerlik faaliyetlerinin arttığı bir ortamda kaleme alınmıştır. Bu bağlamda Ahmed Midhat Efendi, Hıristiyanların saldırılarına karşı Müdafaa isimli ciddi bir eser yazmıştır. Eserinde, dönemdeki diğer çalışmalardan farklı olarak sadece eleştiri yapmamış, fikir özgürlüğüne riayet ederek Hıristiyan muhataplarından biri olan Henry Otis Dwight’ın iddialarını da gazetesinde yayınlayarak cevap vermiştir.

Ahmed Midhat, Hıristiyanların inanç ve uygulamalarının Hz. İsa’nın öğretisiyle bağdaşmadığını, Hıristiyanlığın Hz. İsa’dan sonra değiştirildiğini ve kılıçla yayıldığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Bu yüzden o, Hıristiyanlarca muteber kaynaklara dayanarak Hıristiyanlık tarihini ve teolojisini araştırmıştır. Hıristiyanlığın kılıçla yayıldığını göstermek için, Konstantin döneminden başlayarak Hıristiyanların tarihteki çeşitli tutumlarını incelemiş ve argümanlar geliştirmiştir.

Ahmed Midhat’ın iddiasına göre Hıristiyanlar tarihî gerçekleri gizlemeye çalışmaktadır. Hıristiyanlar, Konstantin sayesinde güçlenmiş, onunla kılıca sarılmış ve daha sonra da kılıcı bırakmamışlardır. Konstantin,

zarfında putperestânın ancak yüzde yirmi veya yirmi beş ve nihayet otuzu din-i Mesihî kabul edebilmek ondan sonra dahi iki yüz sene zarfında kılıç kuvvetiyle Hıristiyanlığın nisbetini yüzde elliye vâdırabilmek her halde istisgâr [küçümsenme] edilmelidir. Çünkü o zamanlar Avrupa’nın vasat ve şimal taraflarına doğru Hıristiyanlık henüz hiç sirâyet etmemiş ve Hıristiyanlıktan haberdâr olmayan ahâlî kâmilan vahşi gibi bir halde bulunmuş iken bile din-i Mesihîyi şimale doğru neşr edebilmek için yedi, sekiz yüz sene müddet daha kılıç sallamaya mecburiyet el vermiştir. Binaen aleyh Mösyö Dwight hazretleri gibi bir fâzıl için âlemi bu mesellü bedihiyât-ı hakâyık-ı târihiyyeden bihaber zannederek âleme karşı mechûlâne bir tahmîkde bulunmak reva görülemez. Sonra kendi kendilerini gülünç etmiş olurlar.” Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 228-231.

¹¹⁸ Ahmed Midhat, Müdafaa, 2: 232-233.

paganlara zulmetmiş, Hıristiyanlara ayrıcalıklar tanımış ve Hıristiyanlığın şekillenmesini sağlayan en önemli kişilerden biri olmuştur. Ayrıca onun döneminde Hıristiyan din adamları, Hz. İsa'nın öğretisini değiştirmişler ve Hz. İsa'nın uygulamalarına aykırı tutumlar sergilemişlerdir. Bu iddialar karşısında Dwight ise, *Müdafaa*'daki bu bilgilerin tarihle örtüşmediğini iddia etmiş, Konstantin'in hüküm sürdüğü ilk yıllara vurgu yaparak onun adil bir hükümdar olduğunu, Hıristiyanlığa katkıda bulunmadığını ve Hıristiyanlığı ikna ile yayıldığını söylemiştir.

Çalışmamızın ilk bölümünde, Ahmed Midhat'ın, Konstantin'in Hıristiyanlık tarihindeki rolü hakkında verdiği bilgiler ele alınmış, onun birincil kaynaklardan haberdar olduğu ve argümanlarının birincil kaynaklarla örtüştüğü görülmüştür. Ahmed Midhat'ın bu bilgileri verirken, kuvvetli bir Hıristiyan olarak nitelendirdiği tarihçi Cesar Cantu, kilise tarihçisi Eusebius, meşhur İngiliz tarihçi Gibbon ve yazar Voltaire'den yararlandığı tespit edilmiştir. Makalenin ikinci kısmında, Dwight'ın cevabı incelenmiş ve bu mukabelenin daha yüzeysel kaldığı görülmüştür.

Sonuç olarak, tarafların iddiaları ve argümanları değerlendirildiğinde, Ahmed Midhat'ın sadece polemik yapmadığı, tutarlı bir şekilde tarihî vakaları ele aldığı ortaya çıkmaktadır; zira tarihte Konstantin'in Hıristiyanlığa katkısı yadsınamaz. Çalışmamızda ayrıca, Protestan Misyoner Henry Otis Dwight'ın, Ahmed Midhat'a mukabelesinde, polemik usulünü tercih ettiği ve genel olarak Hıristiyanlık tarihi açısından değil, kendi mezhebine göre cevap verdiği tespit edilmiştir. Dwight'ın, Ahmed Midhat'a yazdığı cevapta, Hıristiyanlık tarihini, Katoliklerin tarihi gibi yansıttığı görülmektedir. Başka konularda bu durumu daha fazla gözlemlemiş olmakla birlikte, Dwight'ın, Ahmed Midhat'ın sunduğu Konstantin'in vizyonu ve kiliseye hediyesi gibi rivayetleri göz ardı etmesi, vaftiz ile ilgili rivayetlere değinmeyerek Konstantin'in pagan başrahibi olduğunu vurgulaması dikkat çekicidir.

Kaynakça

- Ahmed Midhat. *Müdafaa: Ehl-i İslâmı Nasraniyete Davet Edenlere Karşı Kaleme Alınmıştır*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300.
- Ahmed Midhat. *Müdafaa'ya Mukabele ve Mukabele'ye Müdafaa: Mösyö Dwight'ın Müdafaa'ya Mukabelesine karşı Ahmed Midhat Efendi'nin Müdafası*. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1300.
- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Bacchus, Francis Joseph. "Eusebius of Caesarea". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/05617b.htm>.

- Bird, H. W. *Aurelius Victor: De Caesaribus*. Liverpool: Liverpool University Press, 1994.
- Cameron, Averil & Stuart G. Hall (çev.). *Eusebius: Life of Constantine*. Oxford: Clarendon Press, 1999.
- Cantu, César. *Histoire Universelle*. Çev. Eugène Aroux, 19 cilt, Paris: Firmin Didot Frères, 1862.
- Cinemre, İlhami Tekin. *Constantinus Hanedanı*. Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Duygu, Zafer. *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Gibbon, Edward. *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*. Çev. Asım Baltacıgil, İstanbul: İndie Yayınları, 2019.
- Hassett, Maurice. "Labarum (Chi-Rho)". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/08717c.htm>.
- Hoerber, Karl. "Julian the Apostate". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/08558b.htm>.
- Kaçar, Turhan. *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*. İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları, 2009.
- Kan, Ayşe. *IV. ve V. Yüzyıl Konsil Kararlarında Siyasi Otoritenin Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Kaymaz, Yusuf. *Konstantin ve Hıristiyanlık*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Kirsch, Johann Peter. "Liber Pontificalis". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 23.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/09224a.htm>.
- Kirsch, Johann Peter. "Pope Sylvester I". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 23.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/14370a.htm>.
- Lebreton, Jules. "St. Justin Martyr". *Catholic Encyclopedia*, erişim: 09.02.2019, <http://www.newadvent.org/cathen/08580c.htm>.
- Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*. Çev. Turhan Kaçar, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.
- Oswald, Hunter-Blair. "St. Gregory of Nazianzus". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 26.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/07010b.htm>.
- Özçelik, Fatih. *Vita Constantini: Kutsal İmparator Constantinus'un Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Özdalga, Elisabeth. *Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy*. Londra, New York: Routledge Curzon, 2005.
- Patrick, Healy. "Lucius Caecilius Firmianus Lactantius". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 15.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/08736a.htm>.
- Patrick, Healy. "Salminius Hermias Sozomen". *The Catholic Encyclopedia*, erişim: 14.05.2020, <https://www.newadvent.org/cathen/14165c.htm>.
- Pearse, Roger (çev.). "Gregory Nazianzen, 'Julian the Emperor' (1888). Oration 4: First Invective Against Julian." erişim: 26.05.2020, http://www.tertullian.org/fathers/gregory_nazianzen_2_oration4.htm.
- Pohlsander, Hans A. *The Emperor Constantine*. Londra, New York: Routledge, 2004.
- Ridley, Ronald T. (çev.). *Zosimus: New History*. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies, 1982.

- Sorek, Susan. *Ancient Historians: A Student Handbook*. Londra ; New York: Continuum International Publishing Group, 2012.
- Sozomen. *The Ecclesiastical History*. Çev. Chester D. Hartranft, 1890.
- Stephenson, Paul. *Büyük Konstantin*. Çev. Gürkan Ergin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Ünver, Tuğçe. *Lactantius ve De Mortibus Persecutorum*. Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Arif Müfid Mansel, Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- Voltaire. *Felsefe Sözlüğü*. Çev. Lûtfi Ay, 2 cilt, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1977.
- Williams, A. Lukyn (çev.). *Translations of Christian Literature Series I-Greek Texts: Justin Martyr The Dialogue With Trypho*. Londra: Society for Promoting Christian Knowledge, 1930.
- Wright, W.C. (çev.). "Julian: The Caesars". Erişim: 17.05.2020, <http://www.attalus.org/translate/caesars.html>.

TERCÜMELER

(TRANSLATIONS)

**19. Yüzyıl Aşkenaz
Yahudilerinin Monoteist
Reformu İçin Bir Örnek
Olarak Hz. Muhammed**

The Prophet Muhammad: A Model
of Monotheistic Reform for
Nineteenth Century Ashkenaz

John Tolan

Prof. Dr., Nantes Üniversitesi Tarih Bölümü

John.Tolan@univ-nantes.fr & <https://orcid.org/0000-0003-2649-2261>

Necmettin Salih Ekiz

Arş, Gör., Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

nsekiz21@gmail.com & <https://orcid.org/0000-0003-3123-4371>

Makale Türü Article Type	Tercüme Makale Transtated Article
Geliş Tarihi Date Received	11.04.2020
Kabul Tarihi Date Accepted	10.05.2020
Yayın Tarihi Date Published	30.06.2020
Atıf Citation	John Tolan. "19. Yüzyıl Aşkenaz Yahudilerinin Monoteist Reformu İçin Bir Örnek Olarak Hz. Muhammed". Çev. Necmettin Salih Ekiz, <i>Oksident</i> 2/1 (2020): 93-122.
İntihal Plagiarism	Dergimizde tercüme makaleler, <i>intihal sorgusuna tabi tutulmamaktadır.</i> Our journal does not scan the translated articles for plagiarism.
Doi	https://doi.org/10.5281/zenodo.3911811

21 Ocak 1821'de Heinrich Heine, arkadaşı Moses Moser'a yazdığı bir mektupta hiçbir şairin [Hz.] Muhammed'i gölgede bırakmadığını ifade etmişti: "İtiraf etmem gerekir ki sen (Muhammed), Mekke'nin büyük peygamberi, en büyük şairsin ve senin Kur'an'ın kolay kolay hafızamdan çıkmayacak."¹ Heine, [Hz.] Muhammed'e hem peygamber hem de şair olarak hayran olan birçok şairden biriydi. Şüphesiz, Goethe için olduğu gibi Heine için de İslâm peygamberi, peygamber ile şair arasındaki çizginin ne kadar ince olduğunu göstermişti. Heine, [Hz.] Muhammed'in başta Yahudiler olmak üzere diğer dinlere gösterdiği hoşgörüyü hayran kalmıştı. 19. yüzyılın birçok Yahudi yazarı için [Hz.] Muhammed ve daha genel olarak Orta Çağ İslâm'ı, Hıristiyanlığa karşı bir set vazifesi görmüştü. *Wissenschaft des Judentums*² hareketine katılan Yahudi oryantalistler [Hz.] Muhammed'e ve erken dönem İslâm tarihine özel ilgi göstermişler, sık sık [Hz.] Peygamber'i hakiki Yahudilik ruhuna yakın bir reformcu olarak tasvir etmişlerdir.

İslâm'ın peygamberine hayranlıklarını ifade eden tek Avrupalılar Yahudiler değildi: aksine 18 ve 19. yüzyıllar başta olmak üzere, Avrupalı yazınlarda [Hz.] Muhammed'in dinî bir reformcu, kanun yapıcı, mistik ve şair olarak tasvir edildiği görülür.³ Avrupa "Oryantalizminin" bu yanı, İslâm'ı ve peygamberini karalayan mutlak yaygın olumsuz tasvirlerden daha az bilinmektedir. Tomoko Masuzawa gibi, dinî araştırmalar yapan bazı oryantalistlere göre "Avrupa'nın İslâm algısı ilginç biçimde yekpare idi, çoğunlukla ve mütemediyen olumsuzdu."⁴ Oysa Avrupa'nın İslâm ve İslâm peygamberi tasvirleri tam tersine yekpare değildi ve sürekli olarak düşmanca da değildi. Sorunun bir kısmı, son dönem oryantalistlerine (başta İngilizce literatür olmak üzere) bakıldığında, Edward Said'in 1978'de yayımlanan *Orientalism* adlı çığır açıcı kitabının etkisinden kaynaklanmaktaydı. Said, 19. ve 20. yüzyıldaki İngiliz ve Fransız

* Bu makale yazarın Duke University Press tarafından çıkarılan *Common Knowledge* dergisinde yayımlanan (24:2) "The Prophet Muhammad: A Model of Monotheistic Reform for Nineteenth Century Ashkenaz" başlıklı makalesinin çevirisidir.

¹ Henrich Heine, *Briefe* (Mainz: Kupferberg, 1965), 1: 136, tercümesiyle aktaran Minou Reeves, *Muhammad in Europe: A Thousand Years of Western Myth-Making* (New York: New York University Press, 2003), 228.

² "Yahudilik Araştırmaları" ya da "Yahudilik Bilimi" anlamına gelen, 19. Yüzyıl Yahudilerinin Rabbanî literatür dâhil olmak üzere Yahudilik metinlerini modern bilimsel yöntemlere inceleyerek Yahudilik tarihi ve kültürü hakkında çalışmalar yaptıkları hareketin adı (çev.).

³ Bkz. John Tolan, *Muhammad the European: Western Portroyals of the Prophet of Islam* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2018).

⁴ Bkz. Tomoko Masuzawa, *Invention of World Religions: or, How European Universalism Was Preserved in the Language of Pluralism* (Chicago: University of Chicago Press, 2005), 121.

kültürünün Doğu tanımlamalarının tarihini gözler önüne serer ve bunların saklı olan ideolojilerini gün yüzüne çıkarır. Said'e göre oryantalizm "Doğu üzerinde egemenlik kuran, onu yeniden yapılandırır ve hükmeden bir Batı biçimidir"⁵ ve ona göre, bir söylem olarak oryantalizm, İngiliz ve Fransız İmparatorluklarının Yakın Doğu'daki askeri ve politik realitelerinin ideolojik mevkidaşdır. Oryantalizm imparatorluğa meşruiyet sağlar. Said özellikle ilim adamlarının içinde yaşadıkları politik ve sosyal baskılardan kurtulamayacaklarına ve kasıtlı çarpıtmalar ve bilinçsiz ön yargılar vasıtasıyla ilim adamlarının sömürge projelerini destekleyebileceklerine ya da sağlamaştırabileceklerine yaptığı vurguyla oryantalist çalışmalar sahasını derinden etkilemiştir.

Birçok kimse Said'i, ayrıntılara girmediğinden ve bazı oryantalistlerin efsanevi Doğu'su kadar karikatürize edilmiş yekpare bir "Batı" (Occident) meydana getirdiğinden dolayı suçlamışlardır.⁶ Böyle yapması onun, Avrupa'nın İslâm algısındaki kararsızlık ve farklılıkları görmesini engellemiştir. Humberto Garcia, Said'in şemasının "Whig Yanılsamasına" (Whig Fallacy)⁷ dayandığını öne sürmüştür. Buna göre, Said'in çalışmasında 17. ve 18. yüzyılın radikal Protestan yazarları ve deistleri, 19. ve 20. yüzyılın seküler reformcularının öncülerinden çok da farklı ele alınmamışlardır.⁸ Tıpkı bir Whig gibi Said, erken modern dönem radikalliğinin dinî muhtevasını salt politik bir düstura indirgemekte ya da bunun dinî karakterini bütünüyle görmezden gelmektedir. Said bu yöntemle erken dönem Avrupalıların İslâm algısının, ya Orta Çağ ön yargılarının kalıntıları ya da hegemonyacı emperyalist ideolojinin selefleri olarak yalnızca olumsuz olabileceğini varsaymıştır. Said'e göre, oryantalizmin İslâm'ı dinî ve dolayısıyla da ilkel (atavistic) olarak tanımlaması, Batı'nın üstünlük algısını pekiştirmekte ve Batı egemenliğini meşrulaştırmaktadır. Bu bakış açısı Said'in, Avrupa'nın İslâm'a verdiği karşılıkların karmaşıklığını ve özellikle, Garcia'nın "İslâmî Cumhuriyetçilik" olarak adlandırdığı, [Hz.] Muhammed'in Medine'de inşa ettiği ilkel İslâm toplumunun, gereği gibi düzenlenmiş bir toplum ve dinle devlet arasındaki münasip ilişkiler için bir model olarak kullanılmasını idrak etmesine engel olmuştur. Whig

⁵ Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Vintage, 1979), 3.

⁶ Bkz. Daniel Martin Varisco, *Reading Orientalism: Said and the Unsaid* (Seattle: University of Washington Press, 2007); Robert Irwin, *Dangerous Knowledge: Orientalism and Its Discontents* (Woodstock, New York: Overlook, 2006).

⁷ Tarih disiplinin temel kaidelerinden "her tarihî olay kendi zamanına göre değerlendirilir" kaidesine aykırı olarak, geçmiş bugüne göre yorumlamak, bugüne göre düşünmek yahut geçmiş bugünün kavramlarını verecek biçimde düzenleme (çev.).

⁸ Humberto Garcia, *Islam and the English Enlightenment, 1670-1840* (Baltimore: John Hopkins University Press, 2011), 13-17.

yanılsaması aynı şekilde Said'in, birçok Avrupalı romantğin Müslümanların maneviyatına ve [Hz.] Muhammed'e içten hayranlıklarını görmesine de engel olmuştur.

Said oryantalizmi Fransız ve İngilizlere (akabinde Amerikalılara) has bir fenomen olarak görmüştür. Fakat 19. ve 20. yüzyılda yapılan oryantalist çalışmaların büyük kısmı Avrupa'nın Müslüman dünyadaki sömürge eylemleriyle bir ilişkisi ya da menfaati olmayan Almanya'da yayımlanmıştır. Dahası, önde gelen oryantalistlerin bazıları, erken dönem İslâm tarihine ve Arapçaya bakış açılarında Said'in oryantalizmin damgası olarak gördüğü Avrupa merkezli Hıristiyan ön yargıları paylaşmayan Yahudilerdi. Garcia'nın araştırma konusu yaptığı 17. ve 18. yüzyıl İngiliz yazarları, İngiliz monarşisini ve Anglikan Kilisesi'ni eleştirmek için temel olarak idealleştirilmiş bir İslâm kullanmışlardır. Ziyad el-Marsafî, 18. ve 19. yüzyıl yazarlarının devletle kilise, Tanrı'yla dindar kul arasındaki münasip ilişkiyi yeniden düşünürlerken [Hz.] Muhammed ve Kur'an'ı nasıl kullandıklarını göstermiştir. el-Marsafî'nin ifadesine göre İslâm "kendisiyle düşünmenin güzel olduğu şey" idi.⁹

Aynı durum 19. yüzyılın önde gelen Orta Avrupalı Yahudi İslâm araştırmacıları için de geçerliydi. Bu âlimlerin [Hz.] Muhammed ve İslâm hakkındaki yazıları kaçınılmaz şekilde kendi Yahudi topluluklarının sosyal ve entelektüel çalkantılarıyla bağlantılıydı. Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan ihtilalci Fransa'ya kadar tüm Avrupa'da devletler ve prensler, Yahudileri bayağı hukukî statülerinden özgür kılan yasalar çıkartmışlardır. Bununla birlikte hem Yahudilerden hem de Yahudi olmayanlardan gelen büyük direnişten dolayı bu prensipleri uygulamaya koymak çoğu defa zor olmuştur.¹⁰ Avrupalı Yahudiler "özgürleştirilmelerine" çeşitli şekilde tepkiler vermişlerdir: Bazıları bunu sosyal eşitlik ve Avrupa toplumuna tastamam dâhil olma vesilesi görerek benimsemiş, diğerleri ise bunu kendi geleneksel yaşam tarzlarına bir tehdit olarak görmüşlerdir. Ortodoks gelenekçiler ile entegrasyon ve asimilasyon taraftarları arasında derin bir ayrılık meydana gelmiştir; bu ikinci grup genelde, Yahudiliğin ibadet ve doktrinlerini Avrupa yaşamına ve modern bilime daha uyumlu hale getirmeye çalışan "bir Yahudilik reformunu" gerekli görmüştür. Avrupa Yahudileri arasındaki bu anlaşmazlığa (sıklıkla kavga şeklinde) yüzyıl ilerledikçe, komünizm ve siyonizm hareketlerinin

⁹ Ziad Elmarsafy, *The Enlightenment Qur'an: The Politics of Translation and the Construction of Islam* (Oxford: Oneworld, 2009), 6, 82, 122.

¹⁰ Bkz. Rita Hermon-Belot, *L'Emancipation des Juifs en France* (Paris: Presses Universitaires de France, 1990); Pierre Birnbaum & Ira Katznelson, *Paths of Emancipation: Jews, States and Citizenship* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2014).

ortaya çıkışı hakkındaki tartışmalar da eklenecekti. Bazı Yahudi alimleri için erken dönem İslâm tarihini araştırmak, Yahudiliğin tarihi ve hem İslâm hem de Hıristiyanlıkla ilişkisi üzerinde düşünme biçimi olmuştur. Şimdi çalışmalarını ele alacağım isimler, çoğu Alman olan Abraham Geiger, Gustav Weil, Heinrich Graetz ve Ignaz Goldziher'dir.

Abraham Geiger

Abraham Geiger (1810-74) Yahudi reform hareketinin lideri ve birçok yönden hareketin kurucularından birisiydi. O, bir Yahudi olarak, hayatı, artmakta olan seküler Avrupa toplumuyla daha uygun ve cazibeli hale getirmek için, geleneksel Rabbânî düzenlemeleri gözden geçirme ve ana dilde ibadet gibi değişiklikleri kapsayan Yahudi ibadetlerinde yeniliklerin öncülüğünü yapmıştır. Geiger ve diğerleri, modernleşmiş ve reforme edilmiş bir Yahudiliğin, Yahudi olmayan topluma daha çekici bir çehreyle arz edilince ayrıca anti-Semitizm'i de azaltacağını ümit etmişlerdi. *Wissenschaft des Judentums* projesini benimseyen diğer alimlerde olduğu gibi Geiger'ın Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm tarihi uzmanlığı da onun reform projesiyle yakından bağlantılıydı.¹¹ Geiger, Kitab-ı Mukaddes üzerinde tenkit çalışmaları yapan ve onu ilahî bir vahiy ürünü değil fakat insan kompozisyonu olarak gören Alman-Protestan Kitab-ı Mukaddes alimlerinden ilham almıştı. Dikkatli bir metin kritiği, kutsal kitabı tarihteki bağlamına oturtabilir ve dinî toplulukların nasıl oluştuğunu ve geliştiğini meydana çıkarabilirdi.¹²

Geiger'ın projesinin bir kısmının amacı Yahudiliğin, onun türemiş versiyonları olarak gördüğü Hıristiyanlık ve İslâm üzerindeki üstünlüğünü ve önceliğini göstermekti. 1833'te Bonn Üniversitesi'nde öğrenciyken ödül kazanan *Was hat Mohammed aus dem Judentume Aufgenommen?* (Muhammed Yahudilik'ten Ne Aldı?) başlıklı kitabını yazmıştır. (Kitap nispeten daha

¹¹ Susannah Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus* (Chicago: University of Chicago Press, 1998); Heschel, "German Jewish Scholarship on Islam as a Tool for De-orientalizing Judaism", *New German Critique* 117 (2012); Jacob Lassner, "Abraham Geiger: A Nineteenth-Century Jewish Reformer on the Origins of Islam", *Jewish Discovery of Islam*, ed. Bernard Lewis & Martin Kramer (Tel Aviv: Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1999), 103-135; Dirk Hartwig, "Die 'Wissenschaft Des Judentums' und Die Anfänge der Kritischen Koranforschung: Perspektiven Einer Modernen Koranhermeneutik", *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 61 (2009), 234-56.

¹² Lawrence I. Conrad, "Ignaz Goldziher on Ernest Renan: From Orientalist Philology to the Study of Islam", *Jewish Discovery of Islam*, ed. Bernard Lewis & Martin Kramer (Tel Aviv: Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1999), 143.

yumuşak bir başlıkla *Judaism and Islam* şeklinde İngilizce yayımlanmıştır.)¹³ [Hz.] Muhammed'in Kur'an'ı Yahudi ve Hıristiyan kaynaklarını kullanarak yazdığı iddiası polemikçiler tarafından hem kitabın hem de peygamberin değerini düşürmek için kullanılırken, Geiger'a göre ise [Hz.] Muhammed'in görece bir sadakatle Yahudiliğin temel öğreti ve metinlerine dayanması esas itibariyle olumlu bir durumdu. Sahtekârlıktan ziyade, [Hz.] Muhammed, Yahudi öğretmenlerden aldığı ilhamla, Araplara Kitab-ı Mukaddes kıssa ve hükümlerinin uyarlamalarını (bazen değiştirerek) aktaran bir reformcu olarak kendi misyonuna inanmıştı. Geiger, Kur'an'ın büyük ölçüde Rabbânî Yahudilikten türediğini gösterme konusunda öncülük etmiştir ki bu durum [Hz.] Muhammed'in Talmud, Mişna ve Tevrat'a sadık Yahudi hocalardan öğrendiklerinin bir tezahürüdür. 8. yüzyıl gibi erken bir dönemde Hıristiyan polemikçileri İslâm'ın yükselişini Hıristiyan sapkınlığı bağlamına yerleştirmişlerdi: "Mahomet" sapkınlar tarafından eğitilmişti ve kendi "Alcoran"ında¹⁴ onlardan öğrendiklerini telkin ediyordu. Bazı polemikçiler, ek olarak, [Hz.] Muhammed'i eğiten kötü Yahudileri kötü Hıristiyanlara katmışlardır. Bazı Aydınlanma dönemi yazarlarına göre [Hz.] Muhammed özünde gereksiz hükümler ve ibadetlerden, putperest birikimden, teslisten ve azizlerden arındırılmış saf bir monoteizm sunan bir deistti.¹⁵

Geiger'ın aklında başka bir şey daha vardı. Zengin ve iyi belgelendirilmiş bir Talmud-Kur'an mukayesesi üzerinden, esasen İslâm'ın Yahudilikten türediğini, onun kesinlikle Yahudiliğin bir biçimi olduğunu ve Musa'nın hukukuna Hıristiyanlıktan daha sadık olduğunu ortaya koymayı hedeflemişti. Talmud derleyicilerinin beyanına göre, [Hz.] Muhammed'in görüştüğü Yahudiler cahil insanlardı ve bu nedenle Kur'an, Kitab-ı Mukaddes öğretilerini yanlış aktarmıştır. Dolayısıyla, Geiger'a göre İslâm Yahudilikten daha aşağı konumdaydı.¹⁶ Muhammed "farklı olma

¹³ Abraham Geiger, *Was hat Mohammed aus dem Judentume Aufgenommen?* (Bonn: Gerdruck auf Kosten des Verfassers bei F. Baaden, 1833); Geiger, *Judaism and Islam*, Edinburgh: Williams and Norgate, 1896; Susannah Heschel, "Abraham Geiger and the Emergence of Jewish Philoislamism", *Im vollen Licht der Geschichte: Die Wissenschaft des Judentums und die Anfänge der kiritischen Koranforschung* içinde, ed. Dirk Hawtig (Würzburg: Ergon, 2008); ve Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*; İngilizce tercüme Delhi'deki Cambridge Misyonerliği tarafından hazırlanmıştır. Bunu yaparken, İslâm'ın Yahudi kökenlerini gösterip Hıristiyanlığın daha münasip bir din olduğunu göstermeyi ümit etmişlerdir. Bu amaç (şüphesiz Geiger'ın amacından çok uzak) yumuşak ifadeli başlığı açıklamaktadır. Bkz. Lassner, "Abraham Geiger," 107-8.

¹⁴ Orta Çağ Latin Hıristiyan din adamlarının Kur'an için kullandıkları ifade. (çev.)

¹⁵ Bkz. Tolan, *Muhammad the European*, 6. Kısım.

¹⁶ Geiger, *Judaism and Islam*, 18.

peşinde değildi, hiçbir yeni din kendisinden önce gelmiş her şeye karşı çıkmamalıydı; bilakis o [Hz. Muhammed], önceki değişiklik ve eklemelerden arındırılmış, antik dinler üzerine bir din inşa etmek istemişti.”¹⁷ Muhammed bir sahtekâr değildi. Tam tersi o “kendi ilahî vazifesine ve insanoğlunun refahı için gerekli olan tüm dinlerin ittifakına bizzat ikna olmuş gerçek bir idealistti (*schwärmer*). Kendisini, düşünce, duygu ve eylem dünyasında bu fikre o kadar kaptırmıştı ki, yaşanan her olay ona ilahî bir ilham olarak görünmüştü.”¹⁸

Geiger’ın çalışması diğer İslâm uzmanlarının takdirini kazanmıştı; şüphesiz bu çalışma, daha genelde mukayeseli dinler çalışmalarında olmak üzere, Kur’an araştırmalarında yeni istikametler belirlemişti. Geiger çalışmasını yayımladığında yirmi üç yaşındaydı, bir süre sonra ise İslâm araştırmalarını bir kenara bırakıp akademik çalışmalarını daha çok Yahudilik ile Hıristiyanlık arasındaki ilişkilere hasretmiştir. O, Kitab-ı Mukaddes metinlerini tümüyle insan ürünü ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ve gelişimini anlamak için kaynak olarak gören Tübingen Okulu başta olmak üzere, Protestan Kitab-ı Mukaddes yorumlarını ilgiyle takip etmişti. David Strauss, *Das Leben Jesus, Kritisch Bearbeitet* (İsa’nın Hayatı, Eleştirel İnceleme 1835) adlı kitabında, İsa’nın mucizelerini ve öldükten sonra tekrar dirilmesini, Yeni Ahid yazarları tarafından İsa’ya ilahî bir hava katmak için icat edilmiş mitsel unsurlar olarak yorumlamıştı. Geiger, Strauss’un çalışmasını “çığır açıcı” şeklinde takdirle karşılamış ve onun metodolojisini, aynı kritik yöntemleri Rabbânî kaynaklara uygulayarak daha da ileri taşımaya ve bu yöntemlerle, Strauss ve Tübingen Okulu’nun Hıristiyanlığın Kitab-ı Mukaddes Yahudiliğinden nasıl meydana geldiğine dair anlayışını önemli ölçüde düzeltmeye ve tamamlamaya çalışmıştır.¹⁹ 1836 gibi erken bir tarihte Geiger, heyecanla Joseph Derenbourg’a Talmud ve Kitab-ı Mukaddes’in artık ilahî olarak mülhem metinler değil, tam tersi insan ürünleri olarak görülmesi gerektiğini yazmıştı.²⁰

Geiger’ın bilgisi ve İbranice, Aramice, Yunanca ve Arapça metinlere çok kapsamlı hakimiyeti çarpıcıdır. Onun akademik çalışmaları, Alman Yahudilik reformuna dâhil oluşundan ayrı olarak ele alınamaz. Prusyalı yetkililere kendisinin seçilmesini iptal ettirmeye çabalayan topluluğun daha muhafazakâr üyelerinin şiddetli muhalefetine rağmen, Geiger 1840’ta Breslau’nun baş rabbisi olarak seçilmiştir. 1841’de Geiger, Leopold Zunz’a yazdığı bir mektupta, taviz vermeye yönelik çabaların başarılı olmayacağını

¹⁷ Geiger, *Judaism and Islam*, 21.

¹⁸ Geiger, *Judaism and Islam*, 25.

¹⁹ Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 108.

²⁰ Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 33.

ve bunun sonucunun ortodoks ve liberal gruplar arasında bir bölünmeye neden olacağına dair hayal kırıklığını ifade etmiştir. O etkili bir şekilde Ortodoks Yahudileri, gizemli batıl inanç ritüellerine sahip Katoliklere benzetmiştir. Dinlerini batıl inançlardan temizlemeye ve akıl ve bilimle desteklenmiş manevi bir yaşama döndürmeye çalışan reformcular ise Yahudi Protestanlardı. Ortodoks Yahudilik ve Katolik Kilisesi, ikisi de önünde sonunda çürüyecek ve yok olacaktı.²¹ Geiger'ın Yahudi ibadetleri reformu için hazırladığı reçeteleri arasında Tefilin kullanımını sonlandırmak ve beslenme kurallarını gevşetmek vardı.

Geiger 1863 yılında, *Das Judentum und seine Geschichte* (Yahudilik ve Tarihi) adlı eserini yayımladı. Bu eserinde, Yeni Ahit'le Rabbânî metinleri yan yana koyarak yaptığı analiz ona, İsa dönemi Yahudi Filistinini ritüellere sıkı sıkıya bağlı ve arınma takıntısı olan din adamı sınıfı Sadukiler'le, Yahudiliği daha manevi olarak yorumlayan reformcu Ferisîler arasında keskin bir ayrılık var şeklinde sunma imkânı vermiştir. Bundan dolayı Geiger, İsa'yı, katı din adamı oligarşisinin olduğu dönemde Yahudiliğin en canlı ve reformcu eğilimlerine bizzat dâhil olmuş bir Ferisî olarak sunmuştur. Yeni Ahit'in çeşitli ayetlerinde olumsuz Ferisî portresi çizilmesi İsa'nın değil, ayrıca sonraki dönem (Pavlus öncesi ve sonrası) yazarlarının da bakış açısını yansıtmaktadır. Geiger'a göre Pavlus ilk Hıristiyandı, İsa'nın öğretilerini değiştirmiş ve Yunan felsefesinden alınmış unsurlarla mezcettiği, Yahudi olmayanların ilgisini çekip iman etmelerini sağlayan yeni bir din meydana getirmiştir.

Geiger, Ferisîler ile Sadukiler arasındaki ayrılığa dair anlayışını hem Kitab-ı Mukkaddes ve sonrası metinlere derin aşinalığına hem de 19. yüzyıl Alman Yahudileri arasındaki çatışmaları 1. yüzyıl İsa dönemi Filistin Yahudilerine yansıtmasına dayandırır. Ortodoks Yahudileri Geiger'ın çalışmasına olumsuz tepki vermişler, bazıları onu Yahudiliğe düşman olmakla suçlamıştır; Gershom Scholem sonradan onu "şeytanî" olarak vasıflamıştır.²² Birçok Protestan alim de Geiger'a düşman kesilmiştir: Onun İsa'yı bir Ferisî olarak portre etmesi, Ferisîlik Yahudiliğini İsa'nın önünü kesenler olarak sunan klasik Hıristiyan anlayışına taban tabana zıttı. Bu Protestanlara göre Ferisîlik, İsa'nın baş kaldırdığı geleneksel katı Yahudilikti. Geiger'ın İsa'sı, tam tersi, bir Yahudi reformcusuydu ki bu iddia, Geiger gibi Yahudi reformcuların İsa'nın öğretilerini takip etme konusunda ona Hıristiyanlardan daha yakın oldukları anlamına geliyordu. Yahudi reformcular İsa'nın ön ayak olduğu şeyi daha iyi anlamışlar ve daha iyi yaşamışlardı. Birçok geleneksel Yahudi ve Hıristiyan için Geiger'ın bu

²¹ Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 35-36.

²² Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 14.

bakış açısının aforoz edilmek demek olması hiç şaşırtıcı değildir. Onun argümanları bu kimselerin sınır uçlarına öylesine dokunmuştur ki yalnızca birkaçı Geiger'ın ilmî dirayetiyle ve İslâm, Yahudi ve Hıristiyan kaynaklar üzerindeki etkileyici geniş hakimiyetiyle boy ölçüşebilmiştir.

Susannah Heschel, hem Pavlus'un hem de [Hz.] Muhammed'in Geiger için nasıl paradoksal figürler olduğuna dikkat çekmiştir. Heschel'a göre ikisi de, Harold Bloom'dan ödünç alarak kullandığı tabirle, "güçlü yanlış okuyuculardır". Yahudi geleneğinden etkilendikleri halde bu geleneği yanlış okuyan bu kişiler, Pavlus'un Hıristiyanlığında daha az, [Hz.] Muhammed'in İslâm'ında ise daha çok olmak üzere Yahudiliğe aşağı yukarı sadık yeni dinler meydana getirmek için Yahudiliğin zengin manevi ve meşru kaynağına ulaşmışlardır. Ancak daha sonra, Yahudiliğin ne sıkı bir şeriatçılığı ne de ritüalizmi onaylayacağını, aksine İsa ve Muhammed'in öğrettiği manevi yenilenmeyi destekleyeceğini iddia ederek, Geiger, bizzat kendisi, Hıristiyan ve Müslüman temel metinlerinin "güçlü yanlış okumalarını" üretmiştir. Geiger'ın Hıristiyanlığa dair olumlu değerlendirmesi, Avrupa'da süre gelen anti-Semitizme şahit olmasından ve Protestan alimlerin, onun Hıristiyanlığın ilk dönem tarihine dair olan çalışmasıyla ciddi bir şekilde ilgilenmemelerine olan kızgınlığından azalmıştır. O, Hıristiyanlığın "vandallıkla" lanetlenip (Zertöringswuth), ilk zamanların meydana getirdiği insancıl, güzel ve şerefli ne varsa paramparça edip yok ettiğini iddia etmeye başlamıştır. Bu yaklaşım, İslâm'a olan yaklaşımına taban tabana zıttı. Nitekim Geiger, Yahudiliğin Arap medeniyetiyle tam bir birliktelik içinde kendi potansiyelini gerçekleştirdiğini ifade etmiştir.²³ Birçok Aydınlanma yazarına göre "Mahomet" (Muhammed), 18. Yüzyıl Avrupalı Hıristiyanlardan daha iyi bir Hıristiyandı. Geiger'a göre ise [Hz.] Muhammed, kendi zamanının Avrupalı Ortodoks Yahudilerinden daha iyi bir Yahudi idi.

Gustav Weil

Gustav Weil, Heidelberg Üniversitesi'nde Geiger'ın sınıf arkadaşıydı ve Metz'de rabbi olan dedesi reform hareketine katılmıştı. Geiger gibi Weil da Yahudilik reformuyla ilgileniyordu ve Kitab-ı Mukaddes kritiklerini Kur'an'a uyguladı, fakat Geiger'ın aksine o rabbi olmadı ya da reformcu Yahudiliğin entelektüel ya da politik mücadelesine katılmadı. Bunun yerine Weil, Arapça sevdasının peşinden gitti. Heidelberg'ten ayrılarak, Silvestre

²³ Abraham Geiger, *Das Judentum und seine Geschichte* (Breslau: Schletter, 1865), 1: 142; Abraham Geiger, *Abraham Geiger's Nachgelassene Schriften* (Berlin: L. Gerschel, 1875), 2:40. Alıntılar ve tercüme John M. Efron, *German Jewry and the Allure of the Sephardic* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2016), 198-99.

de Sacy'den ders almak için Paris'e, oradan da 1830'da bir Alman gazetesinin muhabiri olarak Fransız birlikleriyle Cezayir'e gitti. Kahire ve İstanbul'da da beş seneden fazla kaldı; Alman gazeteleri için yazılar yazdı, Fransızca dersleri verdi ve Arapça, Farsça ve Türkçe öğrendi.²⁴ Katkı yaptığı yayınlar arasında, Goethe, Heine ve Humboldt gibi isimleri de yazar kadrosunda barındıran *Morgenblatt für gebildete Stände* dergisi de vardı ve yazılarını bu derginin iyi eğitilmiş olmayan Yahudi okuyucuları için yazıyordu, fakat o, Alman Yahudilerinin durumunu aklında bulundurarak Mısır Müslümanları hakkındaki gözlemlerini de yazdı. Bundan dolayı o Müslümanların dinî inanç ve ibadetlerini Avrupalı Yahudilerinkilerle mukayese etmiş ve her iki kesimi de eleştirmiştir. O, Yahudilerin koşer, Müslümanların da helal kesim uygulamalarını gülünç bulmuş ve hem Yahudilerin hem de Müslümanların nazardan korkmalarıyla ve muska kullanma hurafeleriyle alay etmiştir. Yine de o hem İslâm hem de Yahudilik için ümidini kaybetmemiş ve Yahudilik reformunu İslâm reformuna bir örnek olarak sunmuştur.²⁵

“İslâm dini de gelişmeye ve manevileşmeye yatkındır ve kişi, reform Yahudiliğinin Hıristiyanlıkla yakın olabildiği gibi İslâm'ın neden Hıristiyanlığa yakın olamadığına anlam veremez. Ortodoks Rabbânîliğin düşmanı olan Avrupa Yahudilerinin medenileşmiş kesimlerinin evrensel kültürde çok fazla rol almaları gibi, Müslümanlar da yersiz cehaletlerini bir kenara bıraktıklarında, ebediyen gerçek ve değişmesi söz konusu olmayandan, özel şartlardan doğan Kur'an unsurlarını ayırt ettiklerinde yakın zamanda aynı konumda olacaklardır.”²⁶

Weil 1837'de Almanya'ya döndü ve bir sonraki sene, yıllar sonra 1861'te profesör olarak atanacağı Heidelberg'de kütüphaneci oldu. Arap şiirine dair çalışmalarının yanı sıra, başta Bin Bir Gece Masalları olmak üzere Arapça metinlerin tercümelerini de yayımladı. Ayrıca bir dizi erken dönem İslâm tarihi araştırmalarına da girişti: [Hz.] Muhammed'in biyografisi

²⁴ Bkz. Ruchama Johnston-Bloom, “Jews, Muslims, and Bildung”, *Religion Compass* 8 (2014), 91-107; Johnston-Bloom, *Oriental Studies and Jewish Questions: German-Jewish Encounters with Muhammad, the Qur'an, and the Islamic Modernities* (Doktora Tezi: University of Chicago, 2013); Johnston-Bloom, “Gustav Weil's Koranforschung and the Transnational Circulation of Ideas”, *Beyond the Myth of "Golden Spain": Patterns of Islamization in Modern Jewish Scholarship on Islam*, ed. O. Fraisse ve C. Wiese (Berlin: De Gruyter, t.y.).

²⁵ Johnston-Bloom, “Jews, Muslims, and Bildung”, 54-55.

²⁶ Johnston-Bloom, “Jews, Muslims, and Bildung”, 55.

(1843), Kur'an'a tarihsel ve eleştirel giriş (*Historisch-kritische Einleitung in den Koran*, 1844), bir cilt İngilizce tercümesi içinde *The Bible, the Koran, and the Talmud* (*Biblische Legenden der Muselmänner: aus arabischen Quellen zusammengetragen und mit jüdischen Sagen verglichen*, 1845) adlı kitapları ve halifeler tarihi (1846 ve 1862 yılları arasında farklı ciltler halinde) yayımladı. Bu metinler Kur'an'a daha fazla sempati gösterirler ve Geiger'ın ilk çalışmalarından daha olgundurular. Geiger Kur'an'ı, [Hz.] Muhammed'in öğretilerini Yahudi kaynaklardan aldığını göstermek için kullanmışken, Weil, Rabbânî Yahudilik bağlamını göz ardı etmeden, Kur'an'ı bir Yahudi, Hıristiyan ve İslâm öncesi Arap metinsel tarihinin daha geniş bir bağlamına yerleştirmiştir. Geiger gibi Weil da [Hz.] Muhammed'i bir reformcu olarak görmüştür fakat Geiger'ın aksine İslâm'ı, Yahudi tek tanrıcılığının kalitesiz şekli olarak tasvir etmemiştir. Geiger hiç Avrupa'dan ayrılmamış, Arapça ve İslâm hakkındaki bilgisini sadece kitaplardan edinmişken Weil, Yakın Doğu'da beş yıl eğitim almıştır. Orada, [Hz.] Peygamber hakkında Avrupalı polemiklere karşı çekincenin yanı sıra derin dil ve temel İslâmî metinler bilgisi de edinmiştir.

Örneğin, Weil'in 1842'de yayımlanan kısa bir makalede tartışma konusu yaptığı [Hz.] Muhammed'in sözde epilepsisini ele alalım.²⁷ On yedinci yüzyıl oryantalistlerinden Heinrich Hottinger ve Ludovico Maracci, [Hz.] Muhammed'in epilepsi olduğunu iddia etmişler ve Kur'an'dan birtakım müphem ayetlerin yanı sıra bazı Bizanslı tarihçilerin yorumlarını da delil olarak aktarmışlardır. Diğerleri ise, (Simon Ockley, Jean Gagnier ve George Sale gibi) bu spekülasyonu reddetmişler ve düşmanlık yapan Hıristiyanların tanıklığına çok az güvenilebileceğine hükmetmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, İslâm'ı ve peygamberini kötüleme arayışı içinde olanlar, onu savunanların olumsuz her şeyi reddetmeleri gibi okudukları her çirkin şeye inanmaya hazırdılar. Weil, Müslüman geleneğin bu konu hakkında ne dediğine yakından bakan ilk gayr-ı müslim yazardı. O, on altıncı yüzyıla ait iki metinden (Halebî'nin *İnsânu'l-Uyûn* adlı [Hz.] Peygamber biyografisi ve Hüseyin bin Muhammed Diyarbekrî'nin *Tarîhu'l-Hamîs*'inden) pasajlar aktarmıştır. Her iki metin de İbn İshak'ın *Sîre*'sine ve muhtelif hadislere başvurur. Bu metinler [Hz.] Peygamber'in vahyi aldığı anda vücudunun nasıl sarsıntıyla titrediğini, yere düştüğünü, ağzından köpükler geldiğini, gözlerinin kapandığını, bir deve gibi inlediğini ve alnının terden sıırılsıklam olduğunu anlatırlar. [Hz.] Aişe'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: "Hz. Muhammed vahyin ıstırabına her girdiğinde herkes ruhunun çıkacağından

²⁷ Bkz. Gustav Weil, "Sur un fait relatif à Mahomet, and Bildung", *Journal Asiatique* 14 (1842), 108-12. Weil, [Hz.] Muhammed'in biyografisi eserinde bu epilepsi meselesini tekrardan gündeme getirmiştir.

korkardı.” Weil bu metinlerin her birinin Arapçasını Fransızca tercümeleriyle ve özet bir analizle sunmuş, sonrasında sonuç kısmında [Hz.] Muhammed’in kesinlikle epilepsi sıkıntısı çektiğine dair en ufak bir şüphesinin kalmadığını ifade etmiştir.

Bununla birlikte Weil, Marraci ve diğerlerinin [Hz.] Muhammed’in hastalığını gizlemek için Peygamber gibi davrandığı şeklindeki görüşlerini kabul etmemiştir:

“Aksine ben, Muhammed’in bizzat kendisinin bu hallerini bir meleğin ziyaretine hamlettiğine inanıyorum. Muhammed’in kendi reform fikirleriyle sürekli meşgul olması (çünkü o başta putperestliği ortadan kaldırmayı ve Yahudilikle Hıristiyanlığı kusurlarından arındırmayı düşünüyordu) ve muhtemelen son derece güçlü manevi boğuşmalar yüzünden tetiklenen nöbetleri sebebiyle, epilepsi hastalarının nöbetleri geldiği anda olduğu gibi, zihninin ona kabul ettirmesiyle bir melekten öğrendiğine kesin inandığını varsaymaktan daha doğal bir şey olamaz. Allah en iyisini bilir.”²⁸

Bu örnek, Weil’in sonraki yıllarda giderek geliştirdiği metinlere yaklaşımını açıklamaktadır. Onun en erken kaynaklara ulaşması çoğu kez dolaylı yoldan olmuştu. O kaynakları dikkatli bir şekilde incelemiş ve her zaman makul ve iyi gözden geçirilmiş olan hükümlerini kaynakların sunduğu delillere dayandırmıştır. Yine de bu noktada Tübingen Okulu’nun Kitab-ı Mukaddes çalışmalarında ve Geiger’in Kitab-ı Mukaddes sonrası Yahudiliği yeniden inşasında bulduğumuz ‘kaynaklara karşı güçlü şüpheciliğin’ küçük bir izi vardır. Weil, [Hz.] Peygamber’in hayatına dair on altıncı yüzyıl eserlerinden topladığı hadisleri, hiçbir problem görmeden [Hz.] Aişe’nin, [Hz.] Muhammed’in muhtelif sahabilerinin ve bizzat Peygamber’in sözlerinin rivayet edilmesi olarak görebilmiştir. Selefleri gibi o da dinî fenomeni tamamen beşerî nedenlerle açıklamaya ve [Hz.] Muhammed’in doğruluğuna ve reform gayretine saygıyı elden bırakmayarak, sözde epilepsisinin ona bunu yapma imkânı verdiğini ifade etmeye çalışmıştır. Bu bakış açısı elbette mütedeyyin Müslümanları rahatsız edebilirdi ve o da bu etkiyi yumuşatmak için (yorumlarının sonuna) Arapça “Allah en iyisini bilir” (Allah’u a’lem) özdeyişini eklemiştir.

Kaynaklara eleştirel yaklaşmama şeklindeki aynı tavır, Weil’in [Hz.] Peygamber biyografisinde de karşımıza çıkar; burada o, amacını oldukça pozitivist, Rankeci terimlerle ifade eder: “Muhammed’in aktif hayatını hiçbir ön yargım olmadan araştırdım ve adım adım kaynakları keşfederek

²⁸ Weil, “Sur un fait relative Mahomet, and Bildung”, 112.

ve yapılandırarak onlara uydum ve sarmalanmış olduğu katmandan azade olarak gayretle hakikate talip oldum.²⁹ Onun yazdığı [Hz.] Peygamber biyografisinde gerçekten de önceki Avrupalı yazarların [Hz.] Muhammed hakkında yazdıkları metinlerde var olan ön yargılara rastlanmamaktadır: Weil, peygamberi bir karikatüre ya da bir dava sembolüne indirgememiştir. Nitekim onun biyografisinde kullandığı (genelde sonraki dönemde yazılmış) İslâm kaynaklarına yaklaşımı büyük ölçüde, yalnızca bu kaynakların yazılış tarihlerini incelemekten ziyade, bunlardaki bariz mucizevi ya da efsanevi unsurları ayıklama gayesi taşıyordu. Weil'in Muhammed'i samimi bir reformcuymdu. Geiger ve diğer birçok 18. yüzyıl Avrupalı oryantalistlerde olduğu gibi Weil da [Hz.] Muhammed'i, İbrahim'in saf ve kadim tek tanrıcılığını yenileme amacıyla görmüştür:

“O [Hz. Muhammed] İbrahim'i ne Yahudi ne de Hıristiyan fakat hakikî bir mümin, kendini Tanrı'ya adanmış bir insan (bir Müslüman), yalnızca Yahudi ve Hıristiyanlar tarafından yüce bir peygamber olarak görülmeyip ayrıca Araplar açısından da İsmail'in babası olduğundan ve Kabe'yi inşa ettiğinden dolayı tazim edilen birisi olarak görmüştür. İbrahim, Yahudi ve Hıristiyan kutsal metinlerinde bazen tahrif edilen bazen de yanlış yorumlanan düşünceler ifade etmişti, tıpkı İbrahim ile Eski Ahit'te düzgün şeklini bulabileceğimiz gibi, o da (Hz. Muhammed) kendisini saf imanı yeniden canlandırmak zorunda hissetti.”³⁰

Weil, polemikçi Hıristiyan metinlerin yerine Arapça İslamî kaynakları kullandığı için kendisiyle gurur duyuyordu ve büyük ölçüde bunu gerçekleştirmiştir de. Bununla birlikte onun Peygamber portresi kendisinden önceki Avrupalı oryantalistlerin çalışmaları çerçevesinde şekillenmiştir. Mesela Hatice'nin kuzeni olan ve çoğu Kur'an müfessirinin Hıristiyan olarak kabul ettiği Varaka'ya atfettiği merkezi rolde, onu, [Hz.] Muhammed'in Tanrı'nın peygamberi olduğunu tasdik eden ilk kişi olarak görmüştür. Bazı Hıristiyan polemikçiler Varaka'yı (Bahira'yla birlikte) bir Hıristiyan heretik ve Kur'an'ın eş yazarı olarak görmüşlerdir ancak Weil çok daha farklı bir Varaka portresi çizmiştir:

“Muhammed dinî eğitimini muhtemelen, kendi ana vatani Arabistan'ın dinini terk eden, önce Yahudiliğe sonra da

²⁹ Weil, *Mohammed der Prophet* (Stuttgart, 1843), xvi. Tercüme Johnston-Bloom'a aittir: “Oriental Studies and Jewish Questions”, 90.

³⁰ Weil, *Mohammed der Prophet*, xvi. Tercüme Johnston-Bloom'a aittir: “Oriental Studies and Jewish Questions”, 109-110.

Hıristiyanlığa sığınan ancak burada bile tamamıyla tatmin olmadığı görülen bir adama borçludur. Bu adam... mükerrer din değiştirmeleri gösterdiği üzere, karşı konulamaz bir arzuya hakikatin bilgisinin peşinden sürüklenmiştir. Şüpheli fitratı sayesinde kendi zamanındaki tüm dinî sistemlerin yanlışlarla dolu olduğunu fark etmiş ve bunlardan saf ilahî unsurları ayırt edip insanlığın türettiklerinden azade kılarak kendi inancını oluşturmuş olabilir.”³¹

Weil’in Varaka’sı, tatmin olmak bilmeyen, bir dinden diğerine geçen ve genç talebesine “hakikate hizmet adına arındırılmış bir dini arzu etmeyi” telkin eden bir hakikat talibiydi. Varaka’nın bu şekilde tasvir edilmesi aslında hem Yahudilik hem de Hıristiyanlığa dolaylı yoldan bir kınamaydı ve Weil’in 19. yüzyıl kaygıları, geniş spekülasyon Varaka portresi üzerinden bir 7. yüzyıl reformcusuna işaret etmekteydi. Sonraki çalışmalarında Weil, tefsir edildiğinde çatışmalara ve bölünmelere neden olan karmaşık doktrinlerinden ve İslâm’ın sadeliğine ve ruhbanlık sınıfının olmayışına aykırı gördüğü ayrıntılı sakramentlerinden (dinî ayinler) dolayı Hıristiyanlığı doğrudan topa tutmuştur.³²

Ancak Weil, İslâm’ı da Hıristiyanlığı eleştirdiği bazı konularda taviz vermiş olarak görmüştür. Weil’den önce muhtelif Avrupalı yazarlar, [Hz.] Muhammed’in Mekke dönemindeki vizyonerliği ile Medine dönemindeki savaşçı, kanun koyucu ve devlet adamı oluşunu mukayese etmişlerdi. Nitekim Weil de, Peygamber’in Mekke’deki hayatını ve mesajını daha olumlu, Medine’deki gelişmeleri ise daha olumsuz tasvir ederek bu ayrımı vurgulamış ve keskinleştirmiştir. Ruchama Johnston-Bloom, Weil’in Yahudi reformunun manevî ve ahlakî arınmaya odaklanması gerektiği düşüncesinin, onun [Hz.] Muhammed’in Mekke dönemini yeğlemesiyle örtüştüğünü öne sürmüştür. Nitekim Weil [Hz.] Muhammed hakkında şunları yazmıştı:

“O, Mekke’de eziyet gören bir adam olduğu sürece bir Peygamber olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonradan dinî coşkuya kapılıp kendini yeni bir inanç ilan etme durumunda hissetmesinin ve bedensel hastalık hallerinin sonucu olarak, Tanrı’nın, kendisine melekler, görüler ya da rüyalar yoluyla vahiy indirdiğine inanmış olabilir. Ancak Medine’ye varması

³¹ Gustav Weil, *Bible, the Koran and the Talmud* (Londra: y.y., 1846), vii-ix. Bkz. Johnston-Bloom, “Oriental Studies and Jewish Questions”, 115-17.

³² Bkz. Gustav Weil, *Historisch-kritische Einleitung in den Koran* (Bielefeld: y.y., 1844) 87 – 88; Johnston-Bloom, “Oriental Studies and Jewish Questions”, 119 – 20.

üzerine kendisini kandırmaktan vazgeçti ve en iyi ihtimalle ‘netice niyetleri aklar’ vecizesiyle, başkalarını kandırarak kendisini aklamış olabilir.”³³

Dolayısıyla [Hz.] Muhammed, ıslah edilmiş ve arındırılmış bir tevhid arayışı içinde Varaka’nın sadık bir takipçisi olarak Weil’in zihnindeki reforme edilmiş Yahudiliğe çok yakın biriydi; ancak o, Medine’de hakikatin peşinden gitmeyi bırakmıştır. Bununla birlikte o yine de saygı duyulması gereken birisidir:

“Kısmen takipçilerine duyduğu sevgisi, kısmen de ihtirası sayesinde biz onun, büyük işler başarmış kurnaz bir devlet adamı olduğunu söyleyebiliriz. Yine biz onu, bir medeniyet elçisi (*Sittenverbesserer*) olarak Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın ıslah edicisi ve arındırılmış tek tanrıcılığı ve ebedî hayat ve hesap doktrinlerini öğütleyen birisi olarak kabul edebiliriz ve başlarda yaşadığı talihsizlikleri göz önünde bulundurunca ona olan hayranlığımızı gizleyemeyiz.”³⁴

Kur’an’ı Mekkî ve Medenî sureler şeklinde ayıran Müslüman geleneğiyle 1840’larda ilk kez ilgilenen Weil olmuştur. O, bazı surelerin tarihini yeniden gözden geçirmiştir ve sonrasında bunları dört farklı kronolojik grup içerisinde düzenlemeye çalışmıştır (üçü Mekkî, biri Medenî sureler şeklinde). Onun bu şekilde surelerin yapılarını, meydana geliş unsurlarını ve dilsel özelliklerini dikkatli şekilde incelemesi, Avrupa oryantalizminde bir ilkti ve birçok açıdan Modern Avrupa Kur’an çalışmalarının temellerini atmıştı. Theodor Nöldeke’nin, 1860’ta yayımlandığından beri vazgeçilmez bir kaynak olan *Geschichte des Qorans* adlı kitabı, Weil’in metot ve anlayışlarının izinden gitmiştir.³⁵

Özetle, Weil için İslâm’ın Mekke dönemi, tam anlamıyla Yahudilik ve Hıristiyanlığın arındırılmış versiyonuydu. O, *The Bible, The Koran, and the Talmud* adlı eserinde İslâm’ı, “Muhammed’in beyanına göre İsa’nın bile terk etmeye çağırıldığı birçok ritüel ve ayin kuralları olmayan bir Yahudilik ya da Teslis, çarmıha gerilme ve bunlara dayalı kurtuluş inancı olmayan bir

³³ Weil, *Historisch-kritische Einleitung in den Koran*, 87-88; Johnston-Bloom, “Oriental Studies and Jewish Questions,” 118.

³⁴ Weil, *Historisch-kritische Einleitung in den Koran*, 87-88; Johnston-Bloom, “Oriental Studies and Jewish Questions,” 117.

³⁵ Bkz. Marco Schöller, “Post-Enlightenment Academic Study of the Qur’an”, *Encyclopedia of the Qur’an*, ed. Jane D. McAuliffe (Leiden: Brill, 2004), 187-209.

Hıristiyanlık” şeklinde tarif etmiştir.³⁶ Weil’in ideal İslâm’ı, George Sale ya da Voltaire’de olduğu gibi, bir çeşit Aydınlanmış Deizm idi: Şeriatsız Yahudilik, dogmasız Hıristiyanlık.

Heinrich Graetz

Heinrich Graetz (1817-1891), Geiger ve diğer reformcuların geliştirdikleri eleştirilere karşı Ortodoks Yahudiliği savunmuş ve bunu da metin tefsiri ve Yahudi tarihi araştırmaları aracılığıyla yapmıştır.³⁷ Kitab-ı Mukaddes dönemlerinden 19. yüzyıla kadarki dönemi kapsayan 11 ciltlik *History of the Jews* (1853-70) (Yahudilerin Tarihi) adlı eserinde, Yahudilerin tarihteki müstesna konumunu övmüştür. Graetz bu bağlamda İsa’yı bir Essenî olarak ele alır: Manevî tarafı olan iyi bir Yahudi, fakat muhtemelen kurumsal Yahudiliğin sınırında bulunan biriydi (her halükârda Geiger’ın reformcu Ferisî karakterinden çok farklı biri oluyordu). Geiger ve emsalleri Graetz’e göre kesin bir sapkınlık içindelerdi. Onların reformcu düşünceleri, Graetz’e Yahudiliğin el altından Hıristiyanlaştırılması olarak görünüyordu ve o “son nefesine” kadar onlarla mücadele etmeye and içmişti.³⁸ *History of the Jews* adlı eserinde Graetz, Hıristiyanların Yahudilere yaptıkları zulmün tarihini anlatır ve III. Innocent ve Orta Çağ papaları dâhil bu zulmün faillerine veryansın eder. İslâm, Graetz’in Hıristiyanlığa bakışında bir ayna görevi görmüştür. (Ona göre İslam) Yahudiliğe daha yakın ve Yahudilere karşı sosyal açıdan daha hoşgörülüdür. Doğu Yahudileri, 7. yüzyıl Müslüman fatihlerini “Hıristiyan boyunduruğundan kurtarıcılar” olarak benimsemişlerdi: “Muhammediler” Yahudilere saygıyla ve dostane muamele etmişlerdi.³⁹

History of the Jews’ün üçüncü cildinde Graetz, 6. ve 7. yüzyılda Arap Yarımadası’nda yaşayan Yahudi topluluklarından bahseder ve bu bağlamda [Hz.] Muhammed’in hayatına çağrışım yapar:

“Mekke ve Yesrib’in Peygamberi Muhammed’in Yahudiliğin vefalı bir evladı olmadığı doğrudur fakat o Yahudiliğin en yüksek hedeflerine ulaşmış ve bu sayede dünyaya, İslâm diye bilinen, azametli bir temel üzerine kurulu yeni bir inanç sunmuştur. Bu din, Yahudilik tarihinin seyri ve Yahudiliğin

³⁶ Bkz. Weil, *Biblische Legenden der Muselmanner*, and *Bible, the Koran, and the Talmud*, ix; Heschel, “German Jewish Scholarship on Islam as a Tool for De-orientalizing Judaism,” *New German Critique* 117 (2012), 96-97.

³⁷ Bkz. S. Ettinger ve M. Pyka, “Graetz, Heinrich” *Encyclopedia Judaica*, ed. M. Berenbaum ve F. Skolnik, (Detroit: Macmillan, 2007), 8: 26-29.

³⁸ Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 136-37.

³⁹ Heinrich Graetz, *History of the Jews*, çev. Bella Löwy (Londra: Myers, 1904), 3: 89.

evrimi üzerinde muhteşem etkiler bırakmıştır. Doğum yeri olan Mekke'deki barışçıl ortamda, Abdullah'ın oğlu mabetlerde ve seyahatlerinde, dünyaya hükmeden tek bir Tanrı'ya inanmayı kabul eden birçok konuşmayı işitmişti. Kendini Tanrı'nın hizmetine adayan İbrahim ve Yahudilik mensuplarına imansızlar üzerinde üstünlük kazandıran bir din ve ahlak hakkında çok şey duymuştu. Muhammed'in özgün ve kavrayıcı zihni anında tüm bunlardan güçlü bir şekilde etkilenmişti. [Hz.] Muhammed'in karısı Hatice'nin kuzeni, asil bir Kureyş kabilesine mensup saygın bir Mekkelî olan Varaka b. Nevfel, Yahudiliği kabul etmişti ve İbranice'yi iyi biliyordu. Şüphesiz Muhammed'i, İbrahim'in dininin sevgisiyle dolduran oydu."⁴⁰

Graetz'in Muhammed'i özellikle Yahudiliğe meyilliydi. Müslüman geleneği genellikle Hatice'nin kuzeni Varaka'yı bir Hıristiyan olarak sunarken, geride gördüğümüz üzere Weil onu önce Yahudi, sonra Hıristiyan ve en sonunda hiçbir dinde tatmin olmayan biri yapmıştı. Graetz'e göre ise Varaka yalnızca Yahudiydi. Dolayısıyla Graetz Kur'anî öğretiyi, "bilgin bir Arabistan Yahudisinin, öğretilerini zeki ve görevine bağlı bir öğrencisine aktarımı" olarak tasvir etmiştir. [Hz.] Muhammed'in Varaka'dan öğrendiği şeylerden biri de Tanrı'nın birliğinde ısrar ve bundan dolayı da Hıristiyanlığın teslis doktrinini reddetmekti. [Hz.] Muhammed Yesrib'e gittiğinde Yahudiler onu, bilgili ve samimî bir adam olarak belki Yahudiliği kabul eder diye, buyur etmişlerdi. Fakat Graetz'e göre onun gururu ve kadın sevgisi onu Yahudilerin aleyhine çevirmişti. Muhammed'in Medineli Yahudilere nefreti ve onları yok etme planları yapması bundan dolayıydı.

Geiger, *History of the Jews* hakkında sert değerlendirme yazıları yazmış ve Graetz'in "konuyla alakalı materyali yapıcı bir şekilde kullanmayı sağlayan tarihsel perspektiften tamamen yoksun" birisi olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim o "tarih" (*Gesichte*) yazacağına "hikayeler" (*Geschichten*) yazmıştır.⁴¹ Şüphesiz Graetz'in Geiger gibi Arapça metinlere derin aşinalığı hiç yoktu ve onun saf, pozitivist tarih anlayışı Geiger'ın kaynaklara eleştirel yaklaşımından tamamen farklıydı. Bununla birlikte ikisinin de [Hz.] Muhammed'e bakışları birçok açıdan benzerdir. İkisine göre de peygamberin misyonu bütünüyle olumluuydu; çünkü o, Yahudi

⁴⁰ Graetz, *History of the Jews*, 72-73. Bkz. Ned Curthoys, "Diasporic Visions, Taboo Memories: Al-Andalus in the German Jewish Imaginary", *Arena Journal* 33 (2009), 110-138.

⁴¹ Nakleden Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 79, 220.

metinlerinden ve geleneğinden faydalanmak suretiyle ilhamını Yahudilikten almıştı ve ekseriyetle Yahudilere karşı hoşgörülü bir toplum inşa etmişti. Graetz “Kur’an’ın en iyi öğretileri İncil ya da Tevrat’tan alınmıştır”⁴² diye yazar ve Geiger da büyük ölçüde aynı sonuca ulaşmıştı. İkisine göre de [Hz.] Muhammed, Yahudi kaynaklarını ve hocalarını terk etmekle hata yapmıştı. Her ikisi de [Hz.] Muhammed ile İsa’yı açıktan kıyaslamaz: Graetz onu Pavlus’la kıyaslar ve ikisinin de “İbrahim’in antik dinini” tebliğ ederek işe başladığını fakat sonradan kendi ihtirasları peşinden giderek saptıklarını öne sürer.⁴³ Geiger da Graetz de İslâm’ı Hıristiyanlıkla kıyaslar ve Hıristiyanlığın akıl karşıtlığı ve hoşgörüsüzlüğünü ortaya koyarlar. Graetz, Varaka’ya merkezî önem atfetmekle Weil’ı takip eder fakat temel bir farkla: Weil’in Varaka’sı, geleneksel Arap putperestliğinden Yahudiliğe ve sonradan Hıristiyanlığa geçen asla tatmin olmayan dur durak bilmeyen bir reformcudur. Muhammed’in yeni öğretilerine o etki etmiştir ki bunlar Weil’a (ya da bu konuda Geiger’a) Yahudi reformunun esaslarından başka bir şey ifade etmemektedir. Graetz’in Varaka’sı ise, reformla alakası olmayan iyi bir Yahudi idi ve dolayısıyla parlak öğrencisine (ne yazık ki nihayetinde laf dinlemez olmuştur) saf Yahudi geleneğini öğretmiştir.

İslâm ve [Hz.] Muhammed, 19. yüzyılın birçok Avrupalı Yahudisi için çok önemliydi çünkü, diğer nedenlerin yanı sıra, bu ikisi [İslâm ve Hz. Muhammed] Hıristiyan Avrupa’ya karşı kayda değer bir zıtlık teşkil etmekteydi. Anti-Semitistler Yahudileri, kültürel açıdan asimile olamamakla suçlamışlardır fakat Yahudilerin İslâm hakimiyeti altındaki gelişmeleri ve İslâmî kültürün gelişimine sağladıkları katkılar göstermiştir ki, bu Yahudi düşünürlerin (genelde dolaylı olarak bazen de doğrudan) öne sürdüğü üzere sorun, İslâm’ın aksine akıldışı inanç sahibi ve hoşgörüsüz olan Hıristiyanlıktadır. Bu dönemde Yahudiler için İslâm hakkında yazmak, 19. yüzyıl Avrupa’sının soykırımı ve zulmünden çok uzakta, Yahudilerin Yahudi olmayan komşularıyla uyum içinde yaşayabildikleri keyifli bir fantezi dünyasına dalmak demektir. Bu aynı zamanda Yahudilerin Avrupa toplumundaki gerçek yerini tartışmaktı ve pek tabii ki, buradan çıkarılacak dersler, asimile olmayı savunanlar ile gelenekçiler için aynı değildi.

Endülüs özel bir ilgi odağı olmuştur. Avrupalı romantikler -seyyahlar, sanatçılar, yazarlar- Müslüman İspanya’yı yeniden keşfettiler ve bilim tarihçisi filozoflar, Avrupa entelektüel tarihinde Endülüs’ün oynadığı hayati rolü belgelendirdiler. Heine’in 16. yüzyılın el-Hamrâ’sını

⁴² Graetz, *History of the Jews*, 73.

⁴³ Graetz, *History of the Jews*, 73.

canlandıran *Almansor* (1823) adlı oyunu, hoşgörülü bir İslâm ile bağnaz bir Hıristiyan dünyası arasındaki zıtlığı sahneye uyarlamıştı. Başroldekiler Müslümandı ve yeni Hıristiyan derebeylerinin elinden sürekli artan bir zulme maruz kalmaktalardı. Karakterlerden biri şu şekilde ağıt yakıyordu: “müezzinin eskiden namaza çağırdığı minarenin tepesinde şimdi melankolik Hıristiyan çanları çalıyor. Müminlerin, Peygamber’in sözlerini okudukları tepelerin üstünde şimdi başının ortası kel rahipler kasvetli zırvalkıklarını sergiliyorlar.”⁴⁴ Hikayenin baş karakteri el-Mansur arkadaşı Hasan’a “Korkunç Ximenes’in Granada’daki Kur’an nüshalarını yaktığını açıkladığında Hasan şöyle cevap verir: “Bu daha başlangıç; kitapları yakan, nihayetinde, insanları da yakar.”⁴⁵

Yahudiler ve Yahudilik Endülüs’ün kayıp cenneti olarak resmini, 19. yüzyılda Avrupa’nın her tarafında Mağrib tarzında inşa edilen sinagoglar zincirinden başka hiçbir şey daha güçlü ve etkili bir şekilde tasvir edemez. Diğer şeylerin yanında Yahudilerin hukukî özgürlüğü, toprak satın alabilecekleri ve büyüyen topluluklara yalnızca ibadethane olarak değil, aynı zamanda Yahudilerin Avrupa toplumundaki yerlerinin göze çarpan sembolleri olarak hizmet edecek sinagoglar inşa edebilecekleri anlamına geliyordu. Bazı sinagoglar, yalnızca dekoratif unsurlarla kiliselerden ayırt edilen “Hıristiyan” (neo-Gotik, neo-klasik) tarzda inşa edilirken, bazı reformcu Yahudi toplulukları da yeniden uyanışı simgeleyen Mağrib tarzını tercih etmişlerdi. Leipzig’te (1855), Viyana’da (1858), Budapeşte’de (1859) ve diğer yerlerde, kubbeleri, at nalı kemerleri, ayrıntılı siva oymalarıyla ve minare gibi görünen kuleleriyle süslü ve şatafatlı sinagoglar boy göstermeye başladı.⁴⁶ Viyana ve Budapeşte sinagoglarının tasarımcısı (ve Viyana’daki Ring Caddesi’nin baş mimarlarından) Ludwig Förster, Viyana sinagogunun girişinin iki yanındaki ikiz kulelerin, Müslümanlar tarafından uyarlanan bir antik “Doğu” modeli olan Süleyman Mabedi’ndeki kulelerin esas alınarak yapıldığını açıklamıştı.⁴⁷

Ignaz Goldziher

Ignaz Goldziher’in (1850-1921) Avrupa İslâm araştırmalarının kurucusu olduğu sıklıkla ifade edilir.⁴⁸ Yahudi ya da Hıristiyan kaynaklarını

⁴⁴ Tercüme Martin Kramer’den, “Introduction”, *Jewish Discovery of Islam*, 5.

⁴⁵ Tercüme Martin Kramer’den, “Introduction”, 5.

⁴⁶ Bkz. John M. Efron, *German Jewry*; Rudolph Klein, “Ludwig Förster’s Dohany Tempel in Pest.: Moorish Cathedral for the Asiatics of Europe”, *Prostor* 17/2 (2009) 212-225.

⁴⁷ Efron, *German Jewry*, 148.

⁴⁸ Goldziher hakkında bkz. Ottfried Fraisse, *Ignác Goldziher’s Monotheistische Wissenschaft: zur Historisierung des Islam* (Göttingen: Vandenhoeck, 2014); Robert Simon, *Ignaz Goldziher: His Life and Scholarship*, *Goldziher Memorial Conference*

üstün görmek gibi bir ön kabulü olmaksızın İslamî kaynaklara yaklaşan Goldziher, İslamî materyallerin zamanla gelişmesiyle, İslamî toplum ve öğretilerinin paralel gelişiminin izini sürmek için bu kaynakları dikkatli bir şekilde incelemiştir. Tübingen Okulu Kitab-ı Mukaddes'i, ilahî olarak ilham edilmiş metinler bağlamından bütünüyle beşer yazması bir ürün mesabesine indirmişti ve onu Yahudilik ve Hıristiyanlık tarihi için kaynak malzeme olarak analiz etmişti. Geiger aynı metotları, Kitab-ı Mukaddes dönemi sonrası Yahudi kaynaklarına ve Kur'an'a uygulamıştı. Goldziher'in kattığı yenilik ise, Tübingen Okulu'nun metotlarını hadislere uygulayarak bunların nasıl peygamberin değil de Emevî ve Abbasî hilafetlerinin genişleyen, dinî açıdan çeşitlenen ve kültürel açıdan heterojen bir yapı arz eden çok farklı bir dünyada yaşamış diğer Müslümanların endişelerini yansıttığını ortaya koymasındır. Goldziher birçok hadisi, "iyi niyetli uydurmalarından biraz daha fazlası" olarak yorumlar ve bu görüşünü desteklemek için Basra ekolünden Asım en-Nebîl'den alıntı yapar: "Ben, mütedeyyin hiçbir kimsenin hadis meselesinde olduğu kadar başka hiçbir meselede, yalan söylemeye bu kadar hazır olamayacağı sonucuna vardım.⁴⁹ Goldziher'e göre Abbasî dönemi alimleri, halifelerin hanedan silsilelerini meşrulaştırmak için hadisleri ve Kur'an tefsirlerini derlemişlerdi; aynı zamanda, Şii hanedanlık iddialarını meşrulaştırıyor olarak gözüken rivayetleri de geçersiz kılmışlardı.⁵⁰ Goldziher'in bu çıkarımları İslâm araştırmaları sahasında bir devrim niteliğindedir.

Macaristan'ın merkez şehri Szekesfehervar'da doğan Goldziher, 1868'de 18 yaşındayken Geiger'la tanıştı ve kendinden büyük alimlerin Yahudiliğin reformuna dair görüşlerinden etkilendi.⁵¹ Budapeşte, Berlin, Leipzig ve Viyana'da İbranice ve Arapça eğitimi aldı. 1872-73 yıllarında

(Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1986); Dietrich Jung, "Islamic Studies and Religious Reform: Ignaz Goldziher; A Crossroads of Judaism, Christianity and Islam", *Der Islam* 90 (2013), 49-59; Raphael Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: A Translation and Psychological Portrait* (Detroit: Wayne State University Press, 1987); Patai'nin Goldziher'in kişiliğine ön yargılı yaklaşımı ve "Oriental Diary"daki bazı yanlış tercümelemleri Conrad'ın, "Dervish's Disciple" ve "Near East Study Tour Diary" adlı makalelerinde kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. Jonathan Skolnik, "Heine and Haggadah: History, Narration, and Tradition in the Age of Wissenschaft des Judentums", *Renewing the Past, Reconfiguring Jewish Culture: From al-Andalus to the Haskalah*, ed. Ross Brann ve Adam Sutcliffe (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004), 213-225.

⁴⁹ Ignác Goldziher, *Muslim Studies*, çev. S. M. Stern (New Brunswick, New Jersey: Aldine Transaction, 2006), 2:55.

⁵⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2:98-104.

⁵¹ Geiger'in Goldziher üzerindeki etkisi için bkz. Lawrence I. Conrad, "Pilgrim from Pest: Goldziher's Study Tour to the Near East (1873-74)", *Golden Roads*, ed. Ian Richard Netton (Richmond, UK: Curzon Press, 1993), 125.

Macarca yazdığı iki makalesinde [Hz.] Muhammed’i, “Araplar arasındaki kabile ihtilaflarını aşmak için mücadele ederken evrensel bir saf tek tanrıcılık mesajı taşıyor” şeklinde tasvir etmiştir.⁵² 1873-74 yıllarında 23 yaşındayken İstanbul, Beyrut, Şam, Kudüs ve Kahire’ye seyahat etti ve Ezher’e kaydolun ilk Avrupalı oldu. Burada özellikle reformla ilgilenen Müslüman düşünürleri aradı ki bu özelliği onu, yalnızca metinlerle ilgilenen diğer çağdaşı Avrupalı oryantalistlerden ayıran noktadır. Goldziher bu konuda kendini şöyle ifade etmiştir:

“Ben, sarı kağıtların peşinden koşmak değil; insanları, onların düşüncelerini ve kurumlarını gözlemlemek istedim.”⁵³

Şam’da, İslâmî reform ve Arap kültürel uyanışı taraftarı 22 yaşındaki Tahir el-Cezâirî ile tanıştı ve yeni arkadaşının etrafında toplanan genç reformcu gruba şevkle iştirak etti. İkili arasındaki hayranlık ve derin dostluk ikisinin de yazılarında görülmektedir.⁵⁴ Kahire’de Goldziher aynı şekilde, İslâmî inanç ve uygulamaları reforme etmeye ve Müslümanları birleştirmeye çalışan ve İngiliz ve Fransız emperyalizmine karşı koyan Cemaleddin Afganî ile de yakın dostluk kurdu. Goldziher İslâm reformunun, Yahudi reformu için bir örnek teşkil edeceğini düşünmüştü:

“Bu haftalarda, İslâm’ın ruhuna öyle esaslı girdim ki artık içten içe kendimin bir Müslüman olduğuna kanaat getirdim ve mantıklı bir şekilde şunu fark ettim ki bu din, doktrinel ve resmî formülasyonuna rağmen, felsefi zihinleri tatmin edebilecek yegâne dindir. Benim idealim, Yahudiliği de böyle rasyonel bir seviyeye çıkarmaktır. Tecrübemin bana öğrettiğine göre İslâm, batıl ve küfür unsurlarının rasyonellik tarafından değil, ortodoks öğretisi tarafından kabul edilmediği tek dindir.”⁵⁵

Bu şekilde Goldziher bizzat kendi ifadeleriyle, Yahudiliğinden hiç ödün vermeden adeta Müslüman olmuştur. Şüphesiz onun Yahudiliği reforme etmeye ve İslâm’ın seviyesine çıkarmaya çalışmasında İslâm inancını tecrübe etmesi ilham kaynağı olmuştur. Ezher’de aldığı eğitimi anlatırken şöyle yazmıştı:

⁵² Conrad, “Pilgrim from Pest,” 125.

⁵³ Ignác Goldziher, *Tagebuch* (Leiden: Brill, 1978), 57; Jung, “Islamic Studies and Religious Reform” 118.

⁵⁴ Conrad, “Dervish’s Disciple” 240-41.

⁵⁵ Goldziher, *Tagebuch*, 59. Tercüme Heschel’ dan, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 81-82.

“Benim düşünme biçimim baştan sona İslâm’a yönelmişti; kişisel olarak duygusal empatim de beni bu yöne çekiyordu. Ben tek tanrıçılığımı İslâm diye isimlendirdim ve “Muhammed’in peygamberliğine inandım” derken yalan söylemedim. Bendeki Kur’an nüshası, benim İslâm’a ne kadar meyyal olduğuma şahitlik edebilir. Hocalarım ısrarla benim imanımı izhar edeceğim anı beklediler.”⁵⁶

Fakat o an hiç gelmedi; Goldziher ne içeride ne de dışarıda olacak şekilde muğlak, belli belirsiz bir konum tercih etti, hâlâ bir Yahudi idi ancak neredeyse bir Müslümandı da, hatta belki de hem Yahudi hem de Müslümandı. Müslümanlığını izhar etmediği için Cuma namazına katılmasına müsaade edilmemişti. Suriyeli bir arkadaşının kendisine Şafîi’nin türbesini ziyaret etmesine yardım edişini ve deve üstünde sarık ve kaftana bürünmüş bir şekilde camiye gidip, binlerce mümin arasında namaz kılışını ve caminin zeminine secde edişini şöyle tarif etmiştir:

“O yüce Cuma haricinde hayatımda asla bundan daha dindar, tam anlamıyla dindar olmamıştım.”⁵⁷

Bu durum Goldziher’in ayırım gözetmeksizin İslâm’a eleştirel yaklaşmadığı anlamına gelmez. Nitekim ona göre birçok Müslüman ve Yahudi, saçma sapan dinî ritüellere yapışmışlardı -fırl fırl dönen İstanbul dervişleri, el pençe divan Şamlılar- ki o bunları hor görüyordu.⁵⁸ Yine aynı şekilde o, [Hz.] Muhammed’e doğa üstü bir konum ve güçler atfedilmesine de karşıydı. *Muhammedanische Studien* (1889-90) (İslâm Araştırmaları) adlı kitabının “Veneration of Saints in Islam”⁵⁹ başlıklı uzun bir bölümüne şu ifadelerle başlar: “Erken dönem İslâm’da (sonraki dönemden farklı olarak) aşilamaz bir engel, ebedî ve ulaşılamaz Tanrı’yla, zayıf ve fâni beşerin arasını ayırmıştır.”⁶⁰ Ona göre Kur’an, [Hz.] Muhammed’in kendisinden önce gelen peygamberler gibi tamamen bir beşer olduğunu açıkça ifade etmiştir. Ondan mucize göstermesi istendiğinde o “yalnızca bir beşer olduğunu” söyleyerek karşılık vermiştir. En eski hadislerde görüldüğü üzere başlangıçtaki İslâmî öğreti, [Hz.] Muhammed’in beşeriyetine ve fâniliğine vurgu yapmıştır. Onu kendisinden önceki peygamberlerden ayıran tek şey, diğerlerinin her biri belli bir ümmete gönderilmişken

⁵⁶ Goldziher, *Tagebuch*, 71. Tercüme Conrad’dan, “Pilgrim from Pest,” 117.

⁵⁷ Goldziher, *Tagebuch*, 71. Tercüme Conrad’dan, “Pilgrim from Pest,” 117.

⁵⁸ Conrad, “Dervish’s Disciple,” 239-240; Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary*, 98-123

⁵⁹ Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 255-341.

⁶⁰ Goldziher, *Muslim Studies*, 2: 255.

yalnızca onun evrensel bir misyona sahip olmasıdır. Tanrı'nın [Hz.] Muhammed'i evrensel bir peygamber olarak seçmesi, ilahî iradenin keyfi bir tasarrufuydu; peygamberlerin liyakatleri sonucu gerçekleşmesi mümkün değildi. Kur'an'ın, ne kadar takvalı olursa olsunlar insanları tazim etmeyi şirk olarak kesin surette yasaklamasına ve [Hz.] Muhammed'e beşer vasfından fazlasını atfetme konusunda Müslümanları özellikle uyarmasına rağmen, Goldziher, çok erken dönemlerde, hatta peygamber hayattayken bile, bazı takipçilerinin ona "her şeyi bilmek" dâhil doğüstü ihsanlar bahşedildiğine ve çeşitli mucizeler gerçekleştirdiğine inandıklarını öne sürmüştür. [Hz.] Muhammed'in ölümünü takip eden yüzyıl içinde, kendisine bin tane mucize atfedilmiştir. Peygamberin saç, ayakkabı, ayak izi vb. kalıntıları birer tazim nesnesi haline gelmiştir.

Bununla birlikte, Goldziher'den önceki yazarlar [Hz.] Muhammed'le alakalı mucize hikayelerini ve miraç yolculuğunu onu kötülemek için kullanırken Goldziher, Kur'an'da mesajı içtenlikle aktarılan Peygamber ile [Hz.] Muhammed'in tebliğ ettiği yalın ve safi mesaja aykırı olarak sonradan ona atfedilen efsanevi rivayetlerdeki Peygamber'in arasını net bir şekilde ayırmıştır. Böylece Goldziher, Cezâirî ve Afgânî gibi reformcuların tasvir ettiği İslâm ile, muhafazakâr partizanlarını sık sık "Mişna'nın birazını koklayanlar" diyerek kınama hedefi haline getirdiği geleneksel Rabbânî Yahudiliği karşı karşıya getirebilmiştir. Goldziher, geleneksel Rabbânî Yahudilerin "puta tapmanın en kurnaz gücü" ile lekelenmiş gizli saklı ayinler yaptıklarını yazmıştır.⁶¹ Goldziher, Voltaire'nin "Rezilleri ezin" sloganını ve "Kilise ya da Sinagog denen ham ve gülünç şeyler" diye kınamasını kullanarak "rezilleri ezmeden bir Rabbânîlik düşünmüyorum" diye eklemiştir.⁶² Biz bu noktada Geiger'ın, "saygın fakat Yahudilikten aşağı bir İslâm" görüşünden çok uzaktayız. İslâm Goldziher'in nazarında, tek tanrıcılık reformu için bir örnekti. Hıristiyanlığa gelince o, Yahudilik karşısı kan iftirasını icat eden ve fanatizmin en kötü evresini doğuran menfur bir dindi.⁶³ Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'ni ziyaret ettiğinde buranın, tek tanrıcılığın mahalli olmayı bırakın bir yana, batıl olarak taş öpme ve diz çökme gibi şeylerin yapıldığı bir putperestlik mekânı olmasından hayıflanmıştır.⁶⁴ Goldziher bu muhteşem "Muhammedî senesinden" sonra memleketine hayal kırıklığıyla döndü. Atanmayı ümit ettiği üniversite kürsüsü bir başkasına verilmişti. 1905'e kadar bu mevki

⁶¹ Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary*, 92. Bkz. Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 81-82; Conrad, "Dervish's Disciple", 236-37.

⁶² Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary*, 99.

⁶³ Patai, *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary*, 148. Bkz. Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 81-82; Conrad, "Dervish's Disciple", 236-37.

⁶⁴ Conrad, "Pilgrim from Pest", 131.

onun olamadı. Arada geçen yıllarda Neologların, Budapeşte reformcu Yahudi topluluğunun sekreterliğini yaptı ve her gün topluluğun Mağrib tarzında inşa edilmiş sinagoguna işe gitmek zorunda kaldı. Bu işini angarya olarak tarif etmiş ve Yahudi reformuna dair fikirlerinin yalnızca kendi toplumu değil Ortodokslar arasında da soğuk karşılandığı zamanlar buradaki konumu ona daha ağır gelmiştir. Yine de o Cambridge, Heidelberg, Königsberg, Prag ve Strasbourg gibi prestijli yerlerin yanı sıra Kahire ve Kudüs'teki yeni üniversitelerden gelen teklifleri de reddederek yerinde kaldı. O, siyonizme düşman, milliyetçilik ve birlik beraberliğe son derece bağlı bir Macar'dı. 1870'lerde yayımlanan ilk çalışmasında hem İslâm hem de Yahudiliği inceledi.⁶⁵ Goldziher Yahudiliğin temel metinlerinin “bilimsel” çalışmalarına, hem Avrupa Yahudiliği içinde reformu teşvik etmek hem de anti-Semitik argümanlarla yüzleşmek için bir anahtar olarak ilgi duyuyordu.

1876'da Goldziher, *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung* (İbranîler Arasında Mitoloji ve Tarihsel Gelişimi) adlı, Fransız oryantalist Ernest Renan'a karşı yazdığı sağlam bir reddiye yayımladı. Renan, çok tanrıcılığı, mitolojiyi çoklu hakikatleri ve olasılıkları (dolayısıyla da bilimi) idrak etme yeteneğine eğilimli olarak tanımladığı Aryanlarla; tek tanrıcı, mitolojisi olmayan ve felsefi ya da bilimsel düşünceye yatkın olmayanlar şeklinde tanımladığı Samîlerin (Yahudiler ve Müslümanlar) arasını kesin bir şekilde ayırmıştı. (*General History and Comparative System of the Semitic Languages* (Sami Dillerinin Genel Tarihi ve Sistemlerinin Mukayesesi) adlı eserinde “Hint-Avrupa ırkına kıyasla, Samî ırkının gerçekten aşağı bir insan tabiatının karışımı olduğunu fark eden ilk kişi benim” diye yazmıştı.⁶⁶ Goldziher'in reddiyesi Renan'ın argümanlarını soğukkanlılıkla, yöntemli ve kapsamlı bir şekilde çürüttü; öyle ki (Said'in tespitinin aksine, Renan'ın) oryantalist çalışmalar üzerindeki etkisi çok az oldu.⁶⁷ Goldziher, hem Kur'an hem de Tevrat'ın mitsel unsurlarla dolu olduğunu fakat bununla beraber Yahudi ve Müslümanların felsefe ve bilime ehil olduklarını ispat ettiklerini gösterirken hiçbir problem yaşamadı. Çalışmasını Renan'a gönderdi. O da cevabında kendisine bir teşekkür notu

⁶⁵ Bkz. Bernard Heller, *Bibliographie des oeuvres de Ignace Goldziher* (Paris: Imprimerie Nationale, 1927).

⁶⁶ Ernest Renan, *Oeuvres Completes de Ernest Renan* (Paris: Calmann-Levy, 1958). Nakleden Sabine Mangold, “Ignac Goldziher et Ernest Renan”, *Ignac Goldziher: Un autre orientalisme?*, ed. Celine Trautmann-Waller, (Paris: Geuthner, 2011), 80.

⁶⁷ Said'in Goldziher'le alakalı yanlış değerlendirmeleri ve Renan'ın önemini abartması konusunda bkz. Conrad, “Pilgrim from Pest”, 143-144; “Near East Study Tour Diary”, 105. Said'in hem Alman Oryantalizmi hem de Yahudilerin konumunu ihmal etmesine dair detaylar için bkz. Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, 19-21.

ile karşılık verdi. Paris’te Goldziher’i büyük bir nezaketle ağırladı ancak sonraki çalışmalarında onun eleştirilerini bütünüyle görmezden geldi. Renan 1892’de öldü. Goldziher bir yıl sonra “Oryantalist Renan” başlığıyla bir yazı yayımladı ve burada ona tazimini sunmasının yanı sıra onun Samî düşünce yapısına dair teorilerini iğneleyici bir üslupla eleştirdi.⁶⁸

Goldziher 1887-88 yıllarında Budapeşte’de “Yahudiliğin Özü ve Evrimi” başlığıyla, Yahudiliği Rabbânîlerin hurafeleriyle yozlaşmış bir peygamber dini olarak sunduğu altı konferans serisi düzenledi. Yahudiliğin sıra dışı tarihsel figürlerine dair düşünceyi arındırma ve reforme etme ihtiyacını temellendirdi ve ancak bu şekilde arındırılmış bir Yahudiliğin modern medeniyet ve bilimsel hakikat ile bağdaşacağını öne sürdü. Goldziher’in İslâm’a ve bir reformcu ve İbrahimî tek tanrıcılığın arındırıcısı şeklinde [Hz.] Muhammed’e bakışı, tıpkı Geiger’da olduğu gibi, onun da Yahudiliğin ihtiyaç duyduğu reform anlayışında bariz bir biçimde rol oynamıştır. Konferanslar Budapeşte Yahudi topluluğu tarafından o kadar kötü karşılandı ki giderek Goldziher’i Yahudiliğe karşı bir tehdit olarak görmeye başladılar. Yaşadığı bu büyük hayal kırıklığından sonra Goldziher Yahudilik çalışmalarını bırakarak bundan böyle çalışmalarını neredeyse tamamen İslâm’a hasretti.

Goldziher velûd bir şekilde Macarca çalışmalar üretti ve bunların hûlasasını Almanca yazdığı *Muhammedanische Studien* adlı eserinde usta bir şekilde sundu.⁶⁹ [Hz.] Muhammed’in başka bir biyografisini daha yazmaya gerek olmadığını farkında olarak o, Müslüman toplumunun ortaya çıkışını ve erken İslâm dönemi dinî ve hukukî öğretileri incelemek için İslâm’ın temel metinleri Kur’an ve Hadis’i kullandı. Kur’an, Geiger ve Weil’a yaptığı gibi, Goldziher’e de Müslüman toplumunun ortaya çıkmasında iki anahtar anın olduğunu fark ettirmiştir. Hicret’ten önce Mekke döneminde [Hz.] Muhammed bir “uyarıcı ve elçi” olarak, eli kulağında kıyamet gelmeden önce zühd hayatını ve ahlaki reformu tebliğ etmiş; kendini “kadim peygamberlerin sonuncusu” olarak görmüş ve yeni bir din kurma niyetinde olmamıştır.⁷⁰ Medenî sureler ise Peygamber’in ve onun büyüyen toplumunun çok farklı bir portresini çizer; burada da Peygamber “kutsal ruhtan ilham almaktadır” fakat her şeyden çok henüz yeni doğmuş toplumu yönetmekle ilgilenmektedir. Bir uyarıcıyken bir askere, fâtihe, devlet adamına ve idareciye dönüşmüştür. İslâm’ın bir inanç toplumu haline gelmesi Medine’de gerçekleşmiştir. Goldziher’e göre,

⁶⁸ Conrad, “Dervish’s Disciple”; Mangold, “Ignac Goldizher et Ernest Renan”.

⁶⁹ Golziher’in Macarca ve Almanca çalışmalarının arasındaki farklar için bkz. Conrad, “Pilgrim from Pest”.

⁷⁰ Ignác Goldziher, *Mohammed and Islam*, çev. Kate C. Seelye (New Hawen, CT: Yale University Press, 1917), 6.

Müslüman toplumunun gelişmesinde üçüncü aşamayı Hadisler oluşturmaktadır; yeni İslâm imparatorluğunun ihtilaf ve mücadelelerinin nev-zuhur mistik Peygamber figürüne yansıtılmış halleridir. Ona göre, sekizinci yüzyılda Suriye ve dokuzuncu yüzyılda Irak'ta İslâm hakkında meydana gelen ihtilaf, Peygamberin ağzından çıkmış sözler gibi lanse edilmiştir.

Goldziher'in bu denklemi neticesinde vardığı sonuç Yahudilik, Hıristiyanlık ve Yeni Platoncu felsefenin yanı sıra Hint, Yunan ve Fars kültürlerinden derlediği unsurlara dayanan melez ve seçmeci bir din ve medeniyetti. Hıristiyan polemikçileri için İslâm'ın bu melez ve türedi doğası, [Hz.] Muhammed'in bir sahtekâr olduğunun deliliydi. Diğer yazarlar için bu durum, sahip olduğu faziletlere rağmen [Hz.] Muhammed'in inancının, Yahudilik ve Hıristiyanlığın kusurlu bir hali olduğunu göstermekteydi. Diğer yandan Goldziher'e göre ise, İslâm'ın seçmeci, kapsayıcı ve bütüncül yapısı onun en güçlü yanıydı:

“Onun dogmatik gelişimi Helenistik düşünceye ihanet eder; hukuk yapısı Roma hukukunun aşikâr etkisini gösterir; Mistisizmi Hint ve Yeni Platonculuk unsurlarını iç ederken, Abbasiler devrinde iyice ortaya çıkan kentsel kurumları Fars kentsel fikirleriyle şekillenmiştir. Ancak bu alanların her birinde İslâm, yabancı unsurları öylesine asimile etme ve işleme yeteneğini kanıtlamıştır ki bunlar ancak eleştirel bir araştırmanın keskin analiziyle açığa çıkabilir. İslâm'ın bu yeni düşüncelere açık karakteri doğumundan beri vardır. Kurucusu Muhammed yeni fikirler ortaya koymadı. Beşerin doğaüstü ve ebedi olanla ilişkisiyle alakalı düşüncelere yeni bir katkı yapmadı. Yine de bu gerçek, onun din mefhumunun görece değerini düşürmez. Ahlak tarihçisi, tarihî bir olayın etkisini tespit etmek istediği zaman, olayın özgünlüğü, değerlendirmesinin en başta gelen unsuru değildir. Muhammed'in ahlak sisteminin tarihsel bir değerlendirmesini yaparken mesele onun beyanlarının içeriğinin her açıdan özgün olup olmaması değildir; asıl önemli mesele onun ruhunun mahiyetidir. Arap Peygamber'in beyannamesi, ümmeti arasında samimi dinî fitratı uyandıracığına uygun gördüğü ve bizzat kendisinin de güçlü bir biçimde etkilendiği, Yahudi, Hıristiyan ve diğer unsurlarla kurduğu bağlantılar sayesinde elde ettiği dinî düşüncelerin seçmeci bir kompozisyonudur. Yabancı kaynaklardan alınmış olsa da ortaya koyduğu yasalarda o, yaşam tarzına şekil verirken ilahî

iradeye uygun hareket etmesi gerektiğinin farkındaydı. En içteki ruhu o kadar coşkuluymdu ki onu teyakkuza geçiren bu etkiler, bizzat kendisinin enstrüman olduğuna kalpten inandığı hâricî izlenimler ve ilahî ilişkiler tarafından onaylanmış ilhamlar haline gelmişti.”⁷¹

Goldziher’in burada varmaya çalıştığı nokta, [Hz.] Muhammed’in kendi zamanında İbrahimî tek tanrıcılığı arındırma şeklinde karşımıza çıkan dine eklektik yaklaşımının, Yahudilerin modern dönemde kendi dinlerini reforme etmeleri için en iyi yöntem olduğu şeklinde ortaya çıkmaktadır. Goldziher, Weil ve Geiger, İslâm ve [Hz.] Muhammed hakkında düşünen ve yazan ve bu düşünce ve yazılarını Hıristiyanlık ve özellikle de Yahudilik hakkındakilerden ayırmayan Yahudi bilginlerdi. İslâm’ın kökenlerine dair araştırmalar yaparken, Avrupalı Yahudiler hakkında gelenek ve reform, asimilasyon ve anti-Semitizm’e dair kaygıları asla zihinlerinden uzak tutmamışlardır. Tıpkı çağdaş Hıristiyanların manevi bir kahraman olarak [Hz.] Muhammed arayışı içinde olmaları gibi, bu on dokuzuncu yüzyıl Yahudileri de İslâm Peygamberinin Yahudilik reformu için kahramanca bir örnek olabileceği sonucuna vardılar.

Kaynakça

- Almond, Philip C. *Heretic and Hero: Muhammad and the Victorians*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1989.
- Birnbaum, Pierre & Ira Katznelson. *Paths of Emancipation: Jews, States, and Citizenship*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2014.
- Conrad, Lawrence I. “Ignaz Goldziher on Ernest Renan: From Orientalist Philology to the Study of Islam”. *Jewish Discovery of Islam*, ed. Bernard Lewis & Martin Kramer, Tel Aviv: Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1999, 137-80.
- Conrad, Lawrence I. “The Near East Study Tour Diary of Ignaz Goldziher”. *Journal of the Royal Asiatic Society* 122 (1990): 105-26.
- Conrad, Lawrence I. “The Dervish’s Disciple: On the Personality and Intellectual Milieu of the Young Ignaz Goldziher”. *Journal of the Royal Asiatic Society* 122 (1990): 225-66.
- Conrad, Lawrence I. “The Pilgrim from Pest: Goldziher’s Study Tour to the Near East (1873-74)”. *Golden Roads: Migration, Pilgrimage, and Travel in Mediaeval and Modern Islam*, ed. Ian Richard Netton, Richmond, UK: Curzon Press, 1993, 93-137.
- Curthoys, Ned. “Diasporic Visions, Taboo Memories: Al-Andalus in the German Jewish Imaginary”. *Arena Journal* 33 (2009): 110-38.

⁷¹ Goldziher, *Mohammed and Islam*, 2-3.

- Efron, John M. *German Jewry and the Allure of the Sephardic*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2016.
- Elmarsafy, Ziad. *The Enlightenment Qur'an: The Politics of Translation and the Construction of Islam*. Oxford: Oneworld, 2009.
- Ettinger, Shmuel & Marcus Pyka. "Graetz, Heinrich". *Encyclopaedia Judaica*, ed. Michael Berenbaum & Fred Skolnik, Detroit: Macmillan, 2007, 8: 26-29.
- Fraisse, Ottfried. *Ignác Goldziher's Monotheistische Wissenschaft: zur Historisierung des Islam*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 2014.
- Garcia, Humberto. *Islam and the English Enlightenment, 1670 – 1840*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2011.
- Geiger, Abraham. *Was hat Mohammed aus dem Judenthume Aufgenommen?* Bonn: Gedruckt auf Kosten des Verfassers bei F. Baaden, 1833.
- Geiger, Abraham. *Das Judenthum und Seine Geschichte*. Breslau: Schletter, 1:1865.
- Geiger, Abraham. *Abraham Geiger's Nachgelassene Schriften*. 5 cilt. Berlin: L. Gerschel, 1875.
- Geiger, Abraham. *Judaism and Islam*. Edinburgh: Williams & Norgate, 1896.
- Goldziher, Ignác. *Muhammedanische Studien*. 2 cilt. Hildesheim: Olms, 1889-90.
- Goldziher, Ignác. *Mohammed and Islam*. Çev. Kate Chambers Seelye, New Haven, CT: Yale University Press, 1917.
- Goldziher, Ignác. *Tagebuch*. Leiden: Brill, 1978.
- Goldziher, Ignác. *Muslim Studies*. Çev. S. M. Stern, New Brunswick, New Jersey: Aldine Transaction, 2006.
- Graetz, Heinrich. *History of the Jews*. Vol. 3, çev. Bella Löwy, Londra: Myers, 1904.
- Hartwig, Dirk. "Die 'Wissenschaft des Judentums' und die Anfänge der Kritischen Koranforschung: Perspektiven Einer Modernen Koranhermeneutik". *Zeitschrift für Religions-und Geistesgeschichte* 61 (2009): 234-56.
- Heine, Henrich. *Briefe*. Ed. Friedrich Hirth, 2 cilt, Mainz: Kupferberg, 1965.
- Heller, Bernard. *Bibliographie des oeuvres de Ignace Goldziher*. Paris: Imprimerie Nationale, 1927.
- Hermon-Belot, Rita. *L'Emancipation des Juifs en France*. Paris: Presses Universitaires de France, 1999.
- Heschel, Susannah. *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*. Chicago: University of Chicago Press, 1998.
- Heschel, Susannah. "Abraham Geiger and the Emergence of Jewish Philoİslâmism". *Im vollen Licht der Geschichte: Die Wissenschaft des Judentums und Die Anfänge der Kritischen Koranforschung*, ed. Dirk Hartwig, Würzburg: Ergon, 2008, 65-86.
- Heschel, Susannah. "German Jewish Scholarship on Islam as a Tool for De-orientalizing Judaism". *New German Critique* 117 (2012): 91-107.
- Irwin, Robert. *Dangerous Knowledge: Orientalism and Its Discontents*. Woodstock, New York: Overlook, 2006.
- Johnston-Bloom, Ruchama. *Oriental Studies and Jewish Questions: German-Jewish Encounters with Muhammad, the Qur'an, and Islamic Modernities*. Doktora Tezi, University of Chicago, 2013.
- Johnston-Bloom, Ruchama. "Jews, Muslims, and Bildung: The German-Jewish Orientalist Gustav Weil in Egypt." *Religion Compass* 8 (2014): 91-107.

- Johnston-Bloom, Ruchama. "Gustav Weil's Koranforschung and the Transnational Circulation of Ideas: The Shaping of Muhammad as Reformer". *Beyond the Myth of "Golden Spain": Patterns of Islamization in Modern Jewish Scholarship on Islam*, ed. Otfried Fraisse & Christian Wiese, Berlin: De Gruyter, forthcoming, t.y.
- Jung, Dietrich. "Islamic Studies and Religious Reform: Ignaz Goldziher-A Crossroads of Judaism, Christianity, and Islam". *Der Islam* 90 (2013): 49-59.
- Klein, Rudolf. "Ludwig Förster's Dohany Tempel in Pest: Moorish Cathedral for the 'Asiates of Europe'". *Prostor* 17/2 (2009): 212-25.
- Kramer, Martin. "Introduction". *Jewish Discovery of Islam*, ed. Bernard Lewis & Martin Kramer (Tel Aviv: Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1999, 1-48.
- Lassner, Jacob. "Abraham Geiger: A Nineteenth-Century Jewish Reformer on the Origins of Islam". *Jewish Discovery of Islam*, ed. Bernard Lewis & Martin Kramer Tel Aviv: Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1999, 103-35.
- Lewis, Bernard & Martin Kramer (ed.). *Jewish Discovery of Islam: Studies in Honor of Bernard Lewis*. Tel Aviv: Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University, 1999.
- Mangold, Sabine. "Ignac Goldziher et Ernest Renan". *Ignac Goldziher: Un autre orientalisme?*, ed. Céline Trautmann-Waller, Paris: Geuthner, 2011, 73-88.
- Masuzawa, Tomoko. *The Invention of World Religions; or, How European Universalism was Preserved in the Language of Pluralism*. Chicago: University of Chicago Press, 2005.
- Patai, Raphael. *Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: A Translation and Psychological Portrait*. Detroit: Wayne State University Press, 1987.
- Reeves, Minou. *Muhammad in Europe: A Thousand Years of Western Myth-Making*. New York: New York University Press, 2003.
- Renan, Ernest. *Oeuvres complètes de Ernest Renan*. C. 8, Paris: Calmann-Lévy, 1958.
- Said, Edward W. *Orientalism*. New York: Vintage, 1979.
- Scholler, Marco. "Post-Enlightenment Academic Study of the Qur'ān". *Encyclopaedia of the Qur'ān*, ed. Jane Dammen McAuliffe, Leiden: Brill, 2004, 187-209.
- Skolnik, Jonathan. "Heine and Haggadah: History, Narration, and Tradition in the Age of Wissenschaft des Judentums". In *Renewing the Past, Reconfiguring Jewish Culture: From al-Andalus to the Haskalah*, ed. Ross Brann & Adam Sutcliffe, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004, 213-25.
- Simon, Robert. *Ignac Goldziher: His Life and Scholarship as Reflected in His Works and Correspondence*. Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1986.
- Simon, Robert. *Goldziher Memorial Conference: June 21 – 22, 2000, Budapest*. Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2005.
- Tolan, John. *Muhammad the European: Western Portrayals of the Prophet of Islam*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2018.
- Varisco, Daniel Martin. *Reading Orientalism: Said and the Unsaid*. Seattle: University of Washington Press, 2007.
- Weil, Gustav. "Sur un fait relatif à Mahomet." *Journal Asiatique* 14 (1842): 108-12.

- Weil, Gustav. *Mohammed der Prophet, sein Leben und seine Lehre: Aus handschriftlichen Quellen und dem Koran geschöpft und dargestellt*. Stuttgart, 1843.
- Weil, Gustav. *Historisch-kritische Einleitung in den Koran*. Bielefeld: y.y., 1844.
- Weil, Gustav. *Biblische Legenden der Muselmänner: Aus arabischen Quellen zusammengetragen und mit jüdischen Sagen verglichen*. Frankfurt: Literarische Anst., 1845.
- Weil, Gustav. *The Bible, the Koran, and the Talmud*. Londra: y.y., 1846.